

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

१५७७

क्रम संख्या

काल नं०

खण्ड

२५.०१ दोश

पू० पाली
शालिग्राम मठ
लेखक

वीर सेवा मठ
१६७७
शालिग्राम मठ

गूजरात
पुरातत्त्वमंदिर
ग्रन्थावली

प्राकृत व्याकरण

लेखक

पंडित बेचरदास जीवराज दोशी

गूजरात पुरातत्त्व मंदिर

अमदावाद

प्रथमावृत्ति

प्रत ११००] संवत् १९८१-सने १९२५ [मूल्य रु. ४-०-०

प्रकाशक,

कोठारी विठ्ठलदास मगनलाल

गूजरात विद्यापीठ, अमदावाद.

: मुद्रणस्थानः आदित्यमुद्रणालय :

: : रायखडरोड-अहमदावाद. : :

मुद्रकः गजानन विश्वनाथ पाठक.

વિજ્ઞાપન

ગૂજરાતપુરાતત્ત્વમંદિરની પ્રબંધ સમિતિના સંવત ૧૯૭૯
ના માદરવા વદ ૧૩ ની બેઠકના ટગવ ૧ (પરિશિષ્ટ ૧) મુજબ
આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

આસો વદ ૧૨; સં. ૧૯૮૧.

}

પ્રકાશક.

પ્રવેશ

પ્રાકૃતવ્યાકરણના શિક્ષક અને શિષ્ય માટે આ પુસ્તકના પરિચય પૂરતી થોડી માહિતી આ પ્રમાણે છે :

અહીં નીચેના ચાર મુદ્દાઓ વિષે ક્રમવાર લખવાનું છે—

- ૧ રચનાશૈલી
- ૨ પ્રાકૃતભાષા
- ૩ અર્ધમાગધી ભાષા
- ૪ પ્રાકૃતભાષાનાં વ્યાકરણો

૧ રચનાશૈલી

આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્રાકૃતવ્યાકરણને સામે રાખીને આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે પણ ક્રમને ફેરવવામાં આવ્યો છે. હેમચંદ્રના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં સૌથી પહેલાં પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ આપેલું છે અને પછી ક્રમે શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી-ચૂલિકા પૈશાચી અને છેલ્લે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ આપવામાં આવેલું છે ત્યારે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એ બધાં વ્યાકરણોને સાથે સાથે સમાવવામાં આવ્યાં છે એટલે આ પુસ્તકમાં પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ આપતાં જે જે નિયમમાં શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી-ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશની વિશેષતા હોય તે પણ સાથે સાથે—પ્રાકૃતભાષાના નિયમની સાથે—જ આપવામાં આવી છે. જેમકે;

પ્રાકૃતમાં સાધારણ રીતે ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, બ, ય અને વ નો લોપ થાય છે (જૂઓ પૃ. ૧૦) આ નિયમ આપવાની સાથે જ તુલના થઈ શકે એ દૃષ્ટિએ એમ પણ જણાવ્યું છે કે, શૌરસેનીમાં ‘ ત ’ નો ‘ દ ’ થાય છે, માગધીમાં ‘ જ ’ નો ‘ ય ’ થાય છે, પૈશાચીમાં ‘ દ ’ નો ‘ ત ’ થાય છે અને અપભ્રંશમાં ‘ ક ’ નો ‘ ગ ’ થાય છે (જૂઓ પૃ. ૧૨ અને ૧૩)

આ રીતે વર્ણવિકારને લગતા બધા નિયમોને આપવામાં આવ્યા છે. નિયમોમાં સૌથી પહેલાં સર્વ સાધારણ નિયમોને આપવામાં આવ્યા છે અને પછી વિશેષ (આપવાદિક) નિયમોને મૂકવામાં આવ્યા છે. નામ અને આख्याતના પ્રકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનાં રૂપોની સાધના બતાવ્યા પછી ક્રમવાર પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનાં રૂપોને મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કેટલેક ઠેકાણે એ બધાં રૂપોને સાથે સાથે એક જ ઓઝમાં પણ મૂકેલાં છે (જૂઓ પૃ૦ ૧૨૬-૧૨૬-૧૨૮-૧૨૯-૧૩૦-૧૩૨-૧૩૩ નામપ્રકરણ અને પૃ૦ ૧૪૧ તથા પૃ૦ ૨૬૧ આख्याત પ્રકરણ)

સ્વાસ વિશેષતા (વિશેષતાઓને ટિપ્પણમાં મૂકેલી છે)

(૧) પાલિની સાથે સરસ્વામણી

પ્રાકૃતભાષાના વર્ણવિકારના નિયમોને પાલિભાષાના વર્ણવિકારના નિયમોની સાથે સરસ્વાવવામાં આવ્યા છે અને કેટલેક સ્થળે તો પાલિ શબ્દોને પણ મૂકવામાં આવ્યા છે (પાલિશબ્દો માટે જૂઓ પૃ૦ ૮-૧૬-૧૮ વગેરે)

નામનાં, ધાતુનાં, કૃદંતનાં અને તદ્વિતનાં રૂપોને પાલિરૂપોની સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કેટલીક જગ્યાએ પાલિના પ્રત્યયો આપીને પણ સરસ્વામણી બતાવી છે (પ્રત્યયો માટે જૂઓ પૃ૦ ૨૪૮ અને ૨૨૪) સંધિપ્રકરણમાં અને બીજે પણ સંભવિત સ્થળે સરસ્વામણી માટે પાલિના નિયમોને આપવામાં આવ્યા છે. એકંદર રીતે પાલિની અને પ્રાકૃતની સરસ્વામણી સવિસ્તર દર્શાવવામાં આવી છે અને તે છટલા જ માટે કે, પ્રાકૃતનો અભ્યાસી સાથે સાથે પાલિને પણ સર્વાંશે શીખી શકે.

(૨) વૈદિક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો સંબંધ

જૂનામાં જૂના વરરુચિથી છેક છેલ્લા માર્કેન્ડેય સુધીના બધા પ્રાકૃતવ્યાકરણકારોએ પ્રાકૃતરૂપોની સાધના માટે લૌકિક (વૈદિકેતર) સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કરેલો છે, તદનુસાર આ પુસ્તકમાં પણ એ જ શૈલીને માન્ય રાખવામાં આવી છે. પરંતુ અત્યારનાં વિપુલ સાધનોથી એમ જણાય છે કે, પ્રાકૃતભાષાનો સંબંધ વૈદિક સંસ્કૃતની સાથે પણ છે (જૂઓ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા પૃ૦ ૧૯૪-૨૦૯) તેથી પ્રાકૃત-રૂપોની સાધના માટે વૈદિક શબ્દોને પણ મૂળભૂત રાખવા એ, સર-સ્વામણીની દૃષ્ટિએ વિશેષ અગત્યનું છે. આ વાતને સૂચવવા વૈદિક સંસ્કૃતને મૂળભૂત રાખીને પણ સરસ્વામણી કરવામાં આવી છે. (જૂઓ પૃ૦ ૪૯-૯૪-૩૦૯)

પ્રાકૃતના એવા તો ઘણા ય નિયમો છે જે વૈદિક સંસ્કૃતનાં રૂપો સાથે મળતા આવે છે,

[જેમકે; અંત્યવ્યંજનલોપ (જૂઓ પૃ૦ ૧૦ નિ૦ ૧)
 વૈદિકરૂપો
 પશ્ચા (પશ્ચાત્)
 ઉચ્ચા (ઉચ્ચાત્)
 નીચા (નીચાત્)
 યુષ્મા (યુષ્માન્)
 દેવકર્મેભિઃ (દેવકર્માભિઃ)

આ બધાં વૈદિક રૂપોમાં અંત્યવ્યંજનનો લોપ થયેલો છે.

‘ ર ’ ‘ ય ’ નો લોપ

(જૂઓ પૃ૦ ૧૬ નિ૦ ૫ તથા પૃ૦ ૧૫ નિ૦ ૪)

અપગલ્ભ (અપ્રગલ્ભ)

તૃચ્ (ત્ર્યુચ્)

પેલા રૂપમાં ‘ ર ’ નો અને બીજામાં ‘ ય ’ નો લોપ થયેલો છે.

સંયુક્તની પૂર્વે દ્વિસ્વ (જૂઓ પૃ૦ ૪ નિં ૧)

રોદસિપ્રા (રોદસીપ્રા)

અમત્ર (અમાત્ર)

‘ઋ’ નો ‘ઉ’ (જૂઓ પૃ૦ ૭ નિં ૮)

વુન્દ (વૃન્દ)

‘દ’ નો ‘ડ’ (જૂઓ પૃ૦ ૬૮-૬૯ દ-વિકોર)

દુદમ, દૂડમ

પૂરોદાશ, પૂરોઢાશ

વગેરે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોનાં વૈદિક સ્થલો માટે અને વિશેષ ઉદાહરણો માટે જૂઓ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા પૃ૦ ૨૦૩ થી ૨૦૮]

પણ પુસ્તક વધી જાય અને પ્રવેશ કરનારને કઠણ લાગે એથી એ વધા નિયમોને અહીં નથી આપવામાં આવ્યા.

(૨) આદેશો કરવા કરતાં મૂળ શબ્દ ઉપરથી જ

વિકૃત શબ્દને બતાવવો

જૂના વૈયાકરણોએ સંસ્કૃત શબ્દોના આદેશો કરીને પ્રાકૃત શબ્દો બનાવવાની રીત સ્વીકારી છે પણ ભાષાનું ઇતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરવું હોય તો જે જે શબ્દોની સરખામણી કરી શકાતી હોય ત્યાં આદેશો કરવા કરતાં એ મૂળ શબ્દોના જ ઉચ્ચારણજન્ય વર્ણવિકારોને બતાવવા જોઈએ. જેમકે;

‘ઓલ’ સૂચક પ્રાકૃત ‘ઓલિ’ શબ્દની સાધના માટે નકામું, આલસુ, નિરર્થક, પ્રામાણિક, વીંછી, મધમાઘી, સઘી, શ્રોણિ, લીંટો, પુલ, હક્કો અને કુલ એટલા અર્થમાં (અર્થો માટે જૂઓ આપ્ટેનો કોશ) વપરાતા ‘આલિ’ શબ્દ ઉપરથી ‘પંક્તિ’ અર્થમાં ‘ઓલિ’ બનાવવાની ભલામણ કરવી એ કરતાં ‘પંક્તિ’ અર્થવાળા

જ ‘આવલિ’ શબ્દનાં ‘આઝલિ’ ‘ઓલિ’ રૂપો બતાવીને ‘ઓલિ’ શબ્દ બનાવવાની રીત ઐતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ વધારે સુસંગત લાગે છે.

‘સૂક્ષ્મ’ ના ‘ઝ’ નો ‘અ’ કરીને ‘સળ્હ’ રૂપ બનાવવા કરતાં ‘શ્લક્ષ્ણ’ નું સહજ ભાવે થતું ‘સળ્હ’ રૂપ જ અધિક સંગત લાગે છે.

આમ કરવાથી ઉચ્ચારણોથી થતા ક્રમિક વર્ણવિકારો કલ્પી શકાય છે અને વ્યાકરણમાં આવતો ગૌરવદોષ પણ અટકી શકે છે.

આ હકીકત અહીં માત્ર એક ઉદાહરણ દ્વારા જ દર્શાવવામાં આવી છે (જૂઓ પૃ૦ ૧૪)

(૪) આગમોનાં નહિ સધાણાં રૂપોની સાધના

જેન આગમોનાં કેટલાંક રૂપો જે અત્યાર સુધી અણમાધ્યાં હતાં તેને પાલિભાષાનાં રૂપો દ્વારા સાધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે (જૂઓ પૃ૦ ૧૩૬ અને ૨૬૪)

૨ પ્રાકૃતભાષા

શૌરસેની અને માગધીનું ક્ષેત્ર એના નામ ઉપરથી જ જાણિતું છે. પૈશાચીનું ક્ષેત્ર—

“ પાણ્ડ્ય—કેકય—ચાલ્હીક—સિંહ—નેપાલ—કુન્તલાઃ ।

સુધેષ્ણ—મોજ—ગાન્ધાર—હૈવ—કન્નોજનાસ્તથા ॥

એતે પિશાચદેશાઃ સ્યુસ્તદેશ્યસ્તદ્ગુણો ભવેત્ ” ।

(ષટ્ભાષાચંદ્રિકા પૃ૦ ૪ શ્લો૦ ૨૯-૩૦)

આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. સાધારણ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું ક્ષેત્ર વ્યાપક છે એટલે એ માટે કોઈ દેશને નિર્દેશી શકાય નહિ.

વૈયાકરણોએ શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતના ત્રણ પ્રકાર જણાવેલા છે: ૧ સંસ્કૃતજન્યપ્રાકૃત, ૨ સંસ્કૃતસમપ્રાકૃત અને ૩ દેશ્યપ્રાકૃત.

[૧ જેની વ્યુત્પત્તિનો વધારે સંબંધ બને પ્રકારના સંસ્કૃત સાથે છે તે સંસ્કૃતજન્યપ્રાકૃત.

૨ સંસ્કૃતની જેવું પ્રાકૃત તે સમસંસ્કૃતપ્રાકૃત.

નીચેના એક જ શ્લોક દ્વારા સંસ્કૃતસમપ્રાકૃતનો પરિચય થઈ જાય છે.

“ ચારુસમીરણરમણે હરિણકલઙ્કકિરણાવલીસવિલાસા ।

આવદ્ધરામમોહા વેલમૂલે વિભાવરી પરિહીના ” ॥ ૧ ॥

(*ભટ્ટિકાવ્ય ૧૩ મો સર્ગ)

૩ દેશ્યપ્રાકૃતનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“ રે રેઆલુઅ રોસલ રમાણ રોટ્ટીણ મજ્જમાવડિઓ ।

છુટ્ટિસ્સસિ કહ વ તુમં અકુટ્ટિઓ ટક્કરાહિ ફુડં ” ॥

(દેશીનામમાલા પૃ૦ ૯૮ શ્લો૦ ૬૫]

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પેલા પ્રકારને લગતું છે. બીજો પ્રકાર તો સંસ્કૃત વ્યાકરણથી જ સિદ્ધ છે અને ત્રીજા પ્રકારનું પ્રાકૃત હજુ સુધી શાસ્ત્રીય ગવેષણાનો વિષય ન બનેલું હોવાથી આમાં તેનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. એના બોધ માટે દેશીનામમાલા વગેરે દેશી ભાષાના કોશોથી જ ચલાવી લેવું પડે એમ છે.

૩ અર્ધમાગધી ભાષા

પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખતાં આમાં કયાંય અર્ધમાગધી વિષે લખવામાં નથી આવ્યું, એથી કોઈ એમ તો ન જ સમજી લ્યે કે, અર્ધમાગધી કોઈ ભાષા જ નથી.

* ભટ્ટિકાવ્યના આ સર્ગમાં સમસંસ્કૃતપ્રાકૃતનાં આવાં અનેક કાવ્યો છે. આ સર્ગનું નામ જ ‘ ભાષાસંનિવેશ ’ છે.

જૈનસૂત્રોમાં કેટલેક ઠેકાણે અર્ધમાગધીને ભાષા તરીકે જણાવી છે અને સાથે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘ ભગવાન્ મહાવીર અર્ધમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા.’

અર્ધમાગધીને લગતા જૈનસૂત્રોના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:

“ ભગવં ચ ણં

અદ્ધમાગહીએ ભાસાએ
ધમ્મમાઙ્કસ્વઙ્ક ”

(સમવાય—અંગસૂત્ર

પૃ૦ ૬૦ સમિતિ)

પ્ર૦—“ દેવા ણં ધંતે કયરાએ
ભાસાએ ભાસંતિ ?
કયરા વ્ધ ભાસા
ભાસિજ્જમાણી
વિસિસ્સતિ ?

ઉ૦—ગોયમા ! દેવા ણં અદ્ધ-
માગહાએ ભાસાએ ભાસંતિ,
સા વિય ણં અદ્ધમાગહી
ભાસા ભાસિજ્જમાણી
વિસિસ્સઙ્ક ”

(ભગવતી—અંગસૂત્ર

શ૦ ૧ ઉ૦ ૪

પૃ૦ ૧૮૧ પ્રશ્ન—

૨૦ રાય૦ અને

સમિતિ પૃ૦ ૨૩૧

સૂ૦ ૧૯૧)

“ ભગવાન્ અર્ધમાગધીભાષા-

દ્વારા ધર્મને કહે છે.”

“ હે ભગવન્ । દેવો કઙ્ક
ભાષામાં બોલે છે ?
અથવા બોલાતી ભાષામાં
કઙ્ક ભાષા વિશિષ્ટ છે ?

હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધ-
માગધીભાષામાં બોલે છે
અને બોલાતી ભાષામાં
પણ તે જ ભાષા—અર્ધ-
માગધીભાષા—વિશિષ્ટ છે.”

“ તણે ણં સમણે ભમવં
મહાવીરે કૂણિઅસ્સ
મંભસારપુત્તસ્સ
અદ્ધમાગહાણે ભાસાણે
ભાસતિ ”

“ ત્યાર પછી મહાવાન મહાવીર
મંભસારપુત્ર કોણિકને અર્ધ-
માગધીભાષામાં ધર્મ કહે છે ”

(ઔપપાતિક-ઉપાંગ-
સૂત્ર પૃ. ૭૭ સમિતિ)

પ્ર. — “ સે કિં તં ભાસારિયા ? ”

“ ભાષાની દૃષ્ટિએ આર્યો કોને
કહેવા ? ”

ઉ. — “ ભાસારિયા જે ણં
અદ્ધમાગહાણે
ભાસાણે ભાસેતિ ”

જેઓ અર્ધમાગધીભાષામાં
બોલે છે તેઓને ભાષાની
દૃષ્ટિએ આર્યો સમજવા ”

(પ્રજ્ઞાપના—ઉપાંગસૂત્ર
પૃ. ૯૬ સમિતિ)

આ ઉપરથી ‘ અર્ધમાગધી ’ ને ભાષા તરીકે અને ‘ મહાવીર
અર્ધમાગધીભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા ’ એ બન્ને વાતો સ્વીકારી
શકાય એવી છે પણ ‘ અર્ધમાગધી ’ ના ભાષા તરીકેના ઉલ્લેખ
માત્રથી જ કાંઈ એનું વ્યાકરણ લખી શકાય નહિ.

વ્યાકરણ લખવા માટે તો એના વિપુલ સાહિત્યને સામે રાખવું
જોઈએ, જેથી બીજી ભાષાઓ કરતાં અર્ધમાગધીની જે યાસ યાસ
વિશેષતાઓ હોય તે બધી સાધી શકાય. કાંઈ બે ચાર રૂપોની વિશે-
ષતાને લીધે કોઈ એક ભાષાને બીજી ભાષાથી જુદી પાડી શકાય
નહિ તેમ જ બે ચાર રૂપોને સાધવા માટે જુદું વ્યાકરણ પણ લખી
શકાય નહિ, જો ફક્ત બે ચાર રૂપોની જ વિશેષતાને લીધે એક

ભાષાને બીજી ભાષાથી જુદી ગણાવી શકાતી હોય અને એનું વ્યાકરણ પળ લખી શકાતું હોય તો ભાષાઓનો અને વ્યાકરણોનો અંત જ કેમ આવત ?

આ સંબંધમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું જ ઉદાહરણ બસ છે: શ્રી હેમચંદ્રે પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનાં વ્યાકરણો લખ્યાં છે તેમ સાથે સાથે આર્ષપ્રાકૃતને પણ લીધું છે. સાધારણ પ્રાકૃત કરતાં આર્ષપ્રાકૃતમાં કાંઈક વિશેષતા જરૂર છે પણ તે એટલી નજીવી છે કે, તેનું જુદું વ્યાકરણ કરવું તેમને યોગ્ય નથી જણાયું. આ જ કારણથી સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામાં આર્ષપ્રાકૃતને પણ એમણે મેળવી દીધું છે.

હેમચંદ્ર જેવા જૈન વૈયાકરણ શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી જેવી પ્રાયઃ જૈનેતર ગ્રંથોમાં વપરાયેલી કે નાટકીય ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખવા પ્રેરાય અને જૈનઆગમોની ભાષાનું વ્યાકરણ ન લખે એ કાંઈ અર્થવિનાની વાત નથી.

જૈનપરંપરામાં અર્ધમાગધીના સાહિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલું સમસ્ત આગમસાહિત્ય એમની સામે જ હતું, એ વિષેનો ભાષાનો અને ભાવનો એમનો અભ્યાસ પણ ગંભીર હતો છતાં ય એમણે એ સાહિત્યને લગતું એક જુદું વ્યાકરણ કેમ ન લખ્યું ? એ પ્રશ્ન એમને માટે થવો સહજ છે.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિદ્વારા જ આપી દીધેલો છે. આપણે જેમ આગલ જોઈ ગયા કે, આર્ષપ્રાકૃતમાં જુદું વ્યાકરણ કરવા જેવી યોગ્ય વિશેષતા ન જણાયોતી જેમ એને સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામાં સમાવી દીધું છે તેમ આગમસાહિત્યની ભાષામાં પણ એ બંને પ્રાકૃતો કરતાં એવી વિશિષ્ટ વિશેષતા ન જણાયોતી

એમણે એ ભાષાને એ બન્ને પ્રાકૃતોમાં મેઝવી દીધી છે અને એ જ કારણથી એનું જુદું વ્યાકરણ કરવા તેઓ પ્રેરાયા પળ નથી.

એમના સમયનું વાતાવરણ જોતાં તો જરૂર એ પાણિનિના વૈદિક વ્યાકરણની પેઠે જૈનઆગમોની ભાષાનું પણ વ્યાકરણ લખવાને પ્રેરાયા હોત.

જૈનપરંપરામાં આચાર્ય હેમચંદ્ર જ એક એવા પ્રતિષ્ઠાપક પુરુષ છે જેમણે જૈનોની સાહિત્યને લગતી પ્રતિષ્ઠા સાચવવાનો ભીરૂથ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું ધાતુપારાયણ, નવા કોશો, નવો નિઘંટુ, નવું પુરાણ અને નવું યોગ-શાસ્ત્ર વગેરે એ બધું જૈનોની વિશેષતાને ધ્યાતર નવું નવું લખ્યા છતાં આગમોની ભાષાના જ પ્રસંગમાં એમણે વૃદ્ધપ્રવાદની સામે પણ જે મૌન બતાવ્યું છે તે જ આપણા એ પ્રશ્નના પૂર્વોક્ત ઉત્તર માટે પૂરતું છે.

વઢી, આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતે એમ પણ માનતા લાગે છે કે, આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી તો જરૂર કહી શકાય પણ જો એમાં ‘અર્ધમાગધી’ નામને યોગ્ય કેટલીક વિશેષતાઓ માગધી ભાષાની પણ મળેલી હોય. આ વિશેષતાઓ તપાસતાં એમને તો ફક્ત માગધીની એક જ વિશેષતા મુખ્યપણે જણાણી છે. તે વિશેષતા-પ્રથમાના એકવચનમાં માગધીના ‘એ’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ. જેમકે; જીવે, અજીવે, લોએ, અલોએ, આસવે, સંવરે, બંધે, મોકૂલે વગેરે. પણ આ એક જ વિશેષતાને લીધે તેઓ આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવી યોગ્ય ધારતા નથી અને પ્રાકૃત કે આર્ષપ્રાકૃતથી જુદી પણ ગણી શકતા નથી. માટે જ એમણે આગમોની ભાષાને માટે પોતાના વ્યાકરણમાં કોઈ સ્વાસ સ્થાન આપેલું નથી. સાથે સાથે એટલું પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે, હેમચંદ્રના

ધ્યાનમાં આવેલી એ એક વિશેષતા પણ કાંઈ આગમોની ભાષામાં વ્યાપક રીતે આવેલી નથી, એમાં તો ‘એ’ના પ્રયોગની પેઠે પ્રાકૃતના ‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં પણ ઘણાં રૂપો—તે પણ આચારાંગ જેવા પ્રાચીન સૂત્રમાં ય—મળી આવે છે. જેમકે: નિક્સંતો, ઉદ્દેસો, અપ્પમાઓ, નિરામગંધો, ઉવરઓ, ઉવેહમાણો, આલીણગુત્તો, સહિઓ, નાનાગમો, સંથવો, દોસો, હવ્વવાહો, દુરણુચરો, મગ્ગો વગેરે (આચારાંગ સૂત્ર પૃ. ૪૧—૧૨૪—૧૨૭—૧૩૦—૧૫૫—૧૬૮—૧૮૩—૧૮૪—૧૮૫—૧૯૦—૧૯૨ સમિતિનું). એમણે જ આ સંબંધમાં એમ જણાવ્યું છે કે, “પ્રાયોઽસ્યૈવ વિધાનાત્ ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય” (પ્રા. વ્યા. ૦ પૃ. ૧૫૯ સૂ. ૨૮૭) અર્થાત્ “આર્ષ પ્રવચનમાં પ્રાયઃ માગધીના ‘એ’ પ્રત્યયનું જ વિધાન છે, પણ માગધીનાં બીજાં બીજાં લક્ષણોનું નથી.” આ ઉલ્લેખમાં વપરાયેલો ‘પ્રાયઃ’ શબ્દ આગમોમાં ‘એ’ પ્રત્યયની વપરાશનો પણ સંકોચ બતાવે છે અને એથી જ એમ જણાય છે કે ઉપર્યુક્ત ‘ઓ’ પ્રત્યયની વપરાશનું આગમિક ક્ષેત્ર પણ કાંઈ હેમચંદ્રના ધ્યાન બહાર છે એમ નથી.

સાર આ છે કે, આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાને ઉદ્ભવેલા જૈન આગમોની ભાષાને લગતા પ્રશ્નનો ખુલાસો આમ બે રીતે કરી બતાવ્યો છે:

એક તો જૈન આગમોની કહેવાતી અર્ધમાગધીને પોતાની કૃતિમાં ખાસ જુદું સ્થાન નહિ આપીને. બીજું, એમાં જોડે એ તેટલા પ્રમાણમાં માગધીની વિશેષતાઓ ન હોવાનું જણાવીને.

‘આ આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી નથી પણ પ્રાકૃત કે આર્ષ-પ્રાકૃત છે’ એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવા જેવું જૈન સમાજનું વાતાવરણ અત્યારે પણ નથી તો સંપ્રદાય ભક્તિના બારમા સૈકામાં તો શી રીતે હોય? છતાં ય એક જવાબદાર અને પ્રામાણિક વૈયાકરણ તરીકે આચાર્ય

હેમચંદ્રે ઉપર્યુક્ત સાદી હકીકતને પળ આગળ જળાવેલી ધંગિણ આબાદ રીતે જળાવેલી છે અને સાથે વૃદ્ધપ્રવાદના અનુસંધાનની યુક્તિ પણ બતાવેલી છે. આ સંબંધમાં એમનો આવો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે: “યદપિ ‘પોરાણમદ્ધમાગહભાસાનિયયં હવઈ મુત્તં’^૧” ઇત્યાદિના આર્ષસ્ય અર્ધમાગધભાષાનિયતત્વમાત્માયિ વૃદ્ધૈસ્તદપિ પ્રાયોઽસ્યૈવ વિધાનાત્ ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય ”

(પ્રાકૃત વ્યા. ૫૦ ૧૫૯ સૂ. ૨૮૭)

૧. આ ઉલ્લેખ નિશીથચૂર્ણિમાં છે. જુઓ લિખિત પ્રતિ પા. ૩૫૨ પૂના માં. ૦ પ્રા. ૦ વિ. ૦ મં. ૦ સં. ૦. એ ઉલ્લેખમાંના ‘અદ્ધમાગહ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીજિનદાસ મહત્તરે જળાવ્યું છે કે; “મગહદ્ધવિસયભાસાનિવદ્ધં અદ્ધમાગહં” અથવા “અદ્ધારસદેસીભાસાણિયતં અદ્ધમાગધં” અર્થાત્ એમણે ‘અર્ધમાગધ’ શબ્દની બે વ્યાખ્યા કરી છે: પહેલી—મગધ દેશની અડધી ભાષામાં નિયત તે અર્ધમાગધ. બીજી—અદ્ધાર જાતની દેશી ભાષામાં નિયત તે અર્ધમાગધ.

વર્તમાન આગમોની ભાષામાં પહેલી વ્યાખ્યા તો ઘટતી નથી એમ હેમચંદ્ર પોતે કહે છે.

બીજી વ્યાખ્યા પણ જો આગમોની ભાષામાં ઘટી શકે તેવી હોત તો જરૂર તેને પ્રધાનપદ આપી આચાર્ય હેમચંદ્ર એ વિષે કાંઈક જુદું લખત અને એ રીતે વૃદ્ધપ્રવાદનું જ સમર્થન કરત. પણ એ પ્રચર વૈયાકરણ એ વ્યાખ્યા તરફ ઉદાસીન રહ્યા છે, એથી જળાય છે કે, એ વ્યાખ્યા પણ આગમોની ભાષામાં ઘટતી નહિ હોય અથવા એ વ્યાખ્યામાં કહેલા અદ્ધાર દેશ કયા સમજવા? એ પ્રશ્ન જ ગુંચવાળો છે.

રાજકુમારોના વિદ્યાધ્યયનના પ્રસંગમાં ‘અદ્ધારસદેસીભાસાવિસારણ’ શબ્દ જૈન સૂત્રગ્રંથોમાં મળે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘અદ્ધાર (જાતની) દેશી ભાષામાં વિશારદ’ થાય છે. એ શબ્દના સંબંધમાં એ સિવાય બીજી

કશી વીગત ટીકાકારોએ આપી નથી તેમ અઢાર જાતની દેશી ભાષાને અર્ધમાગધી તરીકે ઓળખાવી પણ નથી.

‘ અઢારસદેસીભાસાવિસાર’ નો ઉલ્લેખ જ્ઞાતાસૂત્રમાં અને ઔપ-
પાતિક સૂત્રમાં મળે છે:

“તતે ણં સે મેહે કુમારે
વાવત્તરિકલાપંડિએ*અઢારસવિ-
હિપ્પગારદેસીભાસાવિસાર”

જ્ઞાતાસૂત્ર પૃ૦ ૩૮
સમિતિ
ઠીકા પૃ૦ ૪૨ ,,

“ત્યાર પછી તે મેઘ કુમાર
ચોંતેર કઠામાં પ્રવીણ થયો અને
અઢાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં
નિપુણ થયો ”

[ટીકાકારના મત પ્રમાણે
‘અઢાર જાતની ભાષામાં નહિ પણ
અઢાર જાતની લિપિમાં ’ પ્રવીણ
થયો. આ અઢાર જાતની લિપિનો
ઉલ્લેખ પ્રજાપના સૂત્રમાં અને નંદી-
સૂત્રમાં મળે છે]

“તણે ણં સે દદપરિણે
દારણ વાવત્તરિકલાપંડિએ*
અઢારસદેસીભાસાવિસાર”
ઔપપાતિક સૂત્ર પૃ૦ ૧૮
સમિતિ

“ત્યાર પછી તે દદપ્રતિજ્ઞ
નામનો કુમાર ચોંતેર કઠામાં
પ્રવીણ થયો અને અઢાર પ્રકારની
દેશી ભાષામાં નિપુણ થયો ”

સૂત્રના એ ઉલ્લેખો જોતાં અઢાર દેશને લગતી આપણી એ ગુંચ
ઉકલી શકતી નથી પણ એટલું કલ્પી શકાય છે કે, કદાચ આ ઉલ્લે-
ખોને જોઈને જ શ્રીજિનદાસ મહત્તરે પોતાની ચૂર્ણિમાં અઢાર જાતની
દેશી ભાષાને ‘ અર્ધમાગધી ’ નું નામ આપ્યું હોય.

શ્રીહરિભદ્રના વિદ્યાર્થી અને સમસમયી તથા શ્રીશીલાંક અપરનામ
તત્ત્વાદિત્યના શિષ્ય શ્રીદાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિએ બનાવેલી ‘પ્રાકૃત કુવલય-
માલા’ ને જોતાં અઢાર દેશને લગતી આપણી એ ગુંચ કદાચ ઉકલી શકે,

પળ યાદ રાખું જોઈએ કે; પ્રસ્તુત અર્ધમાગધીની ચર્ચા સાથે કુવલય-માલામાં આવતા અઢાર દેશને લગતા એ ઉલ્લેખનો કશો જ સંબંધ નથી.

કુવલયમાલામાં એ દેશોની ગણના આ પ્રમાણે કરેલી છે:

“ લાઢા કન્નાડા વિ ય
માલવિયા કન્નુજ-ગોલ્હયા ।
કરય મરહટ્ટુ ય સોરઠ્ટા ઢક્કા
કિરિ અંગ સંઘવયા ॥ ”

“ લાટદેશ, કર્ણાટકદેશ,
માલવદેશ, કનોજદેશ, ગોલ્હદેશ,
કરય (કારવાડ ?) દેશ, મહા-
રાષ્ટ્રદેશ, સોરઠદેશ, ઢક્કદેશ,
કિરદેશ, અંગદેશ અને સિંધદેશ ”

કુ. લિ. પ્રતિ પૃ. ૭૫. પેલી બાજુ પં. ૫. પૂના માં. પ્રા. વિ. મં. સં.

આ ઉલ્લેખમાં માત્ર બાર દેશોને ગણાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ આ પછીના એક વીજા ઉલ્લેખમાં (પૃ. ૭૬) એથી વધારે દેશોને મૂકેલા છે. આ નીચેના ઉલ્લેખમાં દેશોનાં નામો સાથે તેને દેશના મનુષ્યોનો સ્વભાવ અને ભાષાના એક બે શબ્દોને પણ મૂકવામાં આવ્યા છે અને છેવટે ઉપસંહારમાં જણાવેલું છે કે,

“ હ્ય અટ્ટારસદેસી-
માસાઝ પુલહઝળ સિરિદત્તે ।
અન્ને હ ય પુલ્હતી જવસ-પારસ-
બબ્બરાતીણ ॥ ”

“ એ પ્રમાણે શ્રીદત્ત નામનો
કોઈ ગૃહસ્થ અઢાર દેશની ભાષા-
ઓને જોઈને (સાંભળીને) વીજા-
ઓની પણ-એટલે અનાયો પૈકી
જવસ, પારસ અને વર્બર લોકોની
પણ-ભાષાને જુએ છે (સાંભળે
છે) ”

ગ્રંથકારે ઉપસંહારમાં આમ અઢાર દેશી ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને દેશોનો ગણનાના પ્રસંગમાં માત્ર સોઢ દેશો જ જણાવેલા છે તેનું કારણ સમજાતું નથી.

જે ઉલ્લેખમાં એ દેશોને જણાવેલા છે તે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

“ તત્થ ય પવિસમાણેનં
દિદ્ધા અણેયદેસભાસાલક્ષિણ
દેસવણિણ । તં જહા-
કસિણા નિટ્ઠુવયણે બહુકસમર (?)
મુંજણ અલજે ય ।

‘ અરડે ’ ત્તિ ઉલ્લવંતે અહ
પેચ્છહ ગોલ્લણ તત્થ ॥

ણયનીહસંધિવિગ્ગહપહુણ બહુજં-
પણ ય પયઈણ ।

‘ તેરે મેરે આડ ’ ત્તિ જંપિરે
મજ્જદેસે ય ॥

નીહરિયપોટ્ટ-દુવન્ન-
મહહણ સુરયકેલિતહિચ્છે ।
‘ એસેલે ’ જંપુલે અહ પેચ્છહ
માગહે કુમરો ॥

કવિલે પિંગલનયણે લોચણ-
કહદિન્નમેત્તવાવારે (?) ।

‘ કિં તે કિં મો ’ પિ ય જંપિરે
ય અંતવેણ ય ॥

ઉત્તુંગથૂલઘોણે કણયવન્ને ય
મારવાહે ય ।

ત્યાં પ્રવેશ કરતા શ્રીદત્તે
અનેક દેશની માણના જાણકાર
તે તે દેશના વણિકોને જોયા.
તે જેમકે; પ્રથમ ગોલ્લ દેશના
લોકોને જોયા, એ લોકો નિટ્ઠુર
માષી, કાઢા, સમરમોગી (?)
અને નિર્લજ્જ હોય છે તથા
‘ અરડે ’ એવું બોલનારા હોય છે.
પછી મધ્યદેશના લોકોને જોયા,
એ લોકો નય, નીતિ, સંધિ અને
વિગ્રહમાં ચતુર, બહુવોલા અને
‘ તેરે મેરે આડ ’ એવું બોલનારા
હોય છે.

પછી મગધના લોકોને જોયા,
એ લોકો દુર્વર્ણ, વધેલા પેટવાળા,
ઢિંગણા, સુરતપ્રિય અને ‘ એસેલે ’
એવું બોલનારા હોય છે.

પછી અંતર્વેદિના એટલે ગંગા
જમનાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહે-
નારા લોકોને જોયા, એ લોકો
વર્ણ કપિલ, માંજરી આંખવાળા
અને ‘ કિં તે કિં મો ’ એવું બોલ-
નારા હોય છે.

પછી કીરદેશના લોકોને જોયા,
એ લોકો કળે કનકવર્ણા, ઊંચી

‘સરિ પારિ’ જંપિરે કીરે
કુમારો પલોણ્હ ॥

દક્ષિણદાણપોરુસ—વિજ્ઞાન-
દયાવિવજ્જિયસરીરે ।

‘एहं तेहं’ ચવંતે દક્કે
ઉળ પેચ્છહ કુમારો ॥

સલલિયમિસમદ્વણ ગંધવ્વ-
પિણ સણસગયચિત્તે ।

‘वंसे दइणो’ મળિરે સુહસે
અહ સંધવે દિટ્ઠે ॥

કવંજડે (?) ય જહુ બહુ-
મોઈ કઠિણપીણરૂણંગે ।

‘अप्पां तुप्पां’ મળિરે અહ
પેચ્છહ કારુણ તત્તો ॥

ઘયલોણિયપુહંગે ધમ્મપરે
સંધિવિગ્ગહે નિઝણે ।

‘न उ रे भल्लउं’ મળિરે
અહ પેચ્છહ ગુજ્જરે અવરે ॥

જ્ઞાઓલિત્તવિલિત્તે કયસીમંતે
સોહિયંગત્તે ।

અને જાડી નાસિકાવાઝા, માર
વહનારા અને ‘સરિ પારિ’ એવું
બોલનારા હોય છે.

પછી ઠક્ક દેશના લોકોને
જોયા, એ લોકો દાક્ષિણ્ય, દાન,
પૌરુષ, વિજ્ઞાન અને દયા વિનાના
હોય છે અને ‘एहं तेहं’ એમ
બોલનારા હોય છે.

પછી સિંધના લોકોને જોયા,
એ લોકો ઝલિત, મૃદુ, ગાંધર્વપ્રિય,
સ્વદેશપરાયણ, હસમુખા અને ‘वंसे
दइणो’ એમ બોલનારા હોય છે.

પછી કારુદેશના લોકોને જોયા,
એ લોકો કપિંજલ (?) જહુ, બહુ-
મોજી, કઠણ અને પુષ્ટ અંગવાઝા
તથા ‘अप्पां तुप्पां’ એમ બોલ-
નારા હોય છે.

પછી ગૂર્જરલોકોને જોયા, એ
લોકો ઘી અને માત્રાવળી પુષ્ટ
શરીરવાઝા, ધર્મપરાયણ, સંધિ-
વિગ્રહમાં નિપુણ અને ‘न उ रे
भल्लउं’ એમ બોલનારા હોય છે.

પછી લાટના લોકોને
જોયા, એ લોકો (માથામાં) સંથો

‘અમ્હં કાઉં તુમ્હં’ મળિરે
અહ પેચ્છઈ લાડે ।

તણુસામમડહદેહે કોવણ
માણજીવણે રોદે ।

‘માઈ ય મહ્ણી તુઠમે’
મળિરે અહ માલવે દિઢે ॥

ઉકડદપ્પે પિયમોહણે ય
રોદે પયંગવિત્તી ય ।

‘અડિપાંડિ રમરે’ મળિરે
પેચ્છઈ કન્નાડા અળ્ળે ॥

કુપ્પાસપાઉયંગે માસળઈ (?)
પાળમયળતલ્લિચ્છે ।

‘અસિ કિસિ મણિ’ મળ-
માણે અહ પેચ્છઈ તાઈ અવરે ॥

સવ્વકલાપઠમદ્દે માળી પિય-
કોવણે કદિળદેહે ।

‘જલ તલ લે’ મળમાણે
કોસલ પુલ ઈ અવરે ॥

દઢમડહસામલંગે સહિ
અહ માણકલહસીલે ય ।

‘દિન્નલ્લે ગદ્દિયલ્લે’ ઉલ્લ-
વિરે તત્થ મરહદે ॥

પાડનારા, લેપન કરનારા, સુશો-
ભિત શરીરવાળા અને ‘અમ્હં કાઉં
તુમ્હં’ એમ બોલનારા હોય છે.

પછી માઠવાના લોકોને જોયા,
એ લોકો, કાઠા અને નાના શરીર-
વાળા, ક્રોધી, અભિમાની, રૌદ્ર
અને ‘માઈ ય મહ્ણી તુઠમે’
એમ બોલનારા હોય છે.

પછી કર્ણાટકના લોકોને
જોયા, એ લોકો દર્પવાળા, મોહ-
વાળા, રૌદ્ર, વંચળ અને ‘અડિ-
પાંડિ રમરે’ એમ બોલનારા
હોય છે.

પછી તાઈ લોકોને જોયા, એ
લોકો કંચુક પહેરનારા અને ‘અસિ
કિસિ મણિ’ એમ બોલનારા
હોય છે.

પછી કોશલદેશના લોકોને
જોયા, એ લોકો સર્વકલાહીન,
માની, કોપી અને ‘જલ તલ લે’
એમ બોલનારા હોય છે.

પછી મહારાષ્ટ્રના લોકોને
જોયા, એ લોકો શરીરે દઢ,
નાના અને કાઠા હોય છે તથા
સ્વહિતમાં માન-કલહશીલ અને

હેવે ‘વર્તમાન જૈન આગમોને મહાવીર ભાષિત સમજીને કોઈ એ આગમોની જ ભાષાને અર્ધમાગધી કહે અને એ ઉપરથી જ એનાં વ્યાકરણ અને કોષ બનાવે તો ન બની શકે ?’ એ પ્રશ્નનું સમાધાન આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિદ્વારા અને ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખદ્વારા પળ કરી નાંચ્યું છે. ય્થી આ આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી સમજવી કે એમ સમજીએ વિષેનાં પુસ્તકો લખવાં એ ભાષાના ઇતિહાસમાં ગોટાઝો કરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

આચાર્ય હેમચંદ્રના પૂર્વવર્તી અને અંગસૂત્રોના ટીકાકાર આચાર્ય અમયદેવે પણ અર્ધમાગધી નામ ધરાવતી ભાષાને પ્રાકૃત લક્ષણની બહુલતાવાળી જણાવી છે. તેમણે લખ્યું છે કે :

પિયમહિલાસંગામે સુંદરગોત્તેય
ભાયણે રોહે ।

‘અટ્ટિ મટ્ટિ’ મળંતિ અવરે
અધે કુમારો પલોણ્હ ॥

‘દિન્નલ્લે ગહિયલ્લે’ એમ બોલ-
નારા હોય છે.

પછી આંધ્રના લોકોને જોયા,
એ લોકોને સ્ત્રી અને સંગ્રામ બન્ને
પ્રિય હોય છે, એમનાં ગોત્રો સુંદર
હોય છે, અને એ લોકો રૌદ્ર તથા
મયંકર અને ‘અટ્ટિ મટ્ટિ’ એમ
બોલનારા હોય છે.

ઉપરના ઉલ્લેખમાં ગોલ્લ (ગૌડ?), મધ્યદેશ, મગધ, અન્તર્વેદિ, કૌર, ઢક્ક, સિંધ, કારુ (કારવાડ), ગૂર્જર, લાટ, માલવ, કર્ણાટક, તાઈઅ (?) કોશલ, મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્ર એમ સોઠ દેશોને જણાવેલા છે.

કુવલયમાલાનો આ ઉલ્લેખ અહીં એટલા માટે આપ્યો છે કે, એમાં એ દેશોની ગણના એ રીતે કરેલી છે. (આચાર્ય જિનવિજયજીની એક નોંધદ્વારા આ ઉલ્લેખને હું ‘કુવલયમાલા’માંથી મેઢવી શક્યો છું)

“ ‘ ર-સો-ર્લશૌ માગધ્યામ્ ’ ઇત્યાદિ યત્ માગધભાષાલક્ષણં તેન અપરિપૂર્ણા પ્રાકૃતભાષાલક્ષણબહુલા અર્ધમાગધી ”

(ઔપપાતિક ટીકા પૃ૦ ૭૮ સમિતિ)

અમ્યદેવે આગમોની ભાષા ઉપરથી નક્કી કરેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ જોતાં તો ‘ અર્ધમાગધી ’ નામ ‘ દેવાદાર ’ના ‘ રણ-છોડ ’ (ઋણને છોડનાર) નામ જેવું લાગે છે. તેઓ સાફ સાફ કહે છે કે, આગમોની ભાષા પ્રાકૃતલક્ષણની બહુલતાવાળી છે અને એક લક્ષણ સિવાય માગધીનાં બીજાં સ્વાસ લક્ષણોને એમાં કાંઈ સ્થાન નથી, એથી જ વાંચનાર સમજી શકશે કે, વર્તમાન આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવી કે પ્રાકૃત કહેવી ?

‘ આગમો પ્રાકૃત છે ’ એ મત તો આજ ઘણા સમયથી ચાલ્યો આવે છે અને હેમચંદ્ર અને અમ્યદેવ કરતાં ય પ્રાચીન અને પ્રામાણિક આચાર્યોએ એ મતને સ્વીકારેલો છે.

એ સંબંધમાં આચાર્ય હરિભદ્ર જણાવે છે કે,

“ પ્રાકૃતનિબન્ધોઽપિ બાલાદિસાધારણઃ ” ઇતિ

૧ દશવૈકાલિકની ટીકામાં જે પ્રસંગે આચાર્ય હરિભદ્રે આ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસંગ આ છે:

“ દર્શનાચારના આઠ પ્રકાર છે, તેમાં પેહેલો પ્રકાર નિઃશંકિત રહેવું તે, ‘ નિઃશંકિત ’નું વિવરણ કરતાં કહ્યું છે કે, શંકાના બે પ્રકાર છે—સર્વશંકા અને દેશશંકા. સર્વશંકા એટલે સર્વ પ્રકારે શંકા અને દેશ-શંકા એટલે અંશથી શંકા. તેમાં ‘ સર્વશંકા ’નું સ્વરૂપ બતાવતાં જણાવ્યું છે કે,

“ સર્વશંકા તુ પ્રાકૃતનિબદ્ધત્વાત્ સર્વમેવેદં પરિકલ્પિતં ભવિષ્યતીતિ । ”

અર્થાત્ ‘ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલું હોવાથી આ બધું ય બનાવટી કેમ ન હોય ? ’ આવી જે જિનાગમ પ્રત્યે શંકા કરવી તે સર્વશંકા, આનું સમાધાન કરતાં હરિભદ્રે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને ટાંકી બતાવ્યો છે.

૧૬૮૬

આટલું લખ્યા પછી એ આચાર્યવર “ઉક્તં ચ” કહીને પોતાના ઉલ્લેખના પોષણમાં એક જૂના સંવાદને ટાંકી બતાવે છે—

“ બાલ્હીમૂઢમૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્રકાઢ્ઢિણામ્ ।

અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥ ”

(દશવૈકાલિક ટીકા પૃ૦ ૧૧૩ બાબુ૦)

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણો આ મત હરિભદ્ર કરતાં ય જૂનો ઠરે છે.

જે પ્રસંગમાં હરિભદ્રે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને મૂકેલો છે તે જ પ્રસંગમાં વાદિદેવસૂરિના ગુરુ આચાર્ય મુનિચંદ્ર પળ એ જ ઉલ્લેખને (હરિભદ્રના ધર્મબિંદુની ટીકામાં) મૂકે છે. ધર્મબિંદુ પૃ૦ ૭૭, દ્વિતીય અધ્યાય આત્માનંદ સમાની આવૃત્તિ.

આચાર્ય મલયગિરિ પળ પ્રજ્ઞાપનાની પોતાની ટીકામાં એવા જ પ્રસંગમાં એ જ વાતને જણાવે છે—પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ટીકા સમિતિનું પૃ૦ ૬૦.

હેમચંદ્રની પછી થયેલા આચાર્યો દ્વારા પળ એ જ મતને ટેકો આપવામાં આવ્યો છે—

આચાર્ય પ્રમાચંદ્રે બનાવેલા અને શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ શોધેલા પ્રમા-વકચરિત્રમાં (પૃ૦ ૯૮—૯૯) જણાવ્યું છે કે,

“ અન્યદા લોકવાક્યેન જાતિપ્રત્યયતસ્તથા ।

આ બાલ્યાત્ સંસ્કૃતાભ્યાસી કર્મદોષાત્ પ્રબો(વા)ધિતઃ ॥ ૧૦૯

૧ ઉપરના બધા ઉલ્લેખોમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પ્રાકૃત-ભાષાનો સૂચક છે, અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પ્રાકૃતભાષાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (પૃ૦ ૧૩૧ સ૦) વૈયાકરણ ધરરુચિના સમ-યથી તો એ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે, અને એ પછીના આચાર્યોએ પળ એ શબ્દને એ જ અર્થમાં વાપરેલો છે. માટે કોઈએ અહીં એ શબ્દને મરડવો નહિ.

સિદ્ધાન્તં સંસ્કૃતં કર્તુમિચ્છન્ સંઘં વ્યજિજ્ઞપત્ ।

પ્રાકૃતે કેવલજ્ઞાનિભાષિતેઽપિ નિરાદરઃ ॥ ૧૧૦

+ + +

યદિ (ઇદં) વિશ્રુતમસ્માભિઃ પૂર્વેષાં સંપ્રદાયતઃ ।

ચતુર્દશાપિ પૂર્વાણિ સંસ્કૃતાનિ પુરાઽમવન્ ॥ ૧૧૪

પ્રજ્ઞાતિશયસાધ્યાનિ તાન્યુચ્છિન્નાનિ કાલતઃ ।

અધુનૈકાદશાઙ્ગચસ્તિ સુધર્મસ્વામિભાષિતા ॥ ૧૧૬

બાલસ્ત્રીમૂઢમૂર્ખાદિજનાનુગ્રહણાય સઃ ।

પ્રાકૃતાં તામિહાઽકાર્પીદનાસ્થાઽત્ર કથં હિ વંઃ ” ॥ ૧૧૬

અર્થાત્ “ સિદ્ધસેન દિવાકર નામના સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યે પ્રાકૃત જૈન આગમોને સંસ્કૃતમાં કરવાની ઇચ્છા કરી ” આટલું જણાવી ગ્રંથકાર પોતાના તરફથી વધુ જણાવતાં કહે છે કે, “ બાલ, સ્ત્રી, અને મૂર્ખ વગેરેની સગવડતાને માટે પૂર્વ પુરુષોએ—સુધર્મસ્વામિએ—એ આગમોને પ્રાકૃતમાં રચ્યાં છે, તો એમાં આપણે શામાટે અનાસ્થા કરવી ? ”

“ યત ઉક્તમાગમે ” અર્થાત્ ‘ આગમમાં કહ્યું છે કે ’ એમ લેખીને શ્રીવિજયાનંદસૂરિ પોતાના તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદમાં જણાવે છે કે,

મુત્તૂળ દિઢિવાયં કાલિય-ઉક્કાલિયંગસિદ્ધંતં ।

ચીંબાલવાયણત્થં પાયયમુદ્ધયં જિણવરેહિં ॥

અને સાથે હરિભદ્રે ઉદ્ધરેલો શ્લોક પણ ટાંકે છે. (સ્વરી રીતે તો આ પ્રાકૃત ગાથાને હરિભદ્રની પહેલાં જ મૂકવી જોઈએ પણ મને એનું મૂળ સ્થાન ન જાણવાથી એના ઉધૃત કરનારના કાલક્રમમાં એને મૂકવામાં આવી છે.)

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે,

“ સક્કયા પાયયા ચેવ મણિહો હોંતિ દોણિ વા ”

(પૃ. ૧૩૧ સમિતિ)

અર્થાત્ ‘ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બે ભાષાઓ છે. ’

આ ઉલ્લેખ ગીતની ભાષાના પ્રસંગમાં છે. આ ઉપરથી ઇટલું તો જરૂર તારવી શકાય કે, અનુયોગદ્વારના સમયમાં અર્ધમાગધીને પ્રાકૃતથી જુદી જ ગણવામાં આવતી હોત તો સૂત્રકાર પ્રાકૃતની સાથે જ પોતાની પ્રિય અને દેવભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી અર્ધમાગધીને પળ સૂચવવી મૂલે સ્વરા ?

આ પ્રમાણે એક નહિ પણ અનેક જૈનાચાર્યોંએ વર્તમાન આગમોની ભાષાને સ્પષ્ટ શબ્દમાં પ્રાકૃત કહેલી છે માટે અમે પણ અહીં એ જ મતને સ્વીકારેલો છે, અને તેથી જ પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં પણ જૈન આગમોનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ રૂપોને પ્રાકૃતના વ્યાકરણ સાથે જ નોંધેલાં છે.

આ તો જૈનાચાર્યોંની જ દ્રષ્ટિએ આગમોમાં આવેલી ભાષાના સંબંધમાં ચર્ચા થઈ, તદુપરાંત બીજી ત્રણ દ્રષ્ટિએ પણ અર્ધમાગધી ભાષાની ચર્ચા થઈ શકે છે. તેમાં—

પહેલી દ્રષ્ટિ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રની,
બીજી દ્રષ્ટિ પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોની
અને ત્રીજી દ્રષ્ટિ અશોકની ધર્મલિપિઓની.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,
“ ચેટાનાં રાજપુત્રાણાં શ્રેષ્ઠિનાં ચાર્ધમાગધી ”

ભરતના ૦ અધ્યાય ૧૭ શ્લો ૦ ૧૦

નાટકોમાં પાત્ર તરીકે આવતા ચેટો, રાજપુત્રો અને શેઠિયાઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે. ભરતના આ ઉલ્લેખથી આપણે નાટકોનાં તે તે પાત્રોની ભાષાદ્વારા અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને કઠી શકીશું.

નાટકોની ભાષાના નમૂના—

(भासनं प्रतिज्ञायौगंधरायण)

भटः—को कालो अहं भट्टिदारिआए वासवदत्ताए उदए कीळिदु-
कामाए भट्टवदीपरिचारअं गत्तसेवअं ण पेक्खामि । भाव पुप्फ-
दंतअ गत्तसेवअं ण पेक्खामि । किं भणासि एसो गत्तसेवओ
कण्डिळसुंडिगिणीए गेहं पविसिअ सुरं पिबदि ति । पृ० १०२

भटः—सव्वं दाव चिट्ठदु राअउळे भट्टपीठिअं ण णिकामिअ कुदो
अअं आहिण्डदि ति । पृ० १०६

भटः—कि णु खु एवं + होदु, इमं वुत्तंतं अमच्चस्स णिवेदेमि ।
पृ० १०६

(भासनं चारुदत्त)

चेटः—अम्मो अय्यमेत्तेओ ।

चेटः—अम्मो भट्टिदारओ । पृ० ६७

चेटः—सुहोदेसु पादेसु भूमीए पळेहिदव्वं । पृ० ६८

(भासनं स्वप्नवासवदत्त)

भटौ—उस्सरह उस्सरह अय्या उस्सरह । पृ० ८

चेटी—एदु एदु भट्टिदारआ इदं अस्समपदं पविसदु । पृ० १५

चेटी—अत्थि राओ पज्जंदो णाम उज्जङ्गीए सो दारअस्स कारणादो
दूदसंपादं करोदि पृ० १७

(शूद्रकनं मृच्छकटिक)

चेटः—अज्जुए चिश्ठ, चिश्ठ ।

उत्ताशिता गच्छशि अंतिका मे

शंपुण्णपुच्छा विअ गिम्हमोरी ।

ओवग्गदी शामिअ भट्टके मे ।

वणे गडे कुक्कुरशावके व्व ॥ पृ० २७

चेटः—लामेहि अ लाअवल्लहं तो खाहिशि मच्छमंशकं ।

एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मडअं ण शेवंदि ॥ पृ० ३१

आ बधी भाषा चेटीनी छे.

राजपुत्रनी भाषा आ प्रमाणे छे:

(काळीदासनं शाकुंतल)

बालः—जिंम जिंम दंदाणि ते गणइस्सं पृ० २९५

बालः—बुल्लिअं भीदं म्हि पृ० २९६

बालः—इमिणा एव दाव कील्लिस्सं पृ० २९८

हवे शेठियाओनी भाषानो नमुनो—

(शूद्रकं मृच्छकटिक)

चन्दनदासः—जेदु अज्जो

चन्दनदासः—किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदो उवआरो
परिहवादो वि महंतं दुःखं उप्पादेदि । ता इह य्येव
उचिदाए भूमीए उवविसामि ।

चन्दनदास—अहं इं अज्जस्स प्पसाएण अस्वण्डिदा वणिज्जा । पृ० १४

चन्दनदासः—आणवेदु अज्जो किं केत्तिअं इमादो जणादो इच्छी-
अदि ति ।

चन्दनदासः—अज्ज अलिअं एदं केप्पवि अणज्जेण अज्जस्स
णिवेदिदं । पृ० १५

चन्दनदासः—फलेण संवादिदं सोहदि दे विकत्थिदं । पृ० १७

नाट्यशास्त्रकार भरतना उल्लेख प्रमाणे चेट, राजपुत्र अने शेठनी
भाषाने अर्धमागधी कहेवामां आवे छे. एना नमुना उपर आपवामां
आव्या छे. उपरना नमुनानी भाषा साथे आपणे आगमोनी भाषाने
सरस्वावीए तो केवल सांभळवा मात्रथी ज शुं नथी जणातुं के,

ए नाटकोनां पात्रोनी भाषामां अने आगमोनी भाषामां केटलो बधे.
तफावत छे ?

हवे आपणे जोईए के, प्राकृत व्याकरणोनी दृष्टिए आगमोनी
भाषाने अर्धमागधीनुं नाम आपी शक्य के केम ?

प्राकृत व्याकरणो तो घणां छे, ए बधानां नामो पण हवे पछी
आपवानां छे. बधां प्राकृत व्याकरणोमां वररुचिनो प्राकृतप्रकाश
वधारे प्राचीन छे. एमां ' मागधी ' नी प्रकृति तरीके शौरसेनीने
कही छे अने शौरसेनी करतां जे विशेषता छे ते आ प्रमाणो
बतावी छे:—

- १ मागधीमां ' ष ' अने ' स ' ने बदले ' श ' बोलवो.
- २ " ' ज ' ने बदले प्रायः ' य ' बोलवो.
- ३ " चवर्गना कोइ अक्षरनो लोप न करतां जेम होय
तेम ज बोलवुं.
- ४ " ' र्य ' अने ' द्य ' नो ' र्य्य ' बोलवो.
- ५ " ' क्ष ' ने बदले ' स्क ' बोलवो.
- ६ " अकारांत शब्दना प्रथमाना एक वचनमां ' इ '
अने ' ए ' प्रत्यय वापरवो.
- ७ " मागधीमां अकारान्त भूतकृदंतना प्रथमाना एक
वचनमां उपरना बे प्रत्ययो उपरांत ' उ ' प्रत्यय
पण वापरवो.
- ८ " षष्ठीना एकवचनमां ' ह ' प्रत्यय वापरवो.
- ९ " संबोधनना एकवचनमां अन्त्य ' अ ' नो ' आ ' करवो..
- १० " ' स्था ' ने बदले प्राकृतमां वपराता ' चिट्ठ ' ना
स्थानमां ' चिष्ठ ' धातु वापरवो.

- ૧૧ ,, ‘કૃત’ ને બદલે ‘કઢ’ ‘મૃત’ ને બદલે ‘મઢ’
 અને ‘ગત’ ને બદલે ‘ગઢ’ રૂપો વાપરવાં.
- ૧૨ ,, સંબંધક ભૂતકૃદંતને સૂચવવા ‘ત્વા’ પ્રત્યયને
 બદલે ‘દાણિ’ પ્રત્યય વાપરવો.
- ૧૩ ,, ‘હૃદય’ ને બદલે ‘હૃડક’, ‘અહં’ ને બદલે
 ‘હકે’ ‘હગે’ ‘અહકે’ અને ‘શૃગાલ’ ને
 બદલે ‘શિઆલ’ તથા ‘શિઆલક’ શબ્દો વાપરવાં.

વરરુચિએ બતાવેલું માગધીનું સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે છે, આ સિવાય શૌરસેનીના જે નિયમો વરરુચિએ આપેલા છે તેમાંના નિરપવાદ નિયમો માગધીમાં પણ ઉમેરી લેવાના છે. આગમોની ભાષાને જોતાં તેમાં ફક્ત વરરુચિએ બતાવેલી ૬ ટી વિશેષતાનો ૫ અમુક અંશ (‘એ’ ની વપરાશ) જોવામાં આવે છે, તો માગધીના એક જ અંશની વપરાશને લીધે આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી કહેવાય કે નહિ? એ સાક્ષરો જ વિચારી લે.

‘વર્તમાન આગમોની ભાષામાં માગધીભાષાનું સ્વરૂપ કેટલે અંશે દેખાય છે?’ એ પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતાં આપણે માસ વગેરેનાં નાટકો જોયાં, પ્રાચીન વैयाકરણ વરરુચિને તપાસ્યો. હવે અશોકની ધર્મ-લિપિઓની ભાષાને પણ આપણે જોઈ જઈએ. એ લિપિઓની ભાષાને ‘કઈ ભાષા કહેવી?’ એ પ્રશ્ન હજી વિવાદગ્રસ્ત છે તો પણ એને ‘પ્રાચીનમાગધી’ કહેવામાં કાંઈ દોષ જણાતો નથી—બૌદ્ધોનાં ત્રિપિ-

૧ માગધીને લગતું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણો માટે જુઓ પ્રાકૃત-પ્રકાશ પૃ. ૧૨૮ થી ૧૩૨ તથા ૧૩૨ થી ૧૩૭ અથવા ૧૧ મો પરિચ્છેદ અને બારમો પરિચ્છેદ.

૨ આગમોની ભાષાનાં ઉદાહરણો માટે જુઓ “જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ” એ લેખ (જૈન સાહિત્યસંશોધક પુ. ૧ અં. ૧ પૃ. ૩૧ થી ૩૭)

ટકનો ભાષા એ લિપિઓની સાથે સરસામળીમાં આવી શકે એવી છે. ત્રિપિટકમાં પણ ‘માગધી’ ભાષાનો ઉપયોગ થયાનું નીચેની ગાથા જણાવે છે’.

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં વપરાયેલી ભાષાનું વંધારણ તપાસતાં આ નીચે જણાવેલા મુખ્ય નિયમો ઉપજી શકે છે:

૧ અદ્વિર્ભાવ (વર્ણનું નહિ બેવડાવું)

‘ સંયુક્ત અક્ષર અનાદિમાં હોય અને સંયુક્ત અક્ષરમાંનો એક અક્ષર લોપાય ત્યારે જે શેષ અક્ષર હોય છે તે બેવડાય છે અથવા સંયુક્ત અક્ષરની પહેલાંનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે ’

પ્રાકૃત ભાષાઓનો આ એક સાધારણ નિયમ છે. અશોકની ધર્મલિપિઓની ભાષામાં એ નિયમ ક્વચિત્ જ સચવાયેલો જોવાય છે પણ જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે એ નિયમ બરાબર સચવાયેલો છે.

લિપિઓની ભાષામાં વપરાયેલાં એવાં દ્વિર્ભાવ વિનાનાં અને દીર્ઘસ્વર વિનાનાં રૂપો^૧ આ પ્રમાણે છે:

લિપિઓની ભાષા	આગમભાષા	સંસ્કૃતરૂપ
અપ	અપ્પ	અલ્પ
કપ	કપ્પ	કલ્પ

૧ “ સા માગધી મૂઠ્ઠાભાષા નરા યાયાSSદિકપ્પિકા ।

બ્રહ્મુનાં ચસ્સુતાલાપા સંબુદ્ધાં ચાપિ ભાસરે ” ॥

૨ આમાં અશોકની ધર્મલિપિમાંથી જે રૂપો આપ્યાં છે તે ઉદાહરણ રૂપે છે, એને મઠતાં બીજાં અનેક રૂપો છે. પણ વધા અહીં વિસ્તાર મર્યાદા આપ્યા નથી. બીજી એ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે, અશોકના પ્રાન્તીય પાઠ ભેદ પણ કેટલેક ઠેકાણે છે; જો કે મેં બને ત્યાં સુધી સર્વ સાધારણ રૂપો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

યુત	જુત	યુક્ત
નિસ્ત્રમ	નિક્ત્રમ	નિષ્ક્રમ
કલાણ	કલાણ	કલ્યાણ

૨ 'ર' નો વૈકલ્પિક 'લ'

અશોકની લિપિઓમાં 'ર' ના સ્થાને સર્વત્ર 'લ' નો પ્રયોગ વૈકલ્પિક રીતે થયેલો દેખાય છે ત્યારે જૈન આગમોમાં પ્રાકૃત ભાષાના ધોરણની પેઠે 'ર' નો જ પ્રયોગ કાયમ રહેલો છે:

લિ૦	આ૦	સં૦
આદિકલે	આદિકરે	આદિકર:
આદિકરે	આદિગરે	
પરિસા	પરિસા	પર્ષત્
પલિસા		
ચરણં	ચરણં	ચરણમ્
ચલનં		
હિલનં	હિરણ્ણ	હિરણ્ય
હિરંણ		
મરણં	મરણં	મરણમ્
મલને		

૩ અનાદિ—અસંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં અનાદિ—અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, બ, મ અને વ લોપાતા નથી ત્યારે આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે એ બધા અક્ષરો લોપાળેલા છે:

લિ૦	આ૦	સં૦
સુકતં	સુકયં	સુકૃતમ્
મિગે	મિણ	મૃગ:

ઉચાવુચ્છંદો	ઉચ્ચાવય્ચ્છંદો	ઉચ્ચાવચ્છંદ:
સમાજસિ	સમાયમ્મિ	સમાજે
એતે	એ	એતે
વિવાદે	વિવાઓ	વિવાદ:
પાપુનાતિ	પાઉણઈ	પ્રાપ્નોતિ
		વગેરે

૪ શ, સ, ષ નો ઉપયોગ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં શ, ષ, અને સ નો ઉપયોગ થયેલો છે ત્યારે આગમની ભાષામાં પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે માત્ર એક 'સ' નો જ ઉપયોગ થયેલો છે:

લિ૦	આ૦	સં૦
પશુ પસુ	પસુ	પશુ
શત સત	સય	શત
દોસ દોષ	દોસ	દોષ
ઓષદિનિ ઓસધાનિ	ઓસહાણિ	ઔષધાનિ
સાર શાલ	સાર	સાર
પંચસુ પંચષુ	પંચસુ	પંચસુ

૫ વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનની વપરાશ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનોની વૈકલ્પિક વપરાશ ઘણી છે ત્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃત ભાષાના બંધારણ પ્રમાણે એ વપરાશ જ નથી.

લિ૦	આ૦	સં૦
પ્રાણ પાન	પાણ	પ્રાણ
દિવ્યાનિ દિવિયાનિ	દિવ્વાઈ	દિવ્યાનિ
સેઠે સેસ્ટે	સેટ્ટે	શ્રેષ્ઠઃ
અસ્તિ અત્થિ	અત્થિ	અસ્તિ
સહસાનિ સહસ્રાનિ	સહસ્સાઈ	સહસ્રાણિ
પુત્ર પુત	પુત્ત	પુત્ર
મિત મિત્ર	મિત્ત	મિત્ર
નાસ્તિ નથિ	નત્થિ	નાસ્તિ
સમણ શ્રમણ	સમણ	શ્રમણ વગેરે

૬ 'સ્વ' 'થ' 'ધ' 'ભ' નો હ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'સ્વ' 'થ' 'ધ' અને 'ભ' કાયમ

रहे छे त्यारे जैन आगमोनी भाषामां प्राकृत भाषा प्रमाणे ए चारेने स्थाने 'ह' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
लिखित	लिहिअ	लिखित
सुख	सुह	सुख
यथा	जहा	यथा
तथा	तहा	तथा
बहुविध	बहुविह	बहुविध
वध	वह	वध
साधु	साहु	साधु
आलभितु	आलहिउ	आलभताम् वगेरे

७ 'न' नो 'ण'

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'न' नो 'ण' नथी थएलो त्यारे जैन आगमोनी भाषामां प्राकृतना नियम प्रमाणे 'न' नो 'ण' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
देवानं	देवाणं	देवानाम्
पियेन	पियेण	प्रियेण
अनुदिवसं	अणुदिवसं	अनुदिवसं
बहूनि	बहूणि	बहूनि
दानं	दाणं	दानम्
महानससि	महाणसंसि	महानसे

८ 'ण' नो न

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ળ' ને સ્થાને 'ન' ણ વપરાયેલો છે ત્યારે આગમોની ભાષામાં તેમ નથી જણાતું:

લિં	આં	સં
ગનનાસિ	ગળને	ગળને
ગળનાસિ		

૯ 'ત' નો ટ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં એકલા 'ત' નો કે સંયુક્ત 'ત' નો 'ટ' થયેલો છે ત્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં એ સ્થળે પ્રાકૃતની પ્રક્રિયા પ્રમાણે એકલા 'ત' નો 'ડ' થયેલો છે અને સંયુક્ત 'ત' નો 'ત્' થયેલો છે:

લિં	આં	સં
પટિવેદના	પટિવિઅના	પ્રતિવેદના
પટિપાતિ	પટિવાતિ	પ્રતિપતિ
કટ	કડ, કય	કૃત
મટ	મડ, મય	મૃત
કટવ	કાયવ્વ	કર્તવ્ય
કટવિય		
કિતિ	કિતિ	કીર્તિ
કિટી		વગેરે

૧૦ 'પ' નો વ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'પ' નો 'વ' નથી થયેલો ણ જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતની પેઠે 'પ' નો 'વ' થયેલો છે:

લિં	આં	સં
લિપિ	લિવિ	લિપિ
કૂપા	કૂવા	કૂપા:
પાપં	પાવં	પાપમ્

પ્રેરક પ્રક્રિયા } આપ	આવ	
ના પ્રત્યયો } આપે	આવે	
સામીપં	સામીવં	સમીપમ્
		વગેરે

૧૧ ' ઘ ' નો ય

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ' ઘ ' નો ' ય ' થયેલો છે ત્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતની પદ્ધતિ પ્રમાણે ' ઘ ' નો ' જ્ઞ ' કરવામાં આવેલો છે:

લિ૦	આ૦	સં૦
ઉયાન	ઉજ્ઞાણ	ઉદ્યાન
ઉયામ	ઉજ્ઞમ	ઉદ્યમ

૧૨ ' જ ' નો ઉપયોગ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ' ન્ય, ' ' ણ્ય ' અને ' જ્ઞ ' ને સ્થાને ' જ ' નો પળ ઉપયોગ થયેલો છે ત્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં ઇત્રણેને સ્થાને પ્રાકૃતની પ્રમાણે ' જ્ઞ, ' ' ણ ' કે ' ણ્ણ ' નો જ વ્યવહાર થયેલો છે:

સિ૦	આ૦	સં૦
હજંતિ	હજાંતિ, હજ્ઞંતિ	ઘાન્તિ
મજતિ	} મજ્ઞઇ	મન્યતે
મનતિ		
અજ	} અજ્ઞ, અજ્ઞ	અન્ય
અન		
હિરજ	હિરજ્ઞ	હિરણ્ય
પુજ	} પુજ્ઞ, પુજ્ઞ	પુણ્ય
પુન		

નાતિ	}	નાઈ	જ્ઞાતિ
નાતિ			
રબો		રણ્ણો	રાજ્ઞઃ
			વગેરે

૧૩ તિ અને તુ

અશોકની ધર્મલિપિઓનાં ક્રિયાપદોમાં 'તિ' અને 'તુ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે ત્યારે આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતની શૈલી પ્રમાણે 'ઈ' અને 'ઉ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે:

લિ૦	આ૦	સં૦
મોતુ	}	મવતુ
હોતુ		
હોતિ	}	મવતિ
માતિ		
કલેતિ	કરેઈ	કરોતિ
		વગેરે

૧૪ ત્ય નો ચ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ત્ય' નો 'ચ' વૈકાલ્પિક રીતે વપરાયેલો છે ત્યારે આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતના ધોરણ પ્રમાણે 'ત્ય' નો 'ચ' જ કરવામાં આવેલો છે:

લિ૦	આ૦	સં૦
સાતિય—	સચ્ચ	સત્ય
સતિય—		
આચાયિક	}	આત્યાયિક
અતિયાયિક		
નિચ	નિચ્ચ	નિત્ય

ચજ
તિજ

}

ચય

ત્યજ

વગેરે

૧૫ નામને લગતા પ્રત્યયો

પ્રથમાના

લિ૦

આ૦

એકવચનનો

પ્રત્યય—

એ

એ

ઓ

ઓ

ચતુર્થીના એકવચનનો

પ્રત્યય—

ય

યે

એ

સ્ત્રીલિંગી નામને લગતા

તૃતીયાથી સપ્તમી સુધીના

પ્રત્યયો—

ય

યા

યે

એ

૧૬ ‘રાજન્’ નાં રૂપો

અશોકની ધર્મઊપિઓમાં ‘રાજન્’ શબ્દનાં જે જાતનાં રૂપો મળે છે તેમાંનું એક રૂપ પણ આગમોની ભાષામાં મળતું નથી. જે મળે છે તે બધાં પ્રાકૃતનાં ધોરણે સધાણાં છે:

લિ૦

આ૦

સં૦

રાજા

રાયા

રાજા

રાજાનો

}

રાયાણો

રાજાન:

રાજાનો

લાજિના	}	રણા	રાજા
રાજા			
લાજિને	}	રણો	રાજો
રાજાને			
રજો	}	રણો	રાજા:
રાજો			

આ ઉપરાંત--

એ ધર્મલિપિઓમાં અનાદિ 'ટ' નો 'ટ' જ રહેલો છે (ઘટિતે) ત્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃત પ્રમાણે 'ટ' ને બદલે 'ડ' થયેલો છે (ઘડિયે)

એ ધર્મલિપિઓમાં 'અહં' ને બદલે 'હકં' રૂપ પણ વપરાયેલું છે ત્યારે આગમોની ભાષામાં ક્યાંય એ રૂપનો ઉપયોગ જ નથી થયેલો.

આ રીતે અશોકની ધર્મલિપિઓની પ્રાચીન માગધીનું સ્વરૂપ પણ વર્તમાન આગમોની ભાષામાં એને અર્ધમાગધી કહેવરાવવા પૂરતું ય ઘટી શકતું નથી, એ હકીકત ઉપર જણાવેલાં ઉદાહરણોથી જ જાણી શકાય એમ છે.

એ આગમોની છેલ્લી સંકલના થયા પહેલાં, એમાં જેવી ભાષા અત્યારે છે તેવી નહિ હોય એ હકીકત તો આગમોમાં રહેલાં કેટલાંક જૂનાં રૂપો ઉપરથી જ જાણી શકાય એવી છે.

આગમોની રચનાસમયની ભાષાના અને દેવર્ધિગણિની સંકલના-સમયની ભાષાના અંતરને સમજવા માટે ગૂજરાતી ભાષાનું નીચેનું ઉદાહરણ બસ છે:

સં. ૧૭૩૯ ની ભાષા

સમવસરણનું હુએ રે મંડાણ,
માણિક હેમ રજત સુપ્રમાણ ।
સિંહાસની બેઠા જિનવીર,
દિઈ દેશના અરથ ગંભીર ॥
વિદ્યુનમાલી સુર તિહાં આવડ,
જિન વાંદી આનંદ બહુ પાવડ ।
ચરમ કેવલી કુળ પ્રભુ થાસ્યડ,
શ્રેણિક પૂછડ મન ઉછાસડ ॥
પ્રભુ કહે સુણ શ્રેણિક નૃપચંદ,
બ્રહ્મલોક સામાનિક હંદ ।
ચઉદેવીયુત વિદ્યુનમાલી,
સાતમેઈ દિનિ એ ચવી શુભશાલી ॥
ઋષભદત્તસુત તુજ પુર ઠામડ,
ચરમ કેવલી જંબૂ નામડ ।
હોસ્યડ તે સુણિ દેવ અનાઢી,
હરણ પરચ્છડ નિજ કુલ આઢી ॥”
(યશોવિજયજીએ રચેલી અને
તેમની હસ્તલિખિત પ્રતિમાંથી
ઉતારેલી)

સં. ૧૯૪૪ ની ભાષા

સમવસરણનો હુઓ રે મંડાણ,
માણિક હેમ રજત સુપ્રમાણ ।
સિંહાસન બેઠા જિન વીર,
દીએ દેશના અર્થ ગંભીર ॥
વિદ્યુનમાલી સુર તીહાં આવે,
જિન વંદી આનંદ બહુ પાવે ।
ચરમકેવલી કુળ પ્રુભ થાશે,
શ્રેણિક પૂછે મન ઉછાસે ॥
પ્રુભ કહે સુણ શ્રેણિક નૃપચંદ,
બ્રહ્મલોક સામાનિક હંદ ।
ચઉદેવીયુત વિદ્યુનમાલી,
સાતમે દિને એ ચવી શુભશાલી ॥
ઋષભદત્તસુત તુજ પુર ઠામે,
ચરમ કેવલી જંબૂ નામે ।
હોસ્યે તે સુણી દેવ અનાઢી,
હરચ્છે પરચ્છી નિજકુલ આઢી ॥”
(યશોવિજયજીએ રચેલી અને
જંબુસ્વામિના રાસની ચોપઢી-
માંથી ઉતારેલી)

ઉપર આપેલી કવિતા એક જ કર્તાનો છે, છતાં એમાં કાઢબેદને લીધે કેવો ફેરફાર થયેલો છે, એ, જાડા અક્ષરોમાં મૂકેલાં રૂપો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જો કે ૨૦ મા સૈકાની અસરથી રૂપાંતર પામેલી એ કવિતામાં ૧૮ મા સૈકાની કવિની ભાષાનાં કેટલાંય રૂપો જઢવાઈ રહ્યાં છે તો પણ રૂપાંતર પામેલી એ કવિતાની ભાષાને કાંઈ ૧૮ મા સૈકાની નહિ કહેવાય તેમ ૧૮ મા સૈકાની ભાષાથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય તે જ રીતે શ્રી વીરના ૧૦૦૦ મા સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલા એ આગમોમાં ભગવાન મહાવીરના સમયે રચાણા આગમોની ભાષાનાં કેટલાંય રૂપો જઢવાઈ રહ્યાં હોય તો પણ એ વીરના ૧૦૦૦ મા સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલા આગમોની ભાષાને કાંઈ વીરના સમયની ભાષા નહિ કહેવાય તેમ વીરના સમયની ભાષાથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે, માસ વગેરે પ્રાચીન કવિઓની, વરરુચિની અને છેવટ અશોકની ધર્મલિપિઓની માગધી ભાષાનું થોડું ઘણું પણ સ્વરૂપર્તમાન આગમોમાં રહેલું હોય તેમ જણાતું નથી તો પછી આગમોની ભાષાને ‘ અર્ધમાગધી ’ નામ કઈ રીતે અપાય ?

અત્યાર સુધી તો આપણે ‘ અર્ધમાગધી ’ ના સંબંધમાં પુરાતન ગ્રંથ, લેખ અને વ્યાકરણને આધારે વિચાર કર્યો, પણ હવે એ સંબંધમાં આધુનિક ગ્રંથકારોનો અભિપ્રાય પણ જોઈ લઈએ:

પક્ત માર્કેડેય અને ક્રમદીશ્વર સિવાય બીજા કોઈ અર્વાચીન વૈયાકરણે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને લગતો કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી.

માર્કેડેય કહે છે કે:—

“ શૌરસેન્યા અદૂરત્વાદ્ ઇયમેવાર્ધમાગધી ॥

પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ૦ ૧૦૩

આમ લખીમે એ જ ગ્રંથકાર અર્ધમાગધીના ઉદાહરણ તરીકે આ વાક્ય આપે છે—

“ અય્જ વિ ણો શામિણીઁ હિલિમ્બાદેવીઁ પુશ્તઘડુક્કઅશોઁ
ણ ઉવશમદિ ” (વેણીસંહાર તૃતીય અંક)

અને સાથે—

“ રાસસી—શ્રેષ્ઠિ—ચેટાઽનુકમ્પ્યાદિરર્ધમાગધી ”

એ ભરતનું વાક્ય પણ ટાંકી ચતાવે છે.

ક્રમદીશ્વર પોતાના સંક્ષિપ્તસારપ્રાકૃતપાદમાં જણાવે છે કે,

“ મહારાષ્ટ્રીમિશ્રાઽર્ધમાગધી ” ૧-૯૮

આ ઉલ્લેખની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય વિધુશેખર મટ્ટાચાર્ય આ પ્રમાણે જણાવે છે—

“ અર્ધમાગધી શબ્દ ટિ દ્વારાઈ જાનિતે પારા યાઈતે છે યે,
એ ભાષાર શબ્દપ્રભૃતિર અર્ધ અંશ ઠીક માગધી અર્થાત્ પ્રાકૃતમાગધી ।
તથે તાહાર અપર અપર અર્ધ અંશ કિ ? ક્રમદીશ્વર વલિયાછેન તાહા
મહારાષ્ટ્રી—પ્રાકૃતમાગધી મહારાષ્ટ્રી સહિત મિશ્રિત હૈયા અર્ધમાગધી
નામ ધારણ કરે ।

તાહાર ઉદાહરણ—

લમશવશનમિલશુલશિલવિઅલિદમંદાલલાજિદંહિજુગે ।

વીલજિને પક્કાલદુ મમ શયલમવજ્જજંવાલં ॥ ”

પાલિપ્રકાશની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૬-૧૭

ઉપર્યુક્ત બંને વૈયાકરણોએ જણાવેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ આગમોની ભાષામાં ઘટી શકે સ્વરૂં ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ૦ વિધુ-શેખરજીએ જણાવેલી ઉપર્યુક્ત ગાથા જ આપી રહી છે.

આ ઉપરથી વાચકો જાણી શક્યા હશે કે, વૈયાકરણોએ અર્ધમાગધીનું જે લક્ષણ નક્કી કર્યું છે તે આગમોની ભાષામાં ઘટે છે કે નહિ ?

માર્કેડેય વગેરેએ નક્કી કરેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ આ પુસ્તકમાં શૌરસેનીમાં અને માગધીમાં આવી જાય છે, એથી પળ અહીં અર્ધ-માગધીને માટે જુદું પ્રકરણ રાખવામાં નથી આવ્યું.

પ્રાકૃતનાં કેટલાંક વ્યાકરણોનાં અને તેની વૃત્તિઓનાં નામો

નામ	કર્તા	સંવાદ
૧ પ્રાકૃતપ્રકાશ	વરરુચિ	પ્રસિદ્ધ છે
૨ પ્રાકૃતલક્ષણ	ચંદ	„
૩ પ્રાકૃતવ્યાકરણ	હેમચંદ્ર	„
૪ પ્રાકૃતસંજીવની	વસંતરાજ	આનો ઉલ્લેખ માર્કેડેયના ‘પ્રાકૃત સર્વસ્વ’માં છે પૃ૦ ૧ શ્લો૦ ૩.

૫ પ્રાકૃતકામધેનુ લંકેશ્વર

✓ ૬ પ્રાકૃતવ્યાકરણ સમંતભદ્ર

૭ „ વૃત્તિ ત્રિવિક્રમદેવ

૮ પ્રાકૃત પ્રક્રિયાવૃત્તિ ઉદયસૌભાગ્ય પ્રસિદ્ધ છે

(ટુંદિકા)

૯ પ્રાકૃતપ્રબોધ નરચંદ્ર

૧૦ પ્રાકૃતકલ્પતરુ રામતર્કવાગ્દશિ

११	प्राकृतचंद्रिका	कृष्णपंडित (शेषकृष्ण)	
१२	„	वामनाचार्य	
१३	प्राकृतमनोरमा	भामह	आनो उल्लेख मार्क- डेयना ' प्राकृत सर्वस्व 'मां छे पृ० १ श्लो० ३.
१४	प्राकृरूतपावतार	सिंहराज	प्रसिद्ध छे
१५	प्राकृतदीपिका	चंडीवरशर्मा	
१६	प्राकृतमंजरी	कात्यायन	प्रसिद्ध छे
१७	प्राकृतसर्वस्व	मार्कडेय	„
१८	प्राकृतानंद	रघुनाथशर्मा	
१९	प्राकृतप्रदीपिका	नरसिंह	
२०	प्राकृतमणिदीपिका	चिन्नवोम्मभूपाल	'षड्भाषाचंद्रिका'नी प्रस्तावना पृ० १७ टि० पृ० १८ टि०
२१	प्राकृतमणिदीप	अप्पयज्वन्	„
२२	षड्भाषामंजरी		
२३	षड्भाषावार्तिक		
२४	षड्भाषाचंद्रिका	लक्ष्मीधर	प्रसिद्ध छे
२५	षड्भाषाचंद्रिका	भामकवि	
२६	षड्भाषासुबंतादर्श		
२७	षड्भाषारूपमालिका	दुर्गणाचार्य	षड्भाषाचंद्रिका पृ० २२-२-२-९ सूत्रनी वृत्ति.

૨૮ સંક્ષિપ્તસારપ્રાકૃતપાદ કમદીશ્વર

આ૦ વિદ્યુશેખરજીની
પાલિપ્રકાશની પ્રસ્તા-
વના પૃ૦ ૧૬ ટિ૦

૨૯ પ્રાકૃતવ્યાકરણ

શુભચંદ્ર

જોણું છે

આ ઉપરાંત શાકલ્ય, ભરત, કોહલ (માર્કેંડેયનું પ્રાકૃત સર્વસ્વ પૃ૦ ૧ શ્લો૦ ૩) મોજ અને પુષ્પવનનાથ (ષડ્ભાષાચંદ્રિકાની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૭ ટિ૦) આ પંડિતોએ પંચ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખેલાં છે.

જે વ્યાકરણોનાં નામ અહીં આપ્યાં છે એમાંના ફક્ત ૬ કે ૭ જોવામાં આવ્યાં છે. નામો તો બધાં ‘બંગીય વિશ્વકોશ’ અને ‘કેટલોગસ્ કેટલોગોરમ’માંથી લઈને મૂકેલાં છે.

આ પુસ્તકમાં પાલિપ્રકાશનો ઉપયોગ બહુ કરવામાં આવ્યો છે તેથી એના કર્તા આચાર્ય વિદ્યુશેખરજી તરફ મારી પૂરી કૃતજ્ઞતા છે, એ સિવાય જે સજ્જનોએ મને બહુ મૂલ્ય સૂચનો કર્યાં છે તેઓ બધા તરફ પણ હું પૂર્ણ કૃતજ્ઞ છું.

આ પુસ્તકમાં યાસ કરીને પ્રાકૃતભાષા સંબંધે જ સવિશેષ લખવામાં આવ્યું છે અને બીજી બીજી ભાષાઓને લગતા માત્ર વિશેષ નિયમો જ દર્શાવ્યાં છે, ઉદાહરણો દર્શાવ્યાં છે સ્વરાં પણ તે પ્રાકૃત જેટલાં નહિ. અપભ્રંશને સમજવા માટે સવિશેષ શબ્દો અને ઉદાહરણો જરૂર મૂકવાં જોઈએ પણ સ્થાનાભાવને લીધે અહીં તેમ નથી બની શક્યું.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રથમ અભ્યાસીએ પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષાના જ નિયમો તરફ વિશેષ લક્ષ્ય રાખવું અને પછી બીજા વાચન વચ્ચે બીજી બીજી ભાષાઓને સાથે લેવી.

આભાર

બનારસમાં અભ્યાસ કરતી વખતે પ્રાકૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે ‘પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા’ નામે એક પુસ્તક મેં આજથી ૧૫ વર્ષ પૂર્વે લખ્યું હતું. તે પુસ્તક કરતાં વધારે વિગતવાળું અને વિસ્તૃત વ્યાકરણ લખવા માટે મુંબઈની જૈનશ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ ઑફીસે મને પ્રેરણા કરી, તેથી સં. ૧૯૭૭-૭૮ માં મેં કોન્ફરન્સ ઑફીસ માટે આચાર્ય હેમચંદ્રના જ ક્રમ પ્રમાણે મૂળ આ વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું હતું. પાછળથી એ પુસ્તક રા. ૦ રા. ૦ કૈશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી તરફથી પુરાતત્ત્વમંદિરને છાપવા માટે આપવામાં આવ્યું. મંદિરે એને છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને ‘આગું પુસ્તક હું ફરી એકવાર જોઈ જાઉં અને સાથે સાથે તુલનાત્મક પદ્ધતિનો પણ એમાં ઉપયોગ કરું’ એવી સૂચના મને મંદિરના મંત્રી માઈ શ્રીરસિકલાલ પરીખ તરફથી કરવામાં આવી, જે મને એક રીતે વિશેષ ઉપયોગી લાગી અને તેના પરિણામે પૂર્વે લખેલું આગું પુસ્તક ફરી તપાસી તેમાં આવશ્યક સુધારા વધારા કરી હાલના રૂપમાં એ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. એ માટે એ બધા પ્રેરકોને સાભાર ધન્યવાદ ઘટે છે.

બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

विषयानुक्रम

प्रकरण १ लुं पृ० १-३

वर्णपरिचय ”

प्रकरण २ जुं पृ० ४-९

सामान्य स्वरविकार

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
१	दीर्घस्वर =	ह्रस्वस्वर	४
	दीर्घस्वर =	ह्रस्वस्वर (पालि) टि० १+	४
२	ह्रस्वस्वर =	दीर्घस्वर	४
	ह्रस्वस्वर =	दीर्घस्वर (पालि) टि० २	४
३	आ =	अ	५
४	इ =	ए	५
	इ =	ए (पालि) टि० १	५
५	उ =	ऊ	६
६	उ =	ओ	६
	उ =	ओ (पालि) टि० २	६
७	ऋ =	अ	६
	ऋ =	अ (पालि) टि० ३	६
८	ऋ =	उ	७
९	ऋ =	रि	७
	ऋ =	रि (पालि) टि० १	७

१०	ल	=	इलि	७
११	ऐ	=	ए	७
	ऐ	=	ए (पालि) टि० २	७
१२	औ	=	ओ	७
	औ	=	ओ (पालि) टि० ३	७
	अ	=	इ (अपभ्रंश)	८
	अ	=	ई ”	८
	अ	=	उ ”	८
	उ	=	अ ”	८
	उ	=	आ ”	८
	ऋ	=	अ ”	८
	ऋ	=	आ ”	८
	ऋ	=	इ ”	८
	ऋ	=	उ ”	८
	ऋ	=	ऋ ”	८
	ल	=	इ ”	९
	ल	=	इलि ”	९
	ए	=	इ ”	९
	ए	=	ई ”	९
	औ	=	अउ ”	९
	औ	=	ओ ”	९

પ્રકરણ ૩ જું પૃ૦ ૧૦-૨૮
સામાન્ય વ્યંજનવિકાર

નિયમાંક	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય	પૃષ્ઠ
૧	અંત્યવ્યંજન	= લોપ	૧૦
	અંત્યવ્યંજન	= લોપ (પાલિ) ટિ૦ ૧	૧૦
૨	અસંયુક્ત 'કાદિ'	= લોપ	૧૦
	(૧) ત	= દ (શૌરસની, અપભ્રંશ)	૧૨
	ત	= દ (પાલિ) ટિ૦ ૧	૧૨
	(૨) જ	= ય (માગધી)	૧૨
	જ	= ય (પાલિ) ટિ૦ ૩	૧૨
	(૩) ત	= ત (પૈશાચી)	૧૨
	દ	= ત („)	૧૨
	દ	= ત (પાલિ) ટિ૦ ૪	૧૨
	(૪) ગ	= ક (ચૂલિકાપૈશાચી)	૧૩
	ગ	= ક (પાલિ) ટિ૦ ૧	૧૩
	જ	= ચ (ચૂલિકાપૈશાચી)	૧૩
	જ	= ચ (પાલિ) ટિ૦ ૨	૧૩
	(૫) ક	= ગ (અપભ્રંશ)	૧૩
	ક	= ગ (પાલિ) ટિ૦ ૩	૧૩
૩	સંયુક્ત 'કાદિ'	= લોપ	૧૪
	ક્ત	= ત્ત* (પાલિ) ટિ૦ ૧	૧૪
	ક્થ	= ત્થ („) „	૧૪

* 'ક્ત' વગેરે સંયુક્ત અક્ષરોને સ્થાને 'ત્ત' વગેરેને સ્થાપિત કરવા માટે પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં આઘાક્ષરના લોપની અને દ્વિર્ભાવની પ્રક્રિયા દર્શાવેલી છે અને એ જ કામને સારૂ પાલિપ્રકાશમાં 'ક્ત' વગેરેના 'ત્ત' વગેરે આદેશો કરેલા છે.

ट्फ	= फ (,,) टि० ४	१४
ड	= ग (,,) टि० ५	१४
स	= त (,,) टि० ६	१४
श्छ	= च्छ (पालि) टि० १	१५
श्म	= म (,,) टि० २	१५
ष्ट	= ठ (,,) टि० ३	१५
ष्ठ	= ठ (,,) ,, ,,	१५
प्फ	= फ (,,) ,, ,,	१५
प्प	= प (,,) ,, ,,	१५
स्व	= ख (,,) टि० ५	१५
स्क	= क (,,) ,, ,,	१५
स्प	= प (,,) ,, ,,	१५
स्थ	= थ (,,) ,, ,,	१५
स्थ	= त्थ (,,) ,, ,,	१५
४ संयुक्त 'मादि'	= लोप	१५
स्म	= स्म* (पालि) टि० ७.	१५
ग्न	= ग (,,) टि० २	१६
ड्य	= ड (,,) टि० ३	१६
५ संयुक्त 'लादि'	= लोप	१६
क्ल	= क (पालि) टि० ४	१६
ध्व	= ध (,,) टि० ५	१६
ब्द	= द (,,) टि० ६	१६
र्क	= क (,,) टि० १	१७
क्क	= क (,,) टि० २	१७

	(१) 'र'	= लोप (अपभ्रंश)	१७
६	'द्र'	= लोप	१८
	र	= लोप (पालि) टि० २	१८
७	'अंत्यव्यंजन' नो 'अ'		१८
८	'कादि' नो 'य'		१८
	क	= य (पालि) टि० ४	१८
	ज	= य (पालि) टि० ५	१८
९	'खादि' नो 'ह'		१९
	घ	= ह (पालि) टि० ३	१९
	ध	= ह („) टि० ४	१९
	भ	= ह („) टि० ५	१९
	(१) थ	= ध (शौरसेनी)	२०
	(२) घ	= ख (चूलिकापैशाची)	२०
	ध	= थ („)	२०
	भ	= फ („)	२०
	(३) झ	= छ („)	२१
१०	ट	= ड	२१
	ट	= ड (पालि) टि० १	२१
	(१) टु	= तु (पैशाची)	२१
११	ठ	= ढ	२१
१२	ड	= ल	२२
	ड	= ल (पालि) टि० १	२२
	(१) ढ	= ट (चूलिकापैशाची)	२२
	(२) ढ	= ठ („)	२२
	(१) ण	= न (पैशाची)	२३

	ण	. = न (पालि) टि० १	२३
१३	न	= ण	२३
	न	= ण (पालि) टि० २	२३
१४	न	= ण	२३
१५	प	= व	२३
	प	= व (पालि) टि० ३	२३
१६	प	= व	२४
	(१) प	= ब (अपभ्रंश)	२४
१७	फ	= भ	२४
	फ	= ह	२४
	(१) फ	= भ (अपभ्रंश)	२४
	(१) ब	= प (चूलिकापैशाची)	२५
	ब	= प (पालि) टि० १	२५
१८	ब	= व	२५
	ब	= व (पालि) टि० २	२५
	(१) म	= वँ (अपभ्रंश)	२५
१९	य	= ज	२६
	य	= ज (पालि) टि० १	२६
	(१) य	= य (मागधी)	२६
	(१) र	= ल (मागधी, पैशाची)	२६
	(१) ल	= ळ (पैशाची)	२६
२०	श	= स	२७
	ष	= स	२७
	श	= स (पालि) टि० १	२७
	ष	= स (") " " "	२७

(१)	स = श (मागधी)	२७
२१	ह = घ	२८

प्रकरण ४ थु पृ० २९-४३

संयुक्त व्यजनोना सामान्य फेरफारो

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
२२	क्ष	= ख, कख	२९-३०
	क्ष	= छ, च्छ	२९-३०
	क्ष	= झ, ज्ञ	२९-३०
	क्ष	= ख, कख (पालि) टि० १	२९-३०
	क्ष	= छ, च्छ („) „	२९-३०
	क्ष	= झ, ज्ञ („) „	२९-३०
	क्ष	= च („) टि० २	२९
(१)	क्ष	= < क (मागधी)	३०
२३	प्क	= ख, वख	३०
	स्क	= ख, कख	३०
	प्क	= ख, कख (पालि) टि० ३	३०
	स्क	= ख, कख (पालि) टि० ३	३०
(१)	संयुक्त 'ष'	= स (मागधी)	३१
	„	„ (पालि) टि० १	३१
	संयुक्त 'स'	= स (मागधी)	३१
	„	„ (पालि) टि० १	३१
२४	त्य	= च, च्च	३१
	त्य	= च, च्च (पालि) टि० ४	३१
२५	त्व	= च, च्च	३२
	त्व	= च्च (पालि) टि० १	३२

	श्व	= छ, च्छ	३२
	द्व	= ज, ज्ञ	३२
	ध्व	= झ, ज्ञ	३२
२६	थ्य	= च्छ	३२
	थ्य	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	श्च	= च्छ	३२
	श्च	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	त्स	= च्छ	३२
	त्स	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	प्स	= च्छ	३२
	प्स	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	(१) च्छ	= श्च (मागधी)	३३
२७	द्य	= ज, ज्ञ	३३
	द्य	= ज, ज्ञ	३३
	र्य	= ज, ज्ञ	३३
	द्य	= ज, ज्ञ (पालि) टि० १	३३
	द्य	= य्य (,,) ,, ,,	३३
	र्य	= यिर, य्य, रिय (,,) टि० २	३३
	(१) र्य	= य्य (शौरसेनी)	३४
	र्य	= य्य (पालि (टि० १	३४
	(१) द्य	= य्य (मागधी)	३४
	द्य	= य्य (पालि) टि० २	३४
२८	ध्य	= झ, ज्ञ	३४
	ध्य	= झ, ज्ञ (पालि) टि० ३	३४
	ह्य	= झ, ज्ञ	३४
	ह्य	= य्ह (पालि) टि० ५	३४

२९	त	= ट	३५
	त	= ट (पालि) टि० २	३५
(१)	न्त	= न्द (शौरसेनी)	३५
३०	झ	= ण, ण्ण	३६
	झ	= ञ (पालि) टि० १	३६
	ज्ञ	= ण, ण्ण	३६
	ज्ञ	= ण (पालि) टि० १	३६
(१)	ज्ञ	= ञ्ज (मागधी)	३६
	ज्ञ	= ञ्ज (पालि) टि० ४	३६
(१)	ञ्ज	= ञ्ज (मागधी)	३६
(१)	ण्य	= ञ्ज ,	३६
	ण्य	= ञ्ज (पालि) टि० ४	३६
(१)	न्य	= ञ्ज (मागधी)	३६
	न्य	= ञ्ज (पालि) टि० ४	३६
३१	स्त	= थ, त्य	३७
	स्त	= थ त्य (पालि) टि० १	३७
(१)	र्थ	= स्त (मागधी)	३७
	स्थ	= स्त (,)	३७
३२	ष्ठ	= ठ, ठ्ठ	३७
	ष्ठ	= ठ्ठ (पालि) टि० ३	३७
	ष्ठ	= ठ्ठ (पालि) टि० ४	३७
(१)	ष्ठ	= स्ठ (मागधी)	३८
	ष्ठ	= स्ठ (,)	३८
(१)	ष्ठ	= सठ (पैशाची)	३८
३३	ड्म	= प, प्प	३८

	कम	= प, प्प	३८
	इम	= डुम (पालि) टि० १-२	३८
	कम	= कुम (") " "	३८
	कम	= च्म (पालि) टि० ३	३८
३४	प्प	= फ, फ्फ	३९
	स्प	= फ, फ्फ	३९
	प्प	= फ्फ (पालि) टि० १	३९
	स्प	= फ, फ्फ (") " "	३९
	प्प	= प्प टि० २	३९
	स्प	= प्प टि० २	३९
	प्प	= प्प (पालि) टि० २	३९
	स्प	= प्प (") " "	
३५	ह	= भ, ब्भ	३९
	ह	= म (पालि) टि० ३	३९
३६	न्म	= म्म	३९
	न्म	= म्म (पालि) टि० ४	३९
३७	म्म	= म्म	३९
	म्म	= गुम (पालि) टि० ५	३९
३८	श्म	= म्ह	४०
	प्प	= म्ह	४०
	स्म	= म्ह	४०
	स	= म्ह	४०
	क्षम	= म्ह	४०
	श्म	= म्ह (पालि) टि० १	४०
	प्प	= म्ह (") " "	४०
	स्म	= म्ह (") " "	४०

	(१) म्ह	= म्म (अपभ्रंश)	४०
३९	श्न	= ण्ह	४०
	ष्ण	= ण्ह	४०
	स्न	= ण्ह	४०
	ह्न	= ण्ह	४०
	ळ	= ण्ह	४०
	क्ष्ण	= ण्ह	४०
	क्ष्म	= ण्ह	४०
	श्न	= ण्ह, ञ्ह (पालि) टि० ३	४०
	ष्ण	= ण्ह („) „ „	४०
	स्न	= ण्ह (पालि) टि० ३	४०
	ह्न	= ण्ह („) टि० ३	४०
	ह्ण	= ण्ह („) „ „	४०
	क्ष्ण	= ण्ह („) „ „	४०
	(१) स्न	= सिन (पैशाची)	४१
	स्न	= सिन (पालि) टि० १	४१
४०	ह्ल	= ल्ह	४१
	ह्ल	= ह्ल (पालि) टि० २	४१
४१	ज्ञ	= ज	४१
	ज्ञ	= ज (पालि) टि० ३	४१
४२	ह्रि	= रिह	४१
	ह्रि	= रह, रिह (पालि) टि० ४	४१
४३	रि	= रिस	४२
	रि	= रिस	४२
	रि	= रिस (पाटि) टि० १	४२
	रि	= रिस („) „ „	४२

४४	संयुक्त'ल'	= इल	४२
		= „ (पालि) टि० २	४२
४५	र्य	= रिय	४२
	(१) र्य	= रिय (पैशाची)	४३
	र्य	= रिय (पालि) टि० ४	४२
४६	ह्य	= यह	४३
	ह्य	= यह (पालि) टि० १	४३
४७	संयुक्त'वी'	= उवी	४३

प्रकरण ५ मुं ४४-६२

स्वरना विशेष विकारो

४८	‘अ’ विकार	४४-४७
	(क) अ	= आ
	(ख) अ	= इ
	(ग) अ	= ई
	(घ) अ	= उ
	(ङ) अ	= ए
	(च) अ	= ओ
	(छ) अ	= अइ
	(ज) अ	= आइ
	(झ) ‘अ’	= लोप
	अ	= आ (पालि) टि० १ ४४
	अ	= इ („) टि० १ ४५
	अ	= उ („) टि० २ ४५
	अ	= ए („) टि० १ ४६

४९

‘आ’ विकार

४७-४९

(क) आ = अ

(ख) आ = इ

(ग) आ = ई

(च) आ = उ

(छ) आ = ऊ

(ज) आ = ए

(झ) आ = ओ

आ = अ (पालि) टि० २ ४७

आ = ए („) टि० २ ४९

५०

‘इ’ विकार

४९-५१

(क) इ = अ

(ख) इ = ई

(ग) इ = उ

(घ) इ = ए

(ङ) इ = ओ

(च) नि = ओ

इ = अ (पालि) टि० ६ ४९

इ = उ („) टि० २ ५०

इ = ए („) टि० १ ५१

इ = ओ („) टि० २ ५१

५१

‘ई’ विकार

५१-५३

(क) ई = अ

(ख) ई = आ

(ग) ई = इ

(ष) ष	= उ
(ङ) ङ	= ऊ
(च) च	= ए
च	= अ (पालि) टि० ४ ११

१२

‘ उ ’ विकार

१२-१४

(क) उ	= अ	
(ख) उ	= आ	
(ग) उ	= इ	
(घ) उ	= ई	
(ङ) उ	= ऊ	
(च) उ	= ओ	
उ	= अ (पालि) टि० १	१३
उ	= इ (पालि) टि० २	१३
उ	= ओ (पालि) टि० १	१४

१३

‘ ऊ ’ विकार

१४-१६

(क) ऊ	= अ	
(ख) ऊ	= इ	
(ग) ऊ	= ई	
(घ) ऊ	= उ	
(ङ) ऊ	= ए	
(च) ऊ	= ओ	
ऊ	= अ (पालि) टि० २	१४
ऊ	= अ (संस्कृत) टि० २	१४
ऊ	= ओ (पालि) टि० २	१६

(क) ऋ	= आ	
(ख) ऋ	= इ	
(ग) ऋ	= उ	
(घ) ऋ	= ऊ	
(ङ) ऋ	= ए	
(च) ऋ	= ओ	
(छ) ऋ	= अरि	
(ज) ऋ	= ढि	
(झ) ऋ	= रि	
(१) ऋ	= इ (पैशाची)	५९
ऋ	= इ (पालि) टि० ३	५५
ऋ	= उ (पालि) टि० १	५७
ऋ	= ए (पालि) टि० २	५७

(क) ए	= इ	
(ख) ए	= ऊ	५९
ए	= ओ (पालि) टि० २	५९

(क) ऐ	= अअ	
(ख) ऐ	= इ	
(ग) ऐ	= ई	
(घ) ऐ	= अइ	
ऐ	= इ (पालि) टि० १	६०
ऐ	= ई (,,) ,, २	६०

५७

‘ओ’ विकार

६०-६१

(कः) ओ	= अ
(ख) ओ	= ऊ
(ग) ओ	= अउ, आअ

५८

‘औ’ विकार

६१-६२

(क) औ	= अउ	
(ख) औ	= आ	
(ग) औ	= उ	
(घ) औ	= आव	
औ	= अ (पालि) टि० १	६१
औ	= आ („) „ १	६१
औ	= उ („) टि० १	६२

प्रकरण ६ टुं

पृ० ६३-७४

असंयुक्त व्यंजनोना विशेष फेरफारो

नियमांक

उद्देश्य

विधेय

पृष्ठ

५९

‘क’ विकार

६३-६४

क	= ख
क	= ग
क	= च
क	= भ
क	= म
क	= व
क	= ह

	क	= ख (पालि) टि० १	६३
	क	= ग (,,) टि० ३	६३
६०	‘ख’ विकार		६४
	ख	= क	
६१	‘ग’ विकार		६४
	ग	= म	
	ग	= ल	
	ग	= व	
६२	‘च’ विकार		६४—६५
	च	= ज	
	च	= ट	
	च	= ल	
	च	= स	
	च	= ज (पालि) टि० ३	६४
६३	‘ज’ विकार		६५
	ज	= झ	
६४	‘ट’ विकार		६५
	ट	= ठ	
	ट	= ल	
	ट	= ल, ळ (पालि) टि० १	६५
६५	‘ठ’ विकार		६५
	ठ	= ल	
	ठ	= ह	
६६	‘ण’ विकार		६५
	ण	= ल	
	ण	= ळ (पालि) टि० ३	६५

६७

‘त’ विकार

६५-६७

त = च

त = छ

त = ट

त = ठ

त = ण

त = र

त = ल

त = व

त = ह

त = ट (पालि) टि० १ ६६

६८

‘थ’ विकार

६७-६८

थ = ढ

थ = ध

थ = ठ (पालि) टि० ३ ६७

६९

‘द’ विकार

६८

द = ड

द = ध

(क) द = र

(ख) द = र

द = ल

द = व

द = ह

द = ड (पालि) टि० १ ६८

द = ङ (पालि) टि० ५ ६८

७०	‘ ध ’ विकार	६९
	ध = ढ	
७१	‘ न ’ विकार	६९
	न = ण्ह	
	न = ल	
	न = ल (पालि) टि० १	६९
७२	‘ प ’ विकार	६९
	प = फ	
	प = म	
	प = व	
	प = र	
	प = फ (पालि) टि० २	६९
७३	‘ ब ’ विकार	६९
	ब = भ	
	ब = म	
	ब = य	
	ब = भ (पालि) टि० ४	६९
७४	‘ भ ’ विकार	६९
	भ = व	
७५	‘ म ’ विकार	७०
	म = ढ	
	म = व	
	म = स	
७६	‘ म ’ अनुनासिक	७०

७७

‘ य ’ विकार

७०-७१

य	= आह	
य	= ज	
य	= त	
य	= ल	
य	= व	
य	= ह	
य	= र टि० १	७०
य	= ल (पालि) टि० ३	७०
य	= व („) „ ४	७०

७८

‘ र ’ विकार

७१-७२

र	= ड
र	= डा
र	= ण
र	= ल

७९

‘ ल ’ विकार

७२

ल	= ण	
ल	= र	
ल	= न (पालि) टि० १	७२

८०

‘ व ’ विकार

७२

व	= भ
व	= म

८१

‘श’ विकार

७२-७३

श = छ

श = ह

श = छ (पालि) टि० ५ ७२

८२

‘ष’ विकार

७३

ष = छ

ष = ण्ह

ष = ह

ष = छ (पालि) टि० १ ७३

८३

‘स’ विकार

७३

स = छ

स = ह

८४

‘ह’ विकार

७३

ह = र

८५

लोप

७३-७४

‘क’ लोप

‘ग’ लोप

‘ज’ लोप

‘द’ लोप

‘य’ लोप

‘व’ लोप

प्रकरण ७ मुं
संयुक्त व्यंजनानां विशेष फेरफार

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
		क	
८६	(क) क्त	= क	७५
	(ख) ण	= क	
	(घ) छ	= क	
	क्त	= क (पालि) टि० १	७५
	ण	= ण (पालि) टि० २	७५
८७		कख, ख	७५-७६
	(क) क्षण	= कख	
	(ख) स्त	= ख	
	(ग) स्थ	= ख	
	(घ) स्फ	= ख	
८८		ग, ङ	७६
	(क) क्त	= ग	
	(ख) र्क	= ङ	
	ल्क	= ङ (पालि) टि० २	७६
८९		ख	७६
	(क) त	= ख	
	(ख) थ्य	= ख	
		च्छ, छ	
९०	(क) स्थ	= छ	
	(ख) स्प	= छ	
	(ग) स्प	= च्छ	

९१		ज, झ	
	न्य	= ज	
	न्य	= ज्ञ (पालि) टि० २	७६
९२		झा	७७
	नघ	= झा	
९३		ञ्चु	७७
	श्चि	= ञ्चु	
९४		ह	७८
	(क) त	= ह	
	(ख) र्थ	= ह	
	(ग) स्त	= ह	
	त	= ट (पालि) टि० २	७७
९५		ठ, ठ	७७-७८
	(क) र्थ	= ठ	
	(ख) स्त	= ठ	
	(ग) स्थ	= ठ	
	स्थ	= ठ	
	र्थ	= ठ (पालि) टि० ३	७७
	स्थ	= ठ (पालि) टि० ४	७८
	स्थ	= ठ (") टि० ४	७८
९६		ड	
	(क) र्त्त	= ड	
	(ख) र्द	= ड	
९७		ढ, ढ	
	(क) र्ध	= ढ	७९

इ	= इ	
ग्व	= ग्व	
व	= व	
(ख) ध	= ध	
इ	= इ (पालि) टि० १	७९
ध	= ध " " "	
ग्व	= ग्व " " "	

९८

ण्ट, ण्ड, ण

७९-८०

न्त	= ण्ट	
न्ड	= ण्ड	
(क) ञ	= ण	
(ख) त्त	= ण	
(ग) ळ	= ण	
न्त	= ण्ट (पालि) टि० २	७९

९९

त्थ		८०
(क) त्स	= त्य	
(ख) त्म	= त्य	

१००

इ		८०
इ	= इ	

१०१

न्त, न्व		८०
न्य	= न्त	
हन्	= न्व	

१०२

ण्य, ण्फ, फ ८०-८१

त्म	= ण्य	
ण्म	= ण्फ	

	प्म	= फ	
	स्म	= ष्य	
	त्म	= तुम (पालि) टि० ४	८०
१०३	ढभ, म्ब, म्भ		८१
	र्ध्व	= ढभ	
	म्र	= म्ब	
	(क) श्म	= म्भ	
	(ख) ह्य	= म्भ	
	म्र	= म्ब (पालि) टि० २	८१
१०४	र		८१
	(क) र्य	= र	
	(ख) र्ह	= र	
	(ग) त्र	= र	
१०५	ल, लृ		८२
	ण्ड	= ल	
	र्य	= लृ	
	र्य	= लृ (पालि) टि० १	८२
१०६	स्स		८२
	स्प	= स्स	
१०७	ह		८२-८३
	(क)	क्ष = ह	
	(ख)	ख = ह	
	(ग)	र्य = ह	
	(घ)	र्घ = ह	
	(ङ)	र्घ = ह	

(च) ष्य = ह

(छ) ष्म = ह

१०८

द्विर्भाव

८३-८४

(क) जुदा जुदा शब्दोमां द्विर्भाव

(ख) सामासिक शब्दोमां द्विर्भाव

१०९

शब्द-विशेषविकार

८४-८६

” ” (पालि) टि० १ ८५

” ” (पालि) टि० १ ८६

११०

शब्द-सर्वथाविकार

८६-८७

” ” (पालि) टि० ३ ८७

४-५-६

१११

अन्तःस्वरवृद्धि

८८-९०

” (पालि) टि० १ ८८

३-५-६-७

” (पालि) टि० १-२ ८९

३-४-५

६-८-९

” (पालि) टि० २-३ ९०

११२

अक्षर-व्यत्यय

९०-९१

(१) अपभ्रंश-आदेशो ९१

(१) अपभ्रंशानां उमेरणो ९१

‘ व ’ नो वधारो

‘ अ ’ नो वधारो

‘ र ’ नो वधारो

संधि प्रकरण ८ मुं ९२-१०१

१	स्वरसंधि	९२-९३
	„ (पालि) टि० २	९२
	„ (पालि) टि० १	९३
२	ह्रस्व-दीर्घविधान	९३-९५
	‘ह्रस्व’ नो दीर्घ	
	„ „ (वैदिकसं०) टि० १	९४
	„ „ (संस्कृत) टि० १	९४
	„ „ (पालि) टि० १	९४
	‘दीर्घ’ नो ह्रस्व (वैदिकसं०) टि० २	९४
	„ „ (संस्कृत) टि० २	९४
३-४-५	संधिनिषेध	९५
६-७-८-९-१०	स्वरलोप	९६-९७
	„ „ (पालि) टि० १-२	९६
	„ „ „ „ १	९७
११-१९	व्यंजनसंधि	९७-१०१
११	विसर्ग = ओ	
१२-१३	म = अनुस्वार	
	„ = „ (पालि) टि० ३	९७
१४	ङ = अनुस्वार	
	ञ = अनुस्वार	
	ण = अनुस्वार	
	न = अनुस्वार	
(१)	‘ण’ आगम (शौरसेनी)	९८
	‘न’ „ (पालि) टि० १	९८

१५-१६	अनुस्वारआगम	
	” ”	(पालि) टि० १ ९९
१७	‘ म ’ आगम	९९
१८	अनुनासिकविधान	१००
	” ”	(पालि) टि० २ १००
१९	‘ अनुस्वार ’ लोप	१००-१०१
	”	(पालि) टि० ३ १००
	”	(संस्कृत) टि० ४ १००

प्रकरण ९ मुं १०२-१२२

उपसर्ग-अव्यय-निपात

उपसर्ग	१०२-१०३
अव्यय	१०३-११९
निपात	११९-१२१
अपभ्रंशमां आवता केटलाक निपातो	१२१-१२२

नामप्रकरण १० मुं १२३-२३८

नामना प्रकारो	१२३
नामना अन्त्यस्वरनो फेरफार	१२३
नामनी जातिओ	१२३
वचन-विभक्तिओ	१२४
प्राकृत भाषाना प्रत्ययो	१२५
शौरसेनी भाषाना प्रत्ययो	१२५
मागधी भाषाना प्रत्ययो	१२५
पैशाची भाषाना प्रत्ययो	१२६

अपभ्रंश भाषाना प्रत्ययो	१२६
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	१२६
प्रत्ययो लगतां नामना मूळ अंगमां थता	
फेरफारो	१२७
शौरसेनी प्रत्ययने लगता नियमो	१२८
मागधी प्रत्ययने लगता नियमो	१२८
पैशाची " " "	१२८
अपभ्रंश " " "	१२९
अपभ्रंश प्रत्यय लगतां अंगमां थता फेरफारो	१२९

स्वरांतशब्दो १३०-१८१

अकारांत शब्दनां रूपाख्यानां प्राकृत (पुलिंग)	१३०
" " (पालिरूपाख्यानां पुंलिंग) टि० १	१३०
‘ वध ’ शब्दनी विशेषता	१३१
चतुर्थीनुं आर्षप्राकृतरूप	१३१
वीर (शौरसेनीरूपो)	१३२
वील (मागधीरूपो)	१३२
वीर (पैशाचीरूपो)	१३२
वीर (अपभ्रंशरूपो)	१३३
अकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानां (नपुंसकालिंग)	१३३
कुल प्राकृतरूपो	१३४
कुल (पालिरूपो) टि० २	१३४
‘ मणसा ’ वगेरे आर्षरूपो (टि० १)	१३५
‘ मनसा ’ " पालिरूपो (" ")	१३५
‘ कम्मुणा ’ वगेरे आर्षरूपो (टि०)	१३६
‘ कम्मुना ’ " पालिरूपो (")	१३६

कुल (अपभ्रंशरूपो)	१३६
कुलभ (अपभ्रंशरूपो)	१३७
अकारांत—सर्वादि—शब्द	१३७
उवह (टि० २)	१३७
‘ त्यद् ’ सर्वनाम (पालिं) टि० ४	१३७
सव्व प्राकृतरूपो	१३८
सव्व (पालिरूपो) टि० ३	१३८
सव्व (शौरसेनीरूपो)	१३९
शव्व (मागधीरूपो)	१३९
सव्व (पैशाचीरूपो)	१४०
सव्व, साह (अपभ्रंशरूपो)	१४०
त, ण प्राकृतरूपो	१४१
त, न (पालिरूपो) टि० १	१४१
त (अपभ्रंशरूपो)	१४२
ज प्राकृतरूपो	१४२
ज (पालिरूपो) टि० ३	१४२
ज (अपभ्रंशरूपो)	१४३
क प्राकृतरूपो	१४३
क (पालिरूपो) टि० ३	१४३
क, कवण, काइं (अपभ्रंशरूपो)	१४४
इम प्राकृतरूपो	१४५
इम (पालिरूपो) टि० १	१४५
आय (अपभ्रंशरूपो)	१४६
एअ प्राकृतरूपो	१४६
एअ (पालिरूपो) टि० १	१४६

एद, एअ (अपभ्रंशरूपो)	१४७
अकारांत सर्वादि (नपुंसकलिंग)	१४८-१५१
तुम्ह प्राकृतरूपो	१५१
तुम्ह (पालिरूपो) टि० ३	१५१
अम्ह प्राकृतरूपो	१५३
अम्ह (पालिरूपो) टि० ३	१५३
तुम्ह (अपभ्रंश)	१५५
अम्ह (अपभ्रंश)	१५५
आकारांत शब्दनां रूपाख्यानो (पुंलिंग)	१५५
हाहा	१५६
षड्भाषाचंद्रिकानो मत टि० १	१५६
इकारांत, उकारांत शब्दनां रूपाख्यानो (पुंलिंग)	१५७
प्राकृत भाषाना प्रत्ययो	१५७
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	१५८
इसि प्राकृतरूपो	१५९
इसि (पालिरूपो) टि० १	१५९
अग्नि („) टि०	१६०
मुनि („) टि०	१६०
आदि („) „	„
गिरि („) „	„
रंसि („) „	„
सखि („) „	१६०-१६१
गामनी („) „	१६१
कुच्छिसि आर्षरूप टि० १	१६१

‘इन्’ छेडावाळां नामोनी विशेषता (ओ.मे.नी चगेरिमां)

दंडि

दंडि (पालिरूपो) टि० १ १६२-१६३

भाणु प्राकृतरूपो १६३

भानु (पालिरूपो) टि० २ १६३

हेतु („) „ १६४

जंतु („) „ १६४

अभिभू („) „ १६४-१६५

महभू („) „ १६५

सव्वञ्जू („) „ १६५

अमु प्राकृतरूपो १६६

अमु (पालिरूपो) टि० १ १६६

इकारांत उकारांत शब्दने लागता अपभ्रंश प्रत्ययो १६७

इसि (अपभ्रंशरूपो) १६७

भाणु („) १६८

इकारांत, उकारांत शब्दनां रूपाख्यानां (नपुंसकलिंग) १६९

दहि प्राकृतरूपो १६९

दधि (पालिरूपो) टि० २ १६९

गामनी („) टि० २ १६९

महु प्राकृतरूपो १७०

मधु (पालिरूपो) टि० १ १७०

गोत्रभू (पालिरूपो) टि० १ १७०

अमु प्राकृतरूपो १७१

अमु (पालिरूपो) टि० १ १७१

दहि (अपभ्रंशरूपो) १७१

महु („) १७१

ઋકારાંત શબ્દનાં રૂપાસ્થાનો (પુંલિંગ)	૧૭૧
વિશેષ્યવાચક ઋકારાંત	૧૭૨
પિ૒, પિઅર પ્રાકૃતરૂપો	૧૭૩
પિતુ (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૭૩
વિશેષણવાચક ઋકારાંત	૧૭૪
દા૒, દાયાર પ્રાકૃતરૂપો	૧૭૫
દાતુ (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૭૫

પિઅ	}	અપભ્રંશ	૧૭૬-૧૭૭
પિદ			
પિઈ			
પિદિ			
પિ૒			
પિદુ			
પિઅર			
પિદર	}		

ઋકારાંત શબ્દનાં રૂપાસ્થાનો (નપુંસકલિંગ)	૧૭૮
સુપિઅર પ્રાકૃતરૂપો	૧૭૮
દાયાર "	૧૭૮
एकारांत અને ओकारांत શબ્દનાં રૂપાસ્થાનો	૧૭૯
ગો (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૭૯-૧૮૦
સુરેઅ પ્રાકૃતરૂપો	૧૮૦
‘ગો’ અને ‘નૌ’નાં આર્ષરૂપો ટિ૦	૧૮૦
ગિલોઅ પ્રાકૃતરૂપો	૧૮૧
વ્યંજનાંત શબ્દો	૧૮૧-૨૦૩
षड्भाषाचंद्रिकानो मत ટિ૦ ૧	૧૮૧

‘अत्’ छेडावाळां नामो	१८२
” ” नामोनां आर्षरूपो	१८२
” ” नामोनी शौरसेनीमां विशेषता	१८२
भगवंत } प्राकृतरूपो	१८३
भयवंत }	
भगवंत (पालिरूपो) टि० १	१८३
भवंत प्राकृतरूपो	१८४
भवंत (पालिरूपो) टि० १	१८४
संत ” ” ”	”
भवंत (वर्तमान कृदंत)	१८५
गच्छंत (पालिरूपो) टि० १	१८५
महंत ”) ” ”	”
अरहंत (”) ” ”	”
भवमाण प्राकृतरूपो	१८६
भविस्समाण ”	१८६
‘अत्’ छेडावाळां नामो (नपुंसकलिङ्ग)	१८७
भगवंत प्राकृतरूपो	१८७
” (पालिरूपो) टि० १	१८७
गच्छंत (”) ” ”	”
‘अत्’ छेडावाळां नामो (अपभ्रंशरूपो)	१८८
भगवंत (पुंलिङ्ग)	१८९
भगवंत (नपुंसकलिङ्ग)	१८९
‘अन्’ छेडावाळां नामो (पुंलिङ्ग)	१८९
अद्वाण प्राकृतरूपो	१८९
रायाण ”	१९०
सुकम्माण प्राकृतरूपो	१९०

‘અન્’ છેડાવાઝાં નામોને લાગતા વિશેષ પ્રત્યયો	૧૯૦
પૂસ પ્રાકૃતરૂપો	૧૯૧
મહવ ”	૧૯૧
અપ્પ ”	૧૯૨
અત્ત, આતુમ (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૯૨
‘રાય’ શબ્દની પ્રક્રિયા અને વિશેષતા	૧૯૩-૧૯૫
રાજ (પાલિરૂપો) ટિ૦ (૨)	૧૯૩
બ્રહ્મ (”) ટિ૦	૧૯૪
અદ્ધ (”) ટિ૦	૧૯૪
યુવ (”) ટિ૦	૧૯૫
મુદ્ધ (”) ટિ૦	૧૯૫
સા (”) ટિ૦	૧૯૬
રાય પ્રાકૃતરૂપો	૧૯૭
રાય (પૈશાચીરૂપો)	૧૯૮
સુપૂસ પ્રાકૃતરૂપો (નપુંસકલિંગ)	૧૯૯
સુઅપ્પ ” ”	૧૯૯
સુઅપ્પાણ ” ”	૧૯૯
સુરાય ” ”	૨૦૦
પૂસ, પૂસાણ (અપભ્રંશરૂપો)	૨૦૦
સુપૂસ (” નપુંસકલિંગ)	૨૦૧
સુપૂસાણ (”)	૨૦૧
‘અસ્’ છેડાવાઝાં નામો	૨૦૨
પુમ (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૩	૨૦૨
સ્ત્રીલિંગ	૨૦૩-૨૨૮
આકારાંત શબ્દોની પ્રક્રિયા	૨૦૩

ईकारांत	॥	॥	२०४
स्त्रीलिंगी नामोने लगता प्राकृत प्रत्ययो			२०५
प्राकृत प्रत्ययोने लंगता नियमो			२०५
विशेषता			२०६
अपभ्रंशना प्रत्ययो			२०६
अपभ्रंशना प्रत्ययोने लगता नियमो			२०७
माला प्राकृतरूपो			२०७
॥ (पालिरूपो) टि० १			२०७
वाया प्राकृतरूपो			२०९
गइ प्राकृतरूपो			२०९
रत्ति (पालिरूपो) टि० १			२०९
धेणु प्राकृतरूपो			२११
यागु (पालिरूपो) टि० १			२११
नई प्राकृतरूपो			२१२
नदी (पालिरूपो) टि० १			२१२
वहू प्राकृतरूपो			२१३
वधू (पालिरूपो) टि० २			२१३
माला (अपभ्रंशरूपो)			२१५
मइ (॥)			२१५
पइही (॥)			२१६
धेणु (॥)			२१६
वहू (॥)			२१७
सर्वादि (स्त्रीलिंग)			२१८
सन्वा (पालिरूपो) टि० १			२१८

ती, ता } णी, णा }	प्राकृतरूपो	२१९
ता (पालिरूपो)	टि० ३	२१९
जी, जा	प्राकृतरूपो	२२०
की, का	,,	२२१
इमा, इमी	,,	२२१
इमा (पालिरूपो)	टि० २	२२१
एआ, एई	प्राकृतरूपो	२२३
एता (पालिरूपो)	टि० १	२२३
अमु	प्राकृतरूपो	२२३
अमु (पालिरूपो)	टि० २	२२३
ऋकारांत स्त्रीलिङ्ग		२२४
माआ, मायरा	प्राकृतरूपो	२२४
मातु (पालिरूपो)	टि० २	२२४
षड्भाषाचंद्रिकानो मत्त	(टि० १)	२२६
धूआ	प्राकृतरूपो	२२६
धीतु (पालिरूपो)	टि० २	२२६
गउ	प्राकृतरूपो	२२७
गाई	,,	२२७
गोणी	,,	२२७
गो (पालिरूपो)	टि० १	२२७
नावा	प्राकृतरूपो	२२८
संख्यावाचक शब्दो		२२९-२३८
इक्क	प्राकृतरूपो	२२९
उम	,,	२२९

ઝભ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૨૯
દુ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૦
દ્વિ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૦
તિ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૧
તિ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૧
ચઝ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૨
ચતુ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૨
પંચ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૩
પંચ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૩
કઙ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૪
કતિ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૪
સંખ્યાવાચકં શબ્દોની યાદી	૨૩૪-૨૪૮

કારક-વિભક્ત્યર્થ પ્રકરણ ૧૧ મું પૃ. ૨૩૯-૨૪૧

૧	જુદા જુદા અર્થમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ	૨૩૯
	„ „ „ „ (સંસ્કૃત) ટિ. ૧	૨૩૯
૨	„ „ સપ્તમી „ પ્રયોગ	૨૩૯
૩	પંચમીને બદલે તૃતીયા અને સપ્તમીનો પ્રયોગ	૨૪૦
૪	સપ્તમીને બદલે દ્વિતીયાનો પ્રયોગ	૨૪૦
	‘ તેણં કાલેણં તેણં સમણં ’ ની વિભક્તિનો	

વિચાર ટિ. ૬ ૨૪૦-૨૪૧

आख्यात प्रकरण १२ मुं

२४२-२९८

	संस्कृत, पालि अने प्राकृतमा धातुना प्रकार	२४२
	विभक्तिओ	२४३
	कर्तरिरूप	२४४
१	व्यंजनांत धातुनी प्रक्रिया	२४४
२	स्वरांत धातुनी प्रक्रिया	२४५
३	उवर्णीत ,, ,,	२४५
४	ऋवर्णीत ,, ,,	२४६
५-१०	धातुओने लगतां केटलांक कार्यो	२४६-२४८

वर्तमानकाल

११	वर्तमानकालना प्रत्ययो प्राकृत	२४८
	,, (पालि) टि० २	२४८
१-२-३	प्रत्ययोने लगतुं कार्य	२४९
	शौरसेनी-मागधी	२५०
	पैशाची	२५०
	अपभ्रंश	२५०
	व्यंजनांत धातुनां रूपाख्यानो	२५१-२५४
	हस् प्राकृतरूपो	
	,, (शौरसेनीरूपो)	
	,, (मागधी ,,)	
	,, (पैशाची ,,)	
	,, (अपभ्रंश ,,)	
	स्वरांत धातुनां रूपाख्यानो	२५४-२६१
	हो प्राकृतरूपो	

(શૌરસેની ,,)

(માગધી ,,)

(પૈશાચી ,,)

(અપભ્રંશ ,,)

ભૂતકાલ

૨૬૨-૨૬૬

સ્વરાંત અને વ્યંજનાંત ધાતુને લાગતા પ્રત્યય	૨૬૨
પાલિ પ્રત્યયો (ટિ. ૨-૩)	૨૬૨
હસ્ પ્રાકૃતરૂપો	૨૬૩
હો ,,	૨૬૩
પા ,,	,,
ઠા ,,	,,
ને ,,	,,
લા ,,	,,
ઉઢે ,,	,,
હો (પાલિરૂપો) ટિ.	૨૬૩
આર્ષ પ્રયોગોમાં આવતા ત્યા, ઇત્ય, ઇત્યા, ઇંસુ	
અને અંસુ પ્રત્યયોનો પાલિપ્રત્યયો સાથે સંબંધ ટિ. ૧	૨૬૪
મૂ } (પાલિરૂપો) ટિ.	૨૬૪
ગમ્ }	
કેટલાંક આર્ષરૂપો	૨૬૪
સંસ્કૃત જન્ય કેટલાંક આર્ષરૂપો	૨૬૫
ભવિષ્યત્કાલ	૨૬૬-૨૭૪
પ્રાકૃત પ્રત્યયો	૨૬૬
એ પ્રાકૃત પ્રત્યયોવાળાં પાલિરૂપો (ટિ. ૧)	૨૬૬
શૌરસેની અને માગધીના ભવિષ્યત્કાલનાં પ્રત્યયો	૨૬૭

પાલિના પ્રત્યયો ટિ० ૨	૨૬૭
પૈશાચીના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો	૨૬૮
અપભ્રંશના " "	૨૬૮
મળૂ પ્રાકૃતરૂપો	૨૬૯-૨૭૩

(શૌરસેની રૂપો)

(માગધી)

(પૈશાચી)

(અપભ્રંશ)

હો પ્રાકૃતરૂપો અને શૌરસેની વગેરેનાં રૂપો	૨૭૩-૨૭૪
સંસ્કૃતજન્ય કેટલાંક આર્ષરૂપો	૨૭૪
ક્રિયાતિપત્તિ	૨૭૫
પ્રાકૃત વગેરેના પ્રત્યયો	૨૭૫
આજ્ઞાર્થ-વિધ્યર્થ	૨૭૫-૨૭૬
પ્રાકૃત વગેરેના પ્રત્યયો	૨૭૬-૨૭૬
આજ્ઞાર્થ (પાલિ પ્રત્યયો) ટિ० ૧	૨૭૬
વિધ્યર્થ " " "	"
હમ્ પ્રાકૃતરૂપો	૨૭૬
હો "	૨૭૭
શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપો	૨૭૭
હસ } અપભ્રંશનાં રૂપો	૨૭૭
લો }	

કેટલાંક આર્ષરૂપો ૨૭૮

અનિયમિત રૂપો ૨૭૯-૨૮૩

અસુ (વર્તમાન) ૨૭૯

" (ભૂત) ૨૮૦

" (વિધ્યર્થ, આજ્ઞાર્થ અને ભવિષ્યત્કાલ) ૨૮૦

अस् (पालिरूपो) टि०	२८०
कृ (भूतकाळ)	२८१
„ (भविष्यत्काळ)	२८१
„ (पालिरूपो) टि० २	२८१
दा (भविष्यत्काळ)	२८१
केटलाक आदेशो (भविष्यत्काळ)	२८२
पालिअंगो „ टि० १	२८२
प्रेरकरूपो	२८३-२८७
प्रेरकअंग बनाववानी रीत	२८३
प्रेरकअंगो	२८४
पालिनां प्रेरक अंगो (टि० १)	२८३-२८४
उपांत्यस्वरवाळां प्रेरक अंगो	२८५
वर्तमानकाळ	२८६
भूतकाळ	„
भविष्यत्काळ	„
क्रियातिपत्ति	२८७
विध्यर्थ-आज्ञार्थ	२८७
नामधातु वगेरे	२८८-२९०
सन्नंत वगेरेनां पालिरूपो (टि० १)	२८८
सह्यभेद	२९०-२९८
सह्यभेद (पालि टि० १)	२९०
पैशाचीनी विशेषता	२९१
अपभ्रंशनी „	२९१
सह्यभेदी अंगो	२९२
वर्तमानकाळ	२९२

विध्यर्थ	२९३
आज्ञार्थ	२९३
भूत (ह्यस्तन)	२९४
प्रेरक सह्यभेद	२९४
„ नां रूपो	२९५
अनियमित सह्यभेदी अंगो	२९६

कृदंत प्रकरण १३ मुं	२९९-३२३
वर्तमानकृदंत	२९९-३०४
कर्तरिवर्तमानकृदंत	२९९
कर्तरिवर्तमानकृदंत (पालि) टि० २	२९९
प्रेरक कर्तरिवर्तमानकृदंत	३०३
सह्यभेदी वर्तमानकृदंत	३०३
प्रेरक सह्यभेदी „	३०४
भूतकृदंत	३०४-३०७
कर्तरिभूतकृदंत	३०४
सह्यभेदी भूतकृदंत	„
भूतकृदंत (पालि) टि० १	३०५
प्रेरकभूतकृदंत	३०६
केटलांक संस्कृतजन्य भूतकृदंतो	३०६
भविष्यत्कृदंत	३०६
भविष्यत्कृदंत प्राकृत	„
भविष्यत्कृदंत (पालि) टि० १	३०७

हेत्वर्थकृदन्त	३०७-३११
हेत्वर्थकृदन्त प्राकृत	३०७.
तुं-दुं-तए प्रत्ययो	३०७.
हेत्वर्थकृदन्त (पालि) टि० २	३०७.
अनियमित हेत्वर्थ कृदन्त	३०८
‘ तए ’ प्रत्ययांत रूपो	३०९
‘ तवे ’ अने ‘ तए ’ प्रत्यय (टि० १)	३०९.
हेत्वर्थकृदन्त (अपभ्रंश)	३१०-३११.
संबंधकभूतकृदन्त	३११-३१८
संबंधकभूतकृदन्त प्राकृत	३११.
तुं-अ-तूण-तुआण-इत्ता-इत्ताण-आय- आए प्रत्ययो	३१२.
संबंधकभूतकृदन्त (शौरसेनी-मागधी)	३१२.
„ (पालि) टि० २	३११.
„ (पैशाची)	३१३.
„ (अपभ्रंश)	३१३.
अपवाद-शौरसेनी	३१३.
अपवाद-पैशाची	३१३.
अपवाद-अपभ्रंश	३१३.
भाषावार उदाहरणो	३१४-३१७
प्राकृत	३१४.
शौरसेनी-मागधी	३१६.
पैशाची	३१६.
अपभ्रंश	३१७.
अनियमित संबंधकभूतकृदन्त प्राकृत	३१७.

केटलांक संस्कृतजन्य संबंधकभूतकृदंतो	३१८
विध्यर्थकृदंत	३१९-३२१
विध्यर्थकृदंत प्राकृत	३१९
„ (पालि) टि० २	३१९
केटलांक संस्कृतजन्य विध्यर्थकृदंत	३२०
तव्य	३२०
अणिज्ज, अणीअ	३२०
य	३२०
अनियमित विध्यर्थकृदंत	३२१
विध्यर्थकृदंत (अपभ्रंश)	३२१
कर्तरिकृदंत	३२२-३२३
कर्तरिकृदंत प्राकृत	३२३
„ (पालि) टि० १	३२२
„ (अपभ्रंश)	३२२

तद्धित प्रकरण १४ मुं	३२३-३३१
इदमर्थक 'केर' प्रत्यय	३२३
„ आर „ (अपभ्रंश)	३२३
„ ईय „ (पालि) टि० १	३२३
भवार्थक ' इल्ल ' ' उल्ल '	३२३
ल्ल (पालि) टि० ३	३२३
इम („) टि० १	३२४
तत्सदृशार्थक ' व्व '	३२४
भावार्थक इमा, त्त, तण	३२४
प्पण (अपभ्रंश)	३२४

वारार्थक हुत्त	३२५
„ क्वत्तुं (पालि) टि० २	३२५
खुत्तो आर्ष (टि० २)	३२५
मत्वर्थीय प्रत्ययो	३२५
तो, दो प्रत्यय	३२६
हि, ह, त्थ „	३२७
एल्ल „	३२७
स्वार्थिक प्रत्यय	३२७
स्वार्थिक (पैशाची)	३२८
स्वार्थिक (अपभ्रंश)	३२८
अनियमित तद्धितांतरूपो	३२९
केटलांक संस्कृतजन्य तद्धितांतरूपो	३३०-३३१
धातुपाठ	३३१-३५३

શુદ્ધિપત્ર

અશુદ્ધ-	શુદ્ધ-	પૃષ્ઠ-	પંક્તિ-
વ્યઙ્જનમ્	વ્યજનમ્	૧૦	૧૧
ત્પ	ત્ત	૧૪	૨૧
ન-ઘૃષ્ટદ્યુમ્નઃ ધટ્ટજ્જુનો	આ ઉદાહરણ ૧૬	૧	
	અને એ ઉપરનું		
	ટિપ્પણ પૃ. ૩૬ માં		
	પં. ૪ મ્ન-ના		
	ઉદાહરણમાં મૂકો		
	‘ર’ લોપ ૧૭	૬ મી પંક્તિ	
		પછી મથાલું વધારવું.	
અપભ્રંશમાં	(૧) અપભ્રંશમાં ૧૭	૭	
	શ્ય, શ્ચ, ત્સ પ્સ-ચ્છ ૩૨	૧૦ મી પંક્તિ	
		પછી મથાલું વધારવું.	
સ્મ	એ ‘ મ્હ ’ ૪૦	૧૦	
ટિપ્પણ	ટિપ્પણ ૩ ૪૭	૨૮	
પૃ. ૪૪	પૃ. ૪૫ ૪૭	૨૮	
૬	૩ ૫૧	૧૨	
	૩ = આ		
	વિદ્રુતઃ વિદ્વાઓ ૫૩	૨૧ મી પંક્તિ	
		પછી વધારવું.	
દશ	દસ ૭૩	૧	
ન્ત ન્થ	૧૦૧ ન્ત ન્થ ૮૦	૧૧	
		આ પછી બધા	
		અંકો સુધારીને વાંચવા.	

अर्थात्	अर्थात्	१२	१५
ण	१ ण	९८	९
उत्तिष्ठविश	उत्तिष्ठोपविश	१०६	१६
आ निज्ञानी	* आ निज्ञानी	१२०	२६
		१२८	२२ मी पंक्ति
			पछी × × ×
			× × न जोड़ए.

शे०	शौ०	१४१	२
३ गामनी	गामनी	१६९	२२
यइ	थइ	२२४	१३
तव्य	तव्व	३२०	१२

पम्हुह	पम्हुह	३३७	अंक ७४
अग्र	अग्र	३३९	,, १००
विसुर	विसुर	३४३	,, १३२
उसिक	उसिक	३४४	,, १४४
हक्खुव	हक्खुव	३४४	,, ,,
लोट्ट	आयम्ब	४४४	,, १४७

આ પુસ્તકમાં વપરાણા ગ્રંથો અને તેના સંકેતોનો સુલાસો

(૧)

અજિતશાંતિસ્તવ

અમરકોશ

અમરકો.

આચારાંગસૂત્ર

આ.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

ઉપાસકદશાંગસૂત્રટીકા

કાશિકા

કા.

ચતુર્વિંશતિસ્તવ

જીવવિચાર

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાર્યા

{ પાણિ.
પાણિનિ.

પાણિનીય વૈદિક પ્રક્રિયા

વૈદિકપ્ર.

પાલિકોશ

પાલિપ્રકાશ

{ પાલીપ્ર.
પાલિપ્ર.
પા.પ્ર.

પાલિવ્યાકરણ (કાત્યાયન)

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ

પ્રાકૃતરૂપાવતાર

ભગવતીસૂત્ર

{ ભગવ.
ભગ.

સુનિવંદનસૂત્ર

લલિતવિસ્તર (બૌદ્ધગ્રંથ)

લલિતવિ.

વિસુદ્ધિપદ્ય

શ્રમણસૂત્ર

षड्भाषाचंद्रिका

सूत्रकृतांगसूत्र

{ सू०
सूत्र०
सूत्रक०

सूर्यप्रज्ञप्तिटीका

हेमचंद्र प्राकृत व्याकरण

{ हे०
हे० प्रा० व्या०
हे० सं०

हेमचंद्र संस्कृत व्याकरण

(२)

अ०

अध्ययन, अध्याय

उ०

उद्देश

गा०

गाथा

द्वि०

द्वितीय

नि०

नियम

पालि० सं०

पालिप्रकाश संधिकल्प

पृ०

पृष्ठ

प्र०

प्रथम

रा० जि

रायचंद्र जिनागमसंग्रह

राय०

श्रु०

श्रुतस्कंध

सू०

सूत्र

પ્રાકૃત-વ્યાકરણ.

પ્રકરણ ૧

વર્ણપરિચય

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નીચે પ્રમાણે સ્વરો અને વ્યંજનો વપરાય છે.

^૧સ્વર—

અ, ઇ, ઉ. (હ્રસ્વ)

આ, ई, ऊ, ^૨ए, ओ, (दीर्घ)

૧. પ્રાકૃતમાં ‘ઋ’ નો વિકાર અ, ઇ, કે ઉ થાય છે અને ‘લृ’ નો વિકાર ‘इलि’ થાય છે માટે ए, वे સ્વતંત્ર સ્વર નથી. ‘ऐ’ નો વિકાર ‘ए’ કે ‘अइ’ થાય છે અને ‘औ’ નો વિકાર ‘ओ’ કે ‘अउ’ થાય છે તેથી ए, वे પણ સ્વતંત્ર સ્વર નથી.

૨. ‘एको’ ‘सेव्वा’ ‘सोत्तं’ ‘सो चिअं’ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા ‘ए’ અને ‘ओ’ એકમાત્રિક છે एम आचार्य शुभचंद्र जणावे છે: (—शुभचंद्रनुं प्राकृत व्याकरण अ० १—२—४०—लिखित पृ० ४) આ ઉપરથી ‘ए’ અને ‘ओ’ની એકમાત્રિકતા પણ વ્યાજબી જણાય છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તો દ્વિર્ભાવને પામેલા વ્યંજનની પૂર્વનો દ્વિમાત્રિક સ્વર એકમાત્રિક જ હોવો જોઈએ: અન્યથા એવે ઠેકાણે આવેલા દ્વિમાત્રિકનો ઉચ્ચાર જ દ્વિમાત્રિકની રીતે થઈ શકતો નથી. આચાર્ય હેમચંદ્ર જણાવે છે કે, કોઈ વૈયાકરણો પ્રાકૃતમાં પણ ‘ऐ’ અને ‘औ’ના ઉપયોગને ઇષ્ટ ગણે છે (૮—૧—૧) આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ ‘अयि’ના પ્રાકૃતરૂપ ‘ऐ’ ને સમ્મત ગણે છે (૮—૧—૧૬૯) તો પણ તેમને ए सिवाय क्यांय ‘ऐ’ અને ‘औ’ નો વ્યવહાર ઇષ્ટ નથી,

વ્યંજન—

ક, ઘ, ગ, ઘ, ઙ (કવર્ગ)

ચ, છ, જ, ઝ, ઞ (ચવર્ગ)

૧ આચાર્ય હેમચંદ્રના જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં સ્વરરહિત વ્યંજનનો ઇટલે સ્વોડા વ્યંજનનો કે વે તદન વિજાતીયસંયુક્ત વ્યંજનનો—ક, ઘ, ત્મ વગેરેનો—પ્રયોગ થતો નથી તો પણ ‘ મ્હ ’ ‘ ણ્હ ’ અને ‘ લ્હ ’નો પ્રયોગ હોવાનું તો હેમચંદ્રે પણ સ્વીકાર્યું છે: (જૂઓ ૮-૨-૭૪-૭૫-૭૬) ‘ અકસ્માત્ ’ શબ્દને મગધદેશીય હોવાનું આચાર્ય શીલાંકે જણાવેલું છે. (જૂઓ—“ ઇત્યં વિ જાણદ્ અકસ્માત્ ” મૂ. ૦ આ. ૦ પૃ. ૨૬૬ તથા એની ટીકા પૃ. ૨૬૭ સ.) એથી પ્રાકૃતમાં એ એ સ્થળે સ્વોડો વ્યંજન પણ આવે છે. ‘ મ્હ, ણ્હ અને લ્હ ’ ઉપરાંત માગધીમાં ‘ સ્ત ’ ‘ સ્મ ’ વગેરે સંયુક્ત વ્યંજનો પણ વપરાય છે. એ વિષે સંયુક્ત વ્યંજનના વિકાસને જણાવતાં આગળ જણાવીશું. એ સિવાય જે જે શૌરસેની વગેરે ભાષાઓમાં વ્યંજનની વપરાશમાં પ્રાકૃત કરતાં વિશેષ ફેરફાર છે તે વિષે પણ આ પુસ્તકમાં તે તે ઠેકાણે જણાવીશું. ‘ ઙ ’નો ‘ લ ’ થતો હોવાથી અને મૂર્ધન્ય પણ કહેવામાં આવે છે. પાલીમાં એ ‘ લ ’ ને જ જૂદો ગણીને ૩૩ વ્યંજનોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. (જૂઓ કચ્છા. ૦ પા. ૦ વ્યા. ૦ સૂ. ૬)

૨ ‘ પ્રાઙ ’ ‘ પ્રત્યઙ ’ ‘ ક્રુઙ ’ ‘ ઉદઙ ’—વગેરેની પેઠે પ્રાકૃતમાં કોઈ પણ શબ્દમાં સ્વતંત્ર રીતે ‘ ઙ ’ વર્ણનો ઉચ્ચાર થતો નથી, કિંતુ સંઘો, સઙ્ઘો. પંકો, પઙ્કો. અંગણ, અઙ્ગણ. લંઘણ, લઙ્ઘણ.—વગેરે શબ્દોમાં સ્વદર્શ્યસંયુક્ત ‘ ઙ ’નો પ્રયોગ શિષ્ટસંમત છે. સંસ્કૃતની પેઠે પ્રાકૃતમાં ‘ ઙ ’નો પ્રયોગ અમુક શબ્દોમાં જ થતો હોવાથી એ બન્ને ભાષામાં સ્વતંત્ર ‘ ઙ ’ની વપરાશ વિરલ કહેવાય.

૩ ‘ ઙુ ’ ધાતુનાં (‘ ઙુ-વે ’ વગેરે) પરીક્ષ રૂપો સિવાય સંસ્કૃતમાં ક્યાંય પણ સ્વતંત્ર ‘ ઙ ’નો પ્રયોગ મળતો નથી તેમ પ્રાકૃતમાં

ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ણ (ટવર્ગ)

ત, થ, દ, ધ, ન (તવર્ગ)

પ, ફ, બ, ભ, મ (પવર્ગ)

ય, ર, લ, વ (અંતઃસ્થ)

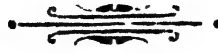
મ, હ (ઉપ્માક્ષર)

^૧ - અનુસ્વાર

પણ કયાંય સ્વતંત્ર ' જ ' પ્રયોજાતો નથી. કચ્ચુકઃ, લઙ્છનમ્, જઙ્ગ-
પૂકઃ-વગેરે પ્રયોગોની પેઠે પ્રાકૃતમાં કચ્ચુઓ, લઙ્છણં, જઙ્ગવૃઓ
વગેરે પ્રયોગો મુખ્યવદ્દત છે. માત્ર પાલીમાં જ્ઞાતિ (જ્ઞાતિ),
જ્ઞાત (જ્ઞાત), જ્ઞાણ (જ્ઞાન) વગેરે પ્રયોગો સંસ્કૃતના ' જુહુ-વે '
જેવા પણ મળી આવે છે. સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં એકલા ' જ ' કરતાં
સ્વવર્ગ્યસંયુક્ત ' જ ' નો પ્રયોગ વિશેષ પ્રચલિત છેઃ અહિમચ્ચુ (અહિમન્યુ)
પુજ્જ (પુણ્ય), અવજ્જા (અવજ્ઞા), અજ્જલી (અજ્ઞાલિ)-માગધી
અને જ્ઞાન (જ્ઞાન) વિજ્ઞાન (વિજ્ઞાન)-પૈશાચી. ' જ્ઞ ' ના
પ્રયોગમાં પાલી, માગધી અને પૈશાચી વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે.-
(૮-૪-૨૧૩ તથા ૩૦૩) તથા (પાલિપ્ર૦પૃ૦ ૨૩-૨૪)

૧. પાલીમાં ' અનુસ્વાર ' ને વ્યંજનમાં ગણાવીને ' નિઘ્ઠીત ' ની
સંજ્ઞા આપેલી છે અને લલિતવિસ્તરમહાપુરાણમાં તો એને (અનુસ્વારને)
અને વિસર્ગને સ્વરોની સાથે જ ગણાવેલા છે. આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલી
વારાક્ષરી આપણી ગુજરાતી વારાસહી જેવી છે. (જૂઓ લલિતાવિ૦પૃ૦ ૧૨૭)

પ્રકરણ ૨

સામાન્ય સ્વરવિકાર.

— — —
 દીર્ઘસ્વર=હ્રસ્વસ્વર^૧

૧. સંસ્કૃતના સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા દીર્ઘસ્વરો પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ થઈ જાય છે અર્થાત્ સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા ‘ આ ’નો અ, ‘ ઈ ’ નો ઇ, ‘ ઊ ’નો ઉ, ‘ એ ’ નો ઇ અને ‘ ઓ ’ નો ઉ થઈ જાય છે. જેમકે:—

આ=અ—આમ્રમ્ અમ્બં । આસ્યમ્ અસ્સં । તામ્રમ્ તમ્બં ।

વિરહાગ્નિઃ વિરહગ્ની ।

ઈ=ઇ—તીર્થમ્ તિર્થં । મુનીન્દ્રઃ મુણિંદો ।

ઊ=ઉ—ગુરુહ્ણાપાઃ ગુરુહ્ણાવા । ચૂર્ણઃ ચુર્ણો ।

એ=ઇ—નરેન્દ્રઃ નરિંદો । મ્લેચ્છઃ મિલિચ્છો ।

ઓ=ઉ—અધરોષ્ઠઃ અહરુઢં । નીલોત્પલમ્ નીલુપ્પલં ।

હ્રસ્વસ્વર=દીર્ઘસ્વર.

૨. સંસ્કૃતના ઇય, શ, ર્શ, શ્વ, ર્શઃ, પ્ય, ષ, ધ, પ્વ, પ્ષ; સ્ય, સ્ત્ર, સ્, સ્વ, અને સ્સની પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વસ્વર પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ દીર્ઘભાવ પામે છે. ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઇય—આવશ્યકમ્ આવાસયં । કશ્યપઃ કાસવો । પશ્યતિ પાસઈ ।

શ—મિશ્રમ્ મીસં । વિશ્રામઃ વીસામો । વિશ્રામ્યતિ વીસમઈ ।

ર્શ—સંસ્પર્શઃ સંકાસો ।

૧ જૂઓ પાલીપ્રકાશ પૃ૦ ૮, નિયમ-૧૧ (દીર્ઘસ્વર=હ્રસ્વસ્વર)
 તથા પૃ૦ ૫૫ (એ=ઇ) અને (ઓ=ઉ) અને પૃ૦ ૫ (ઔ=ઉ)

૨ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૧૧-(પરામર્શઃ=વગમાસો) ટિપ્પણ.

श्व—अश्वः आसो । विश्वसिति वीससइ । विश्वासः वीसासो ।

शश—दुश्शासनः दूसासणो । मनश्शिला मणासिला ।

प्य—पुप्यः पूसो । मनुप्यः मणूसो । शिप्यः सीसो ।

र्ष—कर्षकः कासओ । वर्षः वासो । वर्षाः वासा ।

प्व—विप्वक् वीसुं । विप्वणः—वीसाणो ।

प्प—निप्पिक्तः नीसितो ।

स्य—कस्यचित् कासइ । सस्यम् सामं ।

स्त्र—उस्त्रः ऊसो । विस्त्रम्भः वीसंभो ।

स्व—निस्वः नीसो । विकस्वरः विकारो ।

स्स—निस्सहः नीसहो ।

आ=अ.

३. संस्कृतना भाववाचक अकारान्त पुंलिङ्गी शब्दना आदिना
'आ' नो प्राकृतमां विकल्पे 'अ' थाय छे. जेमके:—

प्रकारः पयारो, पयरो । प्रचारः पयारो, पयरो । प्रहारः पहारो,
पहरो । प्रवाहः पवाहो, पवहो । प्रस्तावः पत्थावो, पत्थवो ।

इ=ए.

४. संस्कृतना संयुक्त व्यंजननी पूर्वे आवेला 'इ' नो विकल्पे 'ए'
थाय छे. जेमके:—

१डिण्डिमः—डेण्डिमो, डिण्डिमो । धम्मिल्लम् धम्मेल्लं, धम्मिल्लं ।

पिष्टम् पेष्टं, पिष्टं । पिण्डम् पेंडं, पिंडं । बिल्वम् बेल्लं, बिल्लं ।

विष्णुः वेण्हू, विण्हू । सिन्दूरम् सेंदूरं, सिंदूरं ।

उ=ऊ.

૧. સંસ્કૃત શબ્દોમાં રહેલા ^૧ત્સ અને છ ની પૂર્વના 'उ'નો 'ऊ' થાય છે:—

ત્સ—ઉત્સરતિ ડસરહ । ઉત્સવ: ડસવો ।

ઉત્સિત્ત: ડસિત્તો । ઉત્સુક: ડસુઓ ।

છ—ઉચ્છ્વાસતિ ડસસહ । ઉચ્છ્વાસ: ડસાહો ।

ઉચ્છ્રુક: ડસુઓ ।

उ=ओ.

૬. સંસ્કૃતના સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વ રહેલા 'उ' નો પ્રાકૃતમાં 'ओ' થાય છે. જેમકે:—

^૨કુટ્ઠિમમ્ કોટ્ઠિમં । કુળ્ઠ: કોંઠો । કુન્ત: કોંતો ।

તુળ્ઠમ્ તોંઠં । પુદ્ગલમ્ પોગ્ગલં । પુષ્કરમ્ પોક્કરં ।

પુસ્તક: પોત્થઓ । મુળ્ઠમ્ મોંઠં । મુદ્ગર: મોગ્ગરો । મુસ્તા મોત્થા ।

લુબ્ધક: લોદ્ધઓ । લ્યુત્ક્રાન્તમ્ વોક્કંતં ।

^૩ઋ=अ

૭. સંસ્કૃત શબ્દના આદિભાગમાં આવેલા 'ઋ' નો પ્રાકૃતમાં 'अ' થાય છે.

ઋતમ્ કયં । ઘૃતમ્ ઘયં । ઘૃષ્ઠ: ઘટ્ટો ।

તૃળમ્ તળં । મૃગ: મઓ । મૃષ્ઠમ્ મટ્ઠં । વૃષભ: વસહો ।

૧ આ નિયમ આ બે શબ્દોમાં લાગતો નથી:—ઉત્સન્ન: ઉચ્છન્નો ।

ઉત્સાહ: ઉચ્છાહો ।

૨ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૫૪—(उ=ओ)

૩ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૧—(ऋ=अ)

ઋ=उ

૮. સામાસિક અને ગૌણ સંસ્કૃત શબ્દના અંત્ય 'ઋ' નો પ્રાકૃતમાં 'उ' થાય છે.

પિતૃગૃહમ્ પિઝઘરં । પિતૃપતિઃ પિઝવૈ ।

પિતૃવનમ્ પિઝવણં । પિતૃપ્વસા પિઝસિઆ । માતૃગૃહમ્ માઝઘરં ।

માતૃપ્વસા માઝસિઆ । માતૃમણ્ડલમ્ માઝમંડલં ।

'ઋ=રિ

૯. સંસ્કૃતના કેવલ-વ્યંજન વગરના—'ઋ' નો પ્રાકૃતમાં 'રિ' થાય છે.

ઋક્ષઃ રિચ્છો । ઋદ્ધિઃ રિદ્ધી । ઋષભઃ રિસહો ।

લ=इलि.

૧૦. સંસ્કૃતના 'લ' નો પ્રાકૃતમાં 'इलि' થાય છે:—
કલત્રઃ કિલિત્રો । કલપ્તઃ કિલિત્તો ।

'ऐ=ए

૧૧. સંસ્કૃતના 'ऐ' નો પ્રાકૃતમાં 'ए' થાય છે:—
ऐरावणः एरावणो । कैटभः केटवो । कैलासः केलासो ।
वैलोक्यन् तेलुक्कं । वैद्यः वेज्जो । वैधव्यम् वेहव्वं ।
शैलाः सेला ।

'औ=ओ.

૧૨. સંસ્કૃતના 'औ' નો પ્રાકૃતમાં 'ओ' થઈ જાય છે:—

૧ જુઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૩—(ઋ=રિ) ટિપ્પણ.

૨ જુઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૩—(ऐ=ए)

૩ જુઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૫—(औ=ओ)

કૌશ્ચઃ કૌચો । કૌમુદી કોમુર્દ । કૌશામ્બી કોસમ્બી ।
કૌશિકઃ કોસિઓ । કૌસ્તુભઃ કોત્યુહો । યૌવનમ્ જોવ્વણં ।

ઉપર જણાવેલા બધા સ્વરવિકારો શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ એક સરખી રીતે લાગુ થાય છે, અપભ્રંશમાં એ નિયમોનું પ્રવર્તન નિયત રીતે ઇટલે જે રીતે જણાવ્યું છે તે રીતે થતું નથી. તેમાં ક્યાંય ક્યાંય ‘ અ ’નો ઇ, ઈ, ઉ; ‘ઉ’નો અ, આ; ‘ઋ’નો અ, આ, ઇ, ઉ, ઋ; ‘લ’નો ઇ, ઈલિ; ‘એ’નો ઇ, ઈ; અને ‘ઔ’નો અઉ અને ઓ થાય છે: [સ્વરવિકારની દ્રષ્ટિએ આ પ્રવર્તન સરખું છે, પણ અનિયતતાને લીધે એને પ્રાકૃતથી જૂદું પાડી શકાય છે.]

અ-ઇ, ઈ, ઉ—

સં૦ પ્રા૦ અ૦

વચ્ચનમ્ વઅણં (વઙ્ણં) વેણં ।

(વઙ્ણં) વીણં ।

શયનમ્ સઅણં (સઙ્ણં) સેનં’ ।

નયનમ્ નઅણં નઙ્ણં (નઙ્ણં) નેનં ।

નવનીતમ્ નઅણીઅં (નઉણીઅં) લોણીઅં ।

[વસ્તુતઃ આ રૂપો ‘ઋ’ અને ‘વ’ ના સંપ્રસારણથી બનેલાં છે]

ઉ-અ, આ—

બાહુઃ—બાહા (સ્ત્રી૦) બાહા, બાહ, બાહુ ।

ઋ-અ, આ, ઇ, ઉ, ઋ—

કૃત્યમ્ કિચ્ચં કચ્ચુ, કાચ્ચુ ।

તૃણમ્ તળં તિણુ, તણુ, તૃણુ ।
 સુકૃતમ્ સુકયં સુકિઝ, સુકિદુ, સુકૃદુ ।

લૃ-ઇ, ઇલિ—

ક્લૃન્નઃ કિલિન્નો કિન્નો, કિલિન્નઓ ।

ૃ-ઇ, ઈ—

રેઘ્વા લેહા લિહ્, લીહ, લેહ ।

ઔ-અઊ, ઓ—

ગૌરી ગોરી ગઊરી, ગોરી ।

વ્યંજનવિકારોના પ્રસંગમાં તો ઝ્યાં ઝ્યાં પ્રાકૃત કરતાં
 શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશમાં વિશે-
 ષતા છે તેને તે તે સ્થળે જણાવવાના છીએ.

प्रकरण ३.

सामान्य व्यंजनविकार.

^१अन्यव्यंजनलोप

१. संस्कृत शब्दना छेवटना व्यंजननो प्राकृतमां लोप थान छे.

अन्तर्-उपरि अन्त-उपरि अंतोवर्ति ।

अन्तर्-गतम् अन्त-गतं अंतर्गतं ।

जन्मन् जम्म-जम्मो । तमस् तम-तमो ।

तावत् ताव । हुनर् हुण । न हुनर् न उण ।

यशस् जस-जसो । यावत् जाव ।

असंयुक्त 'कादि'लोप.

२. 'स्वरथी पर आवेला अने एक ज पदमां रहेला असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, ब, ग अने व-एटला व्यंजननो प्राकृतमां प्रायः लोप थई जाय छे. उदाहरणो क्रमशः नीचे प्रमाणे छे: -

१. ज्ञओ पालीप्र० पृ० १. (नियम ९. विद्युत्-विज्जु । तावत्-ताव । इत्यादि)

२. आ नियम क्याय क्याय लागतो पण नथी. जेमके: मुकुमुमम् । प्रयाग-जलम् प्रयागजलम् । मुगतः मुगआ । अगुरुः अगारु । सचापम् सचापम् । व्यञ्जनम् विज्जणम् । सुदारम् सुदार्गम् । विदुरः विदुर्गम् । सपापम् सपापम् । समवायः समवाओ । देवः देवो । दानवः दानवो ।

आ शब्दोमां प्रस्तुत नियमने लगाइवाथी अर्थभ्रम थवानो संभव छे. आ रीति अ निा प्रत्येक नियमनो उपयोग करलां क्याय पण अर्थभ्रम न थान देवो खास भवान् राखवानो छे.

ક—તીર્થકર: તિથ્યરો । લોક: લોઓ ।

ગ—નગ: નઓ । નગરમ્ નયરં । મૃગાઙ્ક: મયંકો ।

ચ—કચગ્રહ: કચગ્રહો । શંચી મર્દૈ ।

જ—ગજ: ગઓ । પ્રજાપતિ: પચાવર્દૈ । રજતમ્ રચયં ।

ત—ધાત્રી ધાતી—ધાર્દૈ । યતિ: જર્દૈ । રમાતલમ્ રમાયલં ।

રાત્રિ: રાતિ—રાર્દૈ । વિતાનમ્ વિઆણં ।

દ—ગદા ગયા । મદન: મયણો ।

પ—રિપુ: રિઙ્ । સુપુરુષ: સુટરિસો ।

વ—વિવુધ: વિઉહો ।

ય—વિયોગ: વિઓઓ ।

વ—વડવાનલ: વલયાણલો । લાવણ્યમ્ લાયણં ।

(આ બીજો નિયમ અને એવા બીજા અસંયુક્ત વ્યંજનના વિકારને લગતા સામાન્ય કે વિશેષ નિયમો પૈશાચી ભાષામાં લાગતા નથી. જેમકે;

સં०	પ્રા०	પૈ०
મકરકેતુ:—	મચરકેઙ્—	મકરકેતૂ ।
મગરપુત્રવચનમ્—	મચરપુત્તવચનં—	મગરપુત્રવચનં ।
વિજયસેનેન લપિતમ્—	વિજયસેણેણ લવિયં—	વિજયસેનેન લપિતં ।
પાપમ્ —	પાવં—	પાપં—
આયુધમ્—	આઉહં—	આયુધં ।)

પૂર્વોક્ત નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં 'ક' 'જ' 'ત' અને 'દ' નો લોપ જળાવેલો છે તો પણ પ્રાકૃતના પેટાભેદરૂપ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશમાં તે વર્ણો લોપાતા નથી, કિંતુ બીજા બીજા વર્ણોના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે:

ત-દ.

(૧) શૌરસેનીમાં અને ક્યાંય અપભ્રંશમાં ' ત ' નો ' દ ' થાય છે:

સં.	પ્રા.	શૌ.	અપ.	સં.	પ્રા.	શૌ.	અપ.
કથિતમ્	કહિઅં	કધિદં		પ્રતિજ્ઞા	પઙ્ગણા	પદિણ્ણા	
તતઃ	તઓ	તદો		મારુતિઃ	મારુઈ	મારુદી	
પૂરિતઃ	પૂરિઓ	પૂરિદો		મન્ત્રિતઃ	મંતિઓ	મંતિદો	

જ-ય.

(૨) માગધીમાં આદિસ્થિત કે અનાદિસ્થિત ' જ ' નો ' ય ' થાય છે:

સં.	પ્રા.	મા.	સં.	પ્રા.	મા.
જનપદઃ	જળવઓ	યળવદે	દુર્જનઃ	દુઙ્ગળો	દુય્યળે
જાનાતિ	જાણઈ	યાણદિ	વર્જિતઃ	વજ્જિઓ	વગ્ગિયદે
ગર્જિતઃ	ગઙ્ગિઓ	ગગ્ગિયદે			

ત, દ-ત.

(૩) પૈશાચીમાં અને ચૂલિકાપૈશાચીમાં ' ત ' કાયમ રહે છે અને ' દ ' નો પણ ' ત ' થાય છે:

૧ જૂઓ પા. પ્ર. પૃ. ૫૯ (ત=દ)

૨ શૌરસેનીને લગતા દરેક નિયમો માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશમાં પણ લાગુ થઈ શકે છે.

૩ જૂઓ પા. પ્ર. પૃ. ૫૭ (જ=ય)

૪ જૂઓ પા. પ્ર. પૃ. ૬૦ (દ=ત)

सं० प्रा० पै०,—चू० पै० सं० प्रा० पै०,—चू० पै०
 भगवती भगवई भगवती । प्रदेशः पदेसो पतेसो ।
 पार्वती पवई पवती । मदनः मदणो मतनो ।
 शतम् सयं सतं । वदनकम् वदणयं वतनकं ।
 दामोदरः दामोदरो तामोतरो । सदनम् सदणं सतबं ।

‘ग-क, ज-च.’

(४) चूलिकापेशाचीमां ‘ग’ नो ‘क’ थाय छे अने ‘ज’
 नो ‘च’ थाय छे:

सं० प्रा० चू० पै० सं० प्रा० चू० पै०
 गिरितटम् गिरितडं किरितडं । जर्जरम् जज्जरं चच्चरं ।
 नगरम् नयरं नकरं । जीमूतः जीमूओ चीमूतो ।
 मार्गणः मग्गणो मक्कनो । नियोजितम् नियोजिअं
 राजा राया राचा । नियोचितं ।

क^३-ग.

(५) अवध्रंशमां क्वाय ‘क’ नो ‘ग’ थाय छे.

सं० प्रा० अ०
 विक्षोभकरः विच्छोहयरो विच्छोहगरो ।

१ जूओ पा० प्र० पृ० ५६ (म=क)

२ जूओ पा० प्र० पृ० ५७ (ज=च)

३ जूओ पा० प्र० पृ० ५५ (क=ग)

સંયુક્ત 'કાદિ' લોપ.

૩ સંયુક્ત વ્યંજનમાં પૂર્વવર્તી ક, ગ, ટ, ડ, ત, દ, પ, શ, ષ અને સ-ઍટલા વ્યંજનોનો પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી બાકી રહેલા અનાદિના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે. જેમકે;

ક-મુક્તમ્ મુત-મુત્તં ।

ડ-ઁવડ્ગઃ ઁવગો-ઁવગો ।

મુક્તઃ મુત-મુતો ।

પડ્જઃ સજો-સજ્જો ।

શક્તઃ સત-સતો ।

ત-ઉત્પલમ્ ઉપલં-ઉપ્પલં ।

'સિક્થમ્ સિથ્ય-સિથ્યં ।

ઉત્પાદઃ ઉપાઓ-ઉપ્પાઓ ।

ગ-દુઘમ્ દુધ્ધ-દુદ્ધં ।

દ-મદ્ગુઃ મગુ-મમ્ગુ ।

મુઘમ્ મુધ્ધ-મુદ્ધં ।

'મુદ્દરઃ-મુગરો-મુગ્ગરો ।

ટ-કૈટફલમ્ કપ્ફલ-કપ્ફલં । પ-ગુસઃ ગુત-ગુતો ।

ષટ્પદઃ છપઓ-છપ્પઓ ।

સુસઃ-સુત-સુતો ।

૧ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૪૧ (ક્ત=ત) (કથ=થ)

૨ ઁવ, છછ, ઢ, થ્ય અને પ્ફ ના સ્થાનમાં અનુક્રમે ક્વ, ચ્છ, ઢ, થ્ય તથા પ્ફ થાય છે.

૩ ઘ, ઙ્ઙ, ઢ, ઘ અને ઙ્ઙ ના સ્થાનમાં અનુક્રમે ઘ, ઙ્ઙ, ઢ, ઘ અને ઙ્ઙ થાય છે.

૪ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૨૪ (નિયમ-૩૦)

૫ જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૫ (નિયમ-૩૧)

૬ જૂ૦ પ્રા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૧ (નિયમ-૩૨)

श—आश्लिष्टः आलिङ्गो । निप्टुरः निटुर—निटुरो ।
 १निश्चलः निचल—निचलो । निप्पुंसनम् निपुंसन—निप्पुंसणं ।
 श्रयोतति चुअइ । २शुष्कम् मुक—मुक्कं ।
 ३श्मश्रु मम्म । षष्ठः छठ—छट्टो ।
 श्मशानम् मसाणं । स—४निस्पृहः निपह—निप्पहो ।
 हरिश्चन्द्रः हरिअन्दो । ५स्कन्दः कंदो ।
 श्लक्ष्णम् लण्हं । सवलितः खलिओ ।
 प—गोष्ठी गोठी—गोट्टी । स्तवः तवो ।
 तुष्टः तुठ—तुट्टो । स्नेहः नेहो ।

संयुक्त ' मादि ' लोप.

४. संयुक्त व्यंजनमां परवर्ती म, न अने य नो प्राकृतमां
 प्रायः लोप थई जाय छे. अने लोप थया पन्नी बाकी रहेला
 अनादिना व्यंजननो द्विर्भाव थाय छे. जेमके:—

म—युग्मम् युग—युगं । स्मरः सरो ।
 रश्मिः रमि—रम्मी । १मेरम् सेरं ।

१ जू० पा० प्र० पृ० ३८—(श्ल=ल्ल)—निचल्लो ।

२ श्मश्रु मम्म पा० प्र० पृ० ५१ टिप्पण.

३ जू० पा० प्र० पृ० २३—नि० ३२—(ष्ट=ष्ट ष्ट=ड)

पृ० ३७ (ष्क=क—नि० ४५) पृ० ३९ (ष्य=य नि० ४८)

४ शुष्कम् मुक्कं (पा० प्र० पृ० ३७)

५ जू० पा० प्र० पृ० ३६ (स्तव=व) पृ० ३७ (स्क=क)

पृ० ३९ (स्व=य—नि० ६८) पृ० २८ (स्थ=य स्थ=स्थ)

६ स्कन्दः कंदो, कंदो—पालीप्र० पृ० ३६ *टिप्पण.

७ जू० पा० प्र० पृ० ५०—(म्म = स्म)

ન—ધૃષ્ટ્યુન્નઃ ધૃષ્ટ્યુન્નો' । 'ય—કુલ્યમ્ કુલ્—કુલ્ ।

નગ્નઃ નગ—નગ્નો । વ્યાધઃ વાહો ।

લગ્નઃ લગ—લગ્નો । શ્યામા સામા ।

સંયુક્ત ' લાદિ ' લોપ.

૧. સંયુક્ત વ્યંજનના પૂર્વવર્તી વા પરવર્તી લ, વ, વ, વિસર્ગ અને ર નો પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી બાકી રહેલા અનાદિના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણ:—

લ—ઉલ્કા ઉકા—ઉકા । 'વ—અલ્લઃ અલ્—અલ્લો ।

વલ્કલમ્ વકલ—વક્કલં । લુલ્લઃ લુલ્લ—લુલ્લો ।

લે—વિકલ્લવઃ વિકલ્લ—વિકલ્લો । શલ્લઃ શલ્—શલ્લો ।

શ્લક્ષ્મમ્ સળ્લં । સ્તલ્લઃ—શલ્લ—શલ્લો ।

'વ—અસ્તઃ અલ્લ—અલ્લો । વિસર્ગ—દુઃખિતઃ દુઃખિઅ—દુઃખિઅલ્લો ।

પલ્લમ્ પલ્લ—પલ્લં । દુઃસહઃ દુઃસહ—દુઃસહલ્લો ।

શ્વેટકઃ શ્વેટલ્લો । નિઃસહમ્ નિઃસહ—નિઃસહલ્લં ।

શ્વેટકઃ શ્વેટલ્લો । નિઃસર્ગતિ નિઃસર્ગ—નિઃસર્ગલ્લો ।

ધ્વજઃ ધ્વજલ્લો ।

૧ આ શબ્દમાં ' જ નો દિર્ભાવ થતો નથી.

૨ જૂં પાં પ્રં પૃં ૪૮ (નિં ૬૬)

૩ જૂં પાં પ્રં પૃં ૨૧ (નિં ૨૫)

૪ જૂં પાં પ્રં પૃં ૩૦—૩૧ (નિં ૩૬—૩૭)

૫ જૂં પાં પ્રં પૃં ૩૨—૩૩ (નિં ૩૮—૩૯)

૬ જૂં પાં પ્રં પૃં ૩૫ (નિં ૪૨)

१—अर्कः अक—अक्को । २—क्रिया किया ।
 वर्गः वग—वगो । ग्रहः गहो ।
 दीर्घः दिघ—दिग्घो । चक्रम् चक—चक्कं ।
 वार्ता वता—वत्ता । रात्रिः रति—रत्ती ।
 सामर्थ्यम् सामर्थ्य—सामर्थ्यं । धात्री धति—धत्ती ।

अपभ्रंशमां प्रायः परवर्ती ' र ' नो लोप विकल्पे थाय छे:

प्रियः पिओ प्रिउ, पिउ ।

[सूचना—ज्यां पूर्ववर्ती अने परवर्ती एम बे जातना व्यंजननो लोप प्राप्त होय त्यां प्रयोगो प्रमाणे लोपनुं विधान करवुं जोईए, जेमके;

पूर्ववर्तीनो लोप— परवर्तीनो लोप—

द—उद्विग्नः उविग—उव्विगो । य—कान्यम् कव—कव्वं ।
 द्विगुणः बिउणो । माल्यम् मल—मल्लं ।
 द्वितीयः बीओ । व—द्विजातिः दुआई ।

ल—कल्मषम् कमस—कम्मसं । द्विपः दिओ ।

शुल्वम् सुव—सुव्वं ।

र—सर्वम् सव—सव्वं ।

पूर्ववर्ती अने परवर्तीनो वारा फरती लोप—

न—उद्विग्नः—उविग—उव्विगो । द—द्वारम् बारं ।

ग—उद्विग्नः उव्विण—उव्विणो । व—द्वारम् दारं ।

आ बधा उदाहरणोमां त्रीजो, चौथो अने पांचमो; ए त्रणमांथी कोइ एक नियम द्वारा लोपनो संभव छे:]

१ जू० पा० प्र० पृ० १० (नि० १२)

२ जू० पा० प्र० पृ० १२—१३ (नि० १५—१६)

प्रा. ३

‘દ્ર’ લોપ’

૬. ‘દ્ર’વાળા સંસ્કૃત શબ્દના ‘દ્ર’ ના ‘ર’ નો લોપ પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે થાય છે:

ચન્દ્ર: ચન્દ્રો, ચંદો । દ્રવ: ^૧ દ્રવો, દવો । દ્રહ: દ્રહો,
દહો । દ્રુમ: દ્રુમો, દુમો । ભદ્રમ્ ભદ્રં, ભદ્ ।
રુદ્ર: રુદ્રો, રુહો । સમુદ્ર: સમુદ્રો, સમુહો ।

‘ અંત્યવ્યંજન ’ નો ‘ અ ’

૭. કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોના છેવટના વ્યંજનનો ‘અ’ થાય છે:—
શરત્ સરઓ । મિષક્ ^૨ મિસઓ । इत्यादि.

‘ કાદિ ’ નો ‘ ય ’

૮. અવર્ણથી પર આવેલા, એક જ પદમાં રહેલા, અસંયુક્ત અને અવર્ણાન્તિ ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, બ, ય અને વ-એટલા વ્યંજનોનો પ્રાકૃતમાં સામાન્ય રીતે ‘ય’ થાય છે. ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે:

ક—તીર્થકર: તિત્થચરો । શકટમ્ સયટ્ ।

ગ—નગરમ્ નયરં । મૃગાઙ્ક: મયંકો ।

ચ—કચગ્રહ: કયગ્રહો । કાચમણિ: કાયમણી ।

જ—પ્રજાપતિ: પયાવડે । રજતમ્ રયયં ।

૧ આ નિયમ એક ‘વન્દ્ર’ શબ્દને લાગતો નથી: વન્દ્રમ્ વન્દ્રં ।

૨ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૨ (નિ. ૧૫)

૩ મિષક્=મિસક્કો (પાલીકોશ)

૪ જૂઓ પા. પ્ર. પૃ. ૫૬—(ક=ચ)

૫ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૫૭—(જ=ય)

त—पातालम् पायालं । रसातलम् रसायलं ।

द—गदा गया । मदनः मयणो ।

य—नयनम् नयणं । दयालुः दयालू ।

व—लावण्यम् लायण्यं ।

खादिनो 'ह'

९. स्वरथी पर आवेला, एक ज पदमां रहेला अने असंयुक्त
ख, घ, थ, ध, अने भ—एटला व्यंजनोनो प्राकृतमां 'ह'
थाय छे. जेमके:

ख—मुखम् मुहं । मेखला मेहला । लिखति लिहइ । शाखा साहा ।

घ—जघनम् जहणं । माघः माहो । मेघः मेहो । श्लाघते लाहइ ।

थ—कथयति कहइ । आवसथः आवसहो । नाथः नाहो ।

मिथुनम् मिहुणं ।

ध—इन्द्रधनुः इन्द्रहणू । बधिरः बहिरोः । बाधते बाहइ । व्याधः
वाहो । साधुः साहू ।

भ—स्तनभरः थणहरो । नभस् नहं । सभा सहा । स्वभावः
सहावो । शोभते सोहइ ।

१ आ विधान ('य' नो पण 'य' करवानुं विधान) बीजा
नियमनो बाध करे छे.

२ क्यांय कोई एकाद शब्दमां इकारथी पर आवेला 'व' नो
पण 'य' थई जाय छे:—पिबति पियइ ।

३ जू० पा० प्र० वृ० ५६ (घ=ह)

४ " " " " ६० (ध=ह)

५ " " " " ६२ (भ=ह)

[પ્રાકૃતમાં સ્વ, ઘ, થ, ધ અને મ નો 'હ' થવાનું જણાવ્યું છે તો પણ શૌરસેની, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશમાં તેમ થતું નથી.]

થ-ધ

(૧) શૌરસેનીમાં વિકલ્પે અને અપભ્રંશમાં ક્યાંય ક્યાંય શબ્દ મધ્યસ્થિત 'થ' નો 'ધ' થાય છે.

સં.	પ્રા.	શૌ. — અ.
કથમ્	કહં	કધં, કહં ।
કથયતિ	કહેઇ	કધેદિ, કધેઇ, કહેઇ
કથિતમ્	કહિઅં	કધિદં, કહિઅં ।
નાથઃ	નાહો	નાધો નાહો ।
રાજપથઃ	રાયપહો	રાજપધો રાજપહો ।

ઘ—સ્વ, ધ—થ, મ—ફ

(૨) ચૂલિકાપૈશાચીમાં 'ઘ' નો 'સ્વ', 'ધ' નો 'થ' અને 'મ' નો 'ફ' થાય છે:

	સં.	પ્રા.	ચૂ. પૈ.
ઘ—	ઘર્મઃ	ઘર્મો	સ્વર્મો ।
	મેવઃ	મેહો	મેસ્વો ।
	વ્યાઘ્રઃ	વઘ્વો	વક્સ્વો ।
ધ—	મધુરમ્	મહુરં	મથુરં ।
	વાન્ધવઃ	વન્ધવો	પંથવો ।
	ધૂલી	ધૂલી	થૂલી ।

૧ કેટલાક વૈયાકરણીને મતે શબ્દની આદિમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

	સં०	પ્રા०	ચૂંપૈ०
મ—	રમસઃ	રહસો	રફસો ।
	રમ્ભા	રંભા	રંફા ।
	મગવતી	મગવૈ	ફકવતી

મ—છ

(૩) કેટલાકને મતે ચૂલિકાપૈશાચીમાં 'મ' નો 'છ' થાય છે:

મર્મરઃ	મર્મરો	છર્છરો ।
નિર્મરઃ	નિર્મરો	નિર્છરો ।

ટ—ડ

૧૦. સ્વરથી પર આવેલા, એક જ પદમાં રહેલા અને અસંયુક્ત 'ટ' નો પ્રાકૃતમાં ઢ થાય છે:

ટ—ઘટઃ ઘડો । ઘટતે ઘડઈ । નટઃ નડો । મટઃ મડો ।

ડુ—તુ

(૧) પૈશાચીમાં 'ડુ' નો 'તુ' પળ થાય છે:

સં०	પ્રા०	પૈશાચી.
કુટુમ્બકમ્	કુટુંબકં	કુતુંબકં, કુટુબકં ।
કટુકમ્	કટુઅં	કતુઅં, કટુઅં ।
પટુ	પટુ	પટુ પતુ ।

ટ—ઢ

૧૧. સ્વરથી પર આવેલા, એકપદસ્થિત અને અસંયુક્ત 'ઠ' નો પ્રાકૃતમાં 'ઢ' થાય છે:

૧ પાલીમાં તો કયાંય સંયુક્ત 'ટ' નો પળ 'ડ' થાય છે:—
લેષ્ટુઃ લેઙ્ઘુ । નિઘણ્ટુઃ નિઘણ્ઙુ । પા० પ્ર० પૃ० ૫૮ (ટ=ડ)

ઠ—કમઠઃ કમઢો । કુઠારઃ કુઢારો । પઠતિ પઢઈ । મઠઃ
મઢો । શઠઃ સઢો ।

ડ—લ.

૧૨. સ્વરથી પર આવેલા, એકપદસ્થિત અને અસંયુક્ત ‘ ડ ’
નો ‘લ’ થાય છે:

ઢ—ક્રીડતિ કીલઈ । ગરુડઃ ગરુલો । તડાગમ્ તલાયં ।
વડવામુખમ્ વલયામુહં ।

ઢ—ટ

(૧) ચૂલિકાપૈશાચીમાં ‘ ડ ’ નો ‘ ટ ’ થાય છે એમ કેટલાક
વैयाकरणો માને છે:

સં.	પ્રા.	ચૂ. પૈ.
ડમરુકઃ	ડમરુઓ	ટમરુકો ।
તડાગમ્	તલાયં	તટાકં ।
પ્રિતિમા	પડિમા	પટિમા ।
મण्डलम्	મંડલં	મંટલં ।

ઢ—ઠ

(૨) કેટલાકને મતે ચૂલિકાપૈશાચીમાં ‘ ઢ ’ નો ‘ ઠ ’ થાય છે:

સં.	પ્રા.	ચૂ. પૈ.	સં.	પ્રા.	ચૂ. પૈ.
ગાઢમ્	ગાઢં	કાઠં ।	ઢક્કા	ઢક્કા	ઠક્કા ।
ઢંઘ્રા	ઢાઢા	ઢાઠા	ષण्डः	સંઢો	સંઠો ।

૧. પાલીભાષામાં પ્રાયઃ સર્વત્ર ડ નો ળ થાય છે:- (જૂ. પા. ૦
પ્ર. ૦ પૃ. ૦ ૪૩ (ડ=ળ)

'ण—न

(૩) પૈશાચીમાં 'ण' નો ' ન ' થાય છે:

સં.	પ્રા.	પૈ.
गणः	गणो	गनो ।
गुणः	गुणो	गुनो ।

'न—ण

૧૩. સ્વરપરવર્તી, એકપદસ્થિત અને અસંયુક્ત ' ન ' નો 'ण' થાય છે:

कनकम् कणयं । नयनम् नयणं । मदनः मयणो । मानते
माणइ । वचनम् वयणं । वदनम् वयणं ।

न—ण

૧૪. સંસ્કૃતમાં શબ્દની આદિમાં રહેલા અસંયુક્ત ' ન ' નો વિકલ્પે 'ण' થાય છે:

नदी णई, नई । नरः णरो, नरो । नयति णेइ, नेइ ।

'प—व

૧૫. સ્વરપરવર્તી, અસંયુક્ત અને એકપદસ્થિત ' પ ' નો પ્રાકૃતમાં 'व' થાય છે:

उपमा उवमा । उपसर्गः उवसर्गो । गोपतिः गोवई ।
प्रदीपः पईवो । महिपालः महिवालो ।

૧. જૂઓ. પા. પ્ર. પૃ. ૫૮ (ण=न)

૨. જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૬૧ (न=ण)

૩. „ „ „ „ ૬૧ (प=व)

'પ—વ

૧૬. અવર્ણથી પર આવેલા, અસંયુક્ત અને એકપદસ્થિત 'પ' નો પ્રાકૃતમાં 'વ' જ થાય છે:

કલાપ: કલાવો । કપાલમ્ કવાલં । કપિલમ્ કવિલં ।
કાશ્યપ: કાસવો । કુણપમ્ કુણવં । તપતિ તવહ્ । પાપમ્ પાવં ।
શપથ: સવહો । શાપ: સાવો ।

પ—બ

(૧) અપભ્રંશમાં તો 'પ' ને સ્થાને 'બ' પળ બોલાય છે:

સં.	પ્રા.	અ.
શપથ:	સવહો	સવધુ, સવધુ ।

ફ—મ, હ.

૧૭. સ્વરથી પર આવેલા, અસંયુક્ત અને એકપદસ્થિત 'ફ' નો પ્રયોગાનુસાર 'મ' અને 'હ' થાય છે:

ફ—મ—રેફ: રેમો । શિફા સિમા ।

ફ—હ—મુક્તાફલમ્ મુતાહલં ।

ફ—મ, હ—ગુફતિ ગુમહ્, ગુહહ્ । શફરી સમરી, સહરી ।
સફલમ્ સમલં, સહલં । શેફાલિકા સેમાલિઆ સેહાલિઆ ।

ફ—મ

(૧) અપભ્રંશમાં પળ 'ફ' નો 'મ' થાય છે:

સં.	પ્રા.	અ.
સફલમ્	સમલં	} સમલુ
	સહલં	

૧. આ નિયમ પંચરમા નિયમનો અપવાદ છે.

ब-प

(૧) કેટલાક વૈયાકરણોને મતે ચૂલિકાપૈશાચીમાં 'ब' ને સ્થાને 'प' થાય છે:

સં.	પ્રા.	ચૂ.પૈ.
બાલક:	બાલઓ	પાલઓ ।
બાન્ધવ:	બન્ધવો	પન્ધવો ।

ब-व

૧૮. સ્વરપરવર્તી, એક પદાસ્થિત અને અસંયુક્ત 'ब' નો 'व' થાય છે:

अलाबू: अलावू । शबलम् सवलं ।

म-वै

(૧) અપભ્રંશમાં 'म' ને બદલે 'वै' પળ બોલાય છે:

સં.	પ્રા.	અ.	
કમલમ્	કમલં	કવૈલુ,	કમલુ ।
તથા	તહ તહા,	તિવૈ,	તિમ ।
ભ્રમર:	ભમરો, ભસલો,	ભવૈરુ,	ભમરુ ।
યથા	જહ જહા,	જિવૈ,	જિમ ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૬૨ (ब=प)

૨ „ „ „ „ „ (ब=व)

૩ „ „ „ „ „ અલાબુ: અલાવુ ।

પ્રા. ૬

^૩ય=જ

૧૯. સંસ્કૃત શબ્દની આદિમાં આવેલા 'ય'નો પ્રાકૃતમાં 'જ' થાય છે:^૧

યમ: જમો । યશ: જસો । યાતિ જાઈ ।

ય—ય

(૧) માગધીમાં 'ય' નો 'જ' ન થતાં 'ય' જ રહે છે:

સં०	પ્રા०	મા०
યાતિ	જાઈ	યાદિ ।
યથાસ્વરૂપમ્	જહાસરૂવં	યધાશલૂવં ।
યાનપાત્રમ્	જાણવતં	યાણવતં ।

ર—લ

(૧) માગધીમાં 'ર' નો 'લ' થાય છે; અને પૈશાચીમાં તો એ વિકલ્પે થાય છે:

સં०	પ્રા०	મા०	પૈ०
કર:	કરો	કલો	કરો કલો ।
નર:	નરો	નલો	નરો નલો ।
વિચાર:	વિઆરો	વિઆલો	વિચાલો વિચારો ।

લ—ળ^૩

(૧) પૈશાચીમાં 'લ' નો 'ળ' થાય છે:

કમલમ્	કમલં	કમળં ।
કુલમ્	કુલં	કુળં ।

૧ ગવય: ગવજો ગવયો પાલી० પ્ર० પૃ० ૬૨.

૨ આ નિયમ કેટલેક ઠેકાણે તો લાગતો પણ નથી: યથાશ્વ્યાતમ્ અશ્વ્યાતમ્ । યથાજાતમ્ અજાજાતમ્ । પૃ० ૧૦માં જણાવેલો બીજો નિયમ ક્યાંય શબ્દની આદિમાં પણ લાગે છે એથી અહીં 'યથાશ્વ્યાત' અને 'યથાજાત' નો આદિનો 'ય' લોપાળેલો છે.

૩ જૂઓ પા० પ્ર० પૃ० ૪૩ (ઙ=ળ)

જલમ્	જલં	જલ્લં ।
શીલમ્	શીલં	શીલ્લં ।
સલિલમ્	સલિલં	સલિલ્લં ।

'શ-સ ષ-સ

૨૦. સંસ્કૃતમાં વપરાતા 'શ' અને 'ષ' નો પ્રાકૃતમાં 'સ' થાય છે:

શ—કુશઃ કુસો । દશ દસ । નૃશંસઃ નિસંસો ।

વિશતિ વિસદ્ । વંશઃ વંસો । શબ્દઃ સદ્ધો ।

શ્યામા સામા । શુદ્ધમ્ સુદ્ધં । શોભતે સોહદ્ ।

ષ—કષાયઃ કસાયો । વ્રોષતિ વ્રોસદ્ । નિકષઃ નિહસો ।

ષણ્ડઃ સંઢો ।

શ, ષ—વિશેષઃ વિસેસો । શેષઃ સેસો ।

સ-શ

(૧) માગધીમાં તો 'સ' નો 'શ' થાય છે અને પૈશાચીમાં તો પ્રાકૃતની પ્રમાણે છે:

સં.	પ્રા.	મા.
પુરુષઃ	પુરિસો	પુલિશે ।
સારસઃ	સારસો	શાલશે ।
શ્રુતમ્	સુઅં	શુદ્ધં ।
શોભનમ્	સોહણં	શોભણં ।
હંસઃ	હંસો	હંશે ।

'હ-ઘ

૨૧. સંસ્કૃતમાં અનુસ્વારથી પર આવેલા 'હ' નો પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે
'ઘ' થાય છે:

સંહાર:—સંઘારો, સંહારો । સિંહ:—સિંઘો, સીંહો ।

—૩૫૬—

૧ એવો પણ ઇકાદ પ્રયોગ મળે છે, જ્યાં સ્વરથી પર આવેલા 'હ'
નો પણ 'ઘ' થાય છે: દાહ:—દાઘો, દાહો ।

પ્રકરણ ૪

સંયુક્ત વ્યંજનોના સામાન્ય ફેરફારો

૨૨. સંસ્કૃતના 'ક્ષ' નો વિશેષે કરીને પ્રાકૃતમાં 'સ્વ' થાય છે અને ક્યાંય ક્યાંય તો પ્રયોગાનુસારે 'ક્ષ'નો 'છ' અને 'ઙ્ઘ' પણ થાય છે તથા પદમધ્યસ્થિત 'ક્ષ' નો 'ક્વ' 'ચ્છ' અને 'ઙ્ઘ' થાય છે:

'ક્ષ=સ્વ ક્ષ=છ' ક્ષ=ઙ્ઘ

ક્ષય: સ્વઓ । ક્ષણમ્ સ્વણં । ક્ષીરમ્ સ્વીરં । ક્ષ્વેટક: સ્વેટઓ ।
ક્ષ્વોટક: સ્વોટઓ ।

ક્ષણ: 'છળો, [સ્વળો] । ક્ષતમ્ છયં । 'ક્ષમા છમા [સ્વમા] ।
ક્ષાર: છારો । ક્ષણમ્ છણં । ક્ષીરમ્ છીરં । ક્ષુણ્ણ: છુણ્ણો । ક્ષુતમ્
છીઅં । ક્ષુધ્ છુહા । ક્ષુર: છુરો । ક્ષેત્રમ્ છેત્તં ।

ક્ષીયતે ક્ષિજ્ઞઙ્ । ક્ષણમ્ ક્ષીણં ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૭ (ક્ષ=સ્વ, ક્ષ=છ) ક્ષ=ઙ્ઘ-ટિપ્પણ
પૃ. ૧૬.

૨ પાલીભાષામાં 'ક્ષ' નો 'ચ' પણ થાય છે:-(જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૭ ક્ષ=ચ)

૩ 'ક્ષણ' શબ્દનો 'ઉત્સવ' અર્થ હોય ત્યારે તેનું રૂપ 'છળ' થાય છે અને સમય અર્થ હોય તો 'સ્વળ' રૂપ થાય છે. જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૭ -
(ક્ષ=છ, ક્ષણ: સ્વળો છળો)

૪ 'ક્ષમા' શબ્દનો 'પૃથિવી' અર્થ હોય ત્યારે તેનું 'છમા' રૂપ થાય છે અને સ્વમયું-ક્ષમાકરવી-અર્થમાં તો 'સ્વમા' રૂપ જ વપરાય છે.

^१क्ष=कख, क्ष=च्छ, क्ष=ज्झ

इक्षुः इक्खू । ऋक्षः रिक्खो^१ । ऋक्षम् रिक्खं । मक्षिका मक्खिआ ।
लक्षणम् लक्खणं । प्रक्षीणम् पक्खीणं । प्रक्षेपः पक्खेवो । सादृश्यम्
सारिक्खं ।

अक्षि अर्च्छि । इक्षुः उच्छू । उक्षा उच्छा । ऋक्षः रिच्छो ।
ऋक्षम् रिच्छं । कक्षः कच्छो । कक्षा कच्छा । कुक्षिः कुच्छी ।
कौक्षेयकम् कुच्छेअयं । दक्षः दच्छो । प्रक्षीणम् पच्छीणं । मक्षिका
मच्छिआ । लक्ष्मीः लच्छी । वक्षः वच्छं । वृक्षः वच्छो । सदृक्षः
सारिच्छो । सादृश्यम् सारिच्छं ।

प्रक्षीणम् पज्झीणं ।

क्ष=क

(१) मागधीमां तो 'क्ष' नो ५क थाय छे:

यक्षः जक्खो य५के ।

राक्षसः रक्खसो ल५कशे ।

२३. संस्कृतना वस्तुवाचक शब्दना 'प्क' अने 'स्क' नो प्राकृतमां
'ख' थाय छे तथा पदमध्यस्थित प्क अने 'स्क' नो 'क्ख'
थाय छे:

^१प्क=ख, कख स्क=ख, कख

निप्कम् निक्खं । पुप्करम् पोक्खरं । पुप्करिणी पोक्खरिणी ।

अवस्कन्दः अवक्खंदो । स्कन्दः खंदो । स्कन्धो खंधो ।

स्कन्धावारः खंधावारो ।

१ जू० पा० प्र० पृ० १७-(क्ष=कख, क्ष=च्छ, क्ष=ज्झ-टिप्पण)

२ ऋक्षः अच्छो, इक्खो । ध्वाङ्क्षः धक्को । लाक्षा लाखा । पा०

प्र० पृ० १८

३ जू० पा० प्र० पृ० ३६-३७ (प्क=कख, स्क=ख, स्क=क्ख)

સંયુક્ત ષ, સ=સ'

(૧) માગધીમાં સંયુક્ત 'ષ' કે 'સ' ને સ્થાને 'સ' થાય છે:~

ઉષ્મા	ઉમ્હા	ઉસ્મા ।
કષ્ટમ્	કટ્ટં	કસ્ટં ।
ધનુષ્વણ્ડમ્	ધણુકવંડં	ધનુસ્વંડં ।
નિષ્ફલમ્	નિષ્ફલં	નિસ્ફલં ।
વિષ્ણુઃ	વિણ્હુ	વિસ્નુ ।
શપ્પમ્	સપ્પં	સસ્પં ।
શુષ્કમ્	મુક્કં	મુસ્કં ।
પ્રસ્વલતિ	પન્સલઈ	પસ્વલદિ ।
બૃહસ્પતિઃ	બૃહપ્ફઈ	બૃહસ્પદી ।
મન્કરી	મન્કવરી	મન્કલી ।
વિસ્મયઃ	વિમ્હયો	વિસ્મયે ।
હસ્તી	હત્થી	હસ્તી ।

૨૪. સંસ્કૃત શબ્દના 'ત્ય' નો પ્રાકૃતમાં 'ચ' થાય છે અને પદમધ્ય-
સ્થિત 'ત્ય' નો ચ્ થાય છે:~

ત્ય=ચ'

ત્યાગઃ ચાઓ । ત્યાગી ચાઈ । ત્યજતિ ચયઈ ।

ત્ય=ચ્

પ્રત્યયઃ પચ્ચઓ । પ્રત્યૂષઃ પચ્ચૂસો । સત્યમ્ સચ્ચં ।

૧ જૂઓં પાં પ્રં પૃં ૫૨ નિં ૬૮.

૨ એક 'ગ્રીષ્મ' શબ્દને આ નિયમ નથી લાગતો.

૩ આ નિયમ 'ચૈત્ય' શબ્દને લાગતો નથી: ચૈત્યમ્ ચઈત્તં,

ચેઈઅં—(એ=અઈ અને અન્તઃસ્વરવૃદ્ધિ.)

૪ જું પાં પ્રં પૃં ૨૦—(ત્ય=ચ, ત્ય=ચ્)

૨૬. પ્રયોગાનુસારે કયાંય 'ત્વ' નો 'ચ,' 'ધ્વ' નો 'છ,' 'ઢ' નો 'જ' અને 'ધ્વ' નો 'ઝ' થાય છે તથા પદમધ્યસ્થિત 'ત્વ' નો 'ચ,' 'ધ્વ' નો 'છ,' 'ઢ' નો 'જ' અને 'ધ્વ' નો 'ઝ' થાય છે.

'ત્વ=ચ

કૃત્વા કિચ્ચા । ચત્વરમ્ ચચ્ચરં । જ્ઞાત્વા ણચ્ચા । દત્ત્વા દચ્ચા ।
મુક્ત્વા મોચ્ચા । શ્રુત્વા સોચ્ચા ।

ધ્વ=છ

ધ્વ=ઝ

પૃથ્વી પિચ્છી ।

ધ્વનૈઃ ઝઞો ।

ઢ=જ

ધ્વ=ઝ

વિઢ્વાન વિજં ।

બુઢ્વા બુઝ્ઞા । સાધ્વસમ્ સઝ્ઞસં ।

૨૬. સંસ્કૃતમાં હ્રસ્વ સ્વરથી પર આવેલા 'શ્ય', 'શ્ચ', 'ત્સ' અને 'ત્સ' નો પ્રાકૃતમાં 'છ' થાય છે.

શ્ય-પશ્યમ્ પચ્છં । પશ્યા પચ્છા । મિશ્યા મિચ્છા ।

મામશ્યમ્ મામશ્ય-સામચ્છં ।

'શ્ચ—આશ્ચર્યમ્ અચ્છેરં । પશ્ચાત્ પચ્છા । પશ્ચિમમ્ પચ્છિમં ।

વૃશ્ચિકઃ વિચ્છિઓ ।

૧ જૂં પાં પ્રં પૃં ૩૪ (ટિપ્પણ—ચત્વરમ્ ચચ્ચરં)

૨ ધ્વજઃ ધ્વજો—(પાં પ્રં પૃં ૩૨—નિં ૩૮)

૩ જૂં પં પ્રં પૃં ૨૧ (ટ્=છ) પૃં ૩૮—(શ્વ=છ)
પૃં ૨૯—(ત્સ=છ] પૃં ૩૮—(પ્સ=છ)

૪ એક માત્ર ' નિશ્ચલ ' શબ્દને આ નિયમ લાગતો નથી:
નિશ્ચલઃ=નિશ્ચલો, પાલી-નિશ્ચલો

त्स—उत्सवः उच्छवो । उत्साहः उच्छाहो । उत्सुकः उच्छुओ ।
चिकित्सति चिइच्छइ । मत्सरः मच्छरो । संवत्सरः
संवच्छरो ।

प्स—अप्सराः अच्छरा । जुगुप्सति जुगुच्छइ । लिप्सति लिच्छइ ।

च्छ—श्च

(१) प्राकृतमां 'श्च' नो 'च्छ' थाय छे त्यारे मागधीमां तो एथी
उलटुं थाय छे एटले 'च्छ' नो 'श्च' थाय छे:

उच्छलति	उच्छलइ	उश्चलदि ।
गच्छ	गच्छ	गश्च ।
तिर्यक्	तिरिच्छि	तिरिश्चि ।
पिच्छिलः	पिच्छिलो	पिश्चिले ।
पृच्छति	पुच्छइ	पुश्चदि ।
वत्सलः	वच्छलो	वश्चले ।

'द्य, द्य, 'ये—ज

२७. पदनी आदिमां रहेला 'द्य', 'द्य' अने 'र्य' नो 'ज' थाय छे तथा
पदमध्यस्थित 'द्य' 'द्य' अने 'र्य' नो 'ज्ज' थाय छे:

द्य—द्युतिः—जुई । द्योतः—जोओ ।

द्य—अवद्यम् अवज्जं । मद्यम् मज्जं । वैद्यः वेज्जो ।

द्य—जद्यः जज्जो । शय्या सेज्जा ।

र्य—कार्यम् कज्जं । पर्याप्तम् पज्जत्तं । पर्यायः पज्जाओ ।

भार्या भज्जा । मर्यादा मज्जाया । वर्यम् वज्जं ।

१ जू० पा० प्र० पृ० १८—(द्य=ज, द्य=ज) पालीमां केटलेक
ठेकाणे 'द्य' नो 'द्य' पण थाय छे—पृ० १९—(द्य=द्य, टिप्पण)

२ पालीमां तो 'र्य' नो 'यिर' 'र्य' के 'रिय' थाय छे—(जू० पा०
प्र० पृ० १५—१६)

ર્ય-ર્યં

(૧) શૌરસેનીમાં 'ર્ય' નો વિકલ્પે 'ર્ય' થાય છે:

આર્યપુત્ર:	અજ્ઞઉત્તો	અર્યઉત્તો,	અજ્ઞઉત્તો ।
કાર્યમ્	કજ્ઞં	કર્યં,	કજ્ઞં ।
પર્યાકુલ:	પજ્ઞાકુલો	પર્યાકુલો,	પજ્ઞાકુલો ।
સૂર્ય:	સુજ્ઞો	સુર્યો,	સુજ્ઞો ।

દ્ય-ર્યં

(૧) માગધીમાં 'દ્ય' નો 'ર્ય' થાય છે:

અદ્ય	અજ્ઞ	અર્ય ।
મદ્યમ્	મજ્ઞં	મર્યં ।
વિદ્યાધર:	વિજ્ઞાહરો	વિર્યાહલે ।

'દ્ય, દ્ય-ઙ્ગ

૨૮. પદાદિભૂત 'દ્ય' અને 'દ્ય' નો 'ઙ્ગ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'દ્ય' તથા 'દ્ય' નો 'ઙ્ગ' થાય છે:

દ્ય-ધ્યાનમ્ ઙ્ગાણં । ધ્યાયતિ ઙ્ગાયદ્ ।

ઉપાધ્યાય: ઉવઙ્ગાયો । બદ્યતે બઙ્ગદ્ । વિન્ધ્ય: વિન્ધો* ।

સાધ્યમ્ સઙ્ગં । સ્વાધ્યાય: સઙ્ગાઓ ।

'દ્ય-ગુહ્યમ્ ગુઙ્ગં । નદ્યતિ નઙ્ગદ્ । મદ્યમ્ મઙ્ગં ।

સદ્ય: સઙ્ગો ।

૧ જૂઓ ટિપ્પણ ૨ જું પૃ. ૩૩ ।

૨ જૂઓ ટિપ્પણ ૧ લું પૃ. ૩૩ ।

૩ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૯- (દ્ય=ઙ્ગ, દ્ય=ઙ્ગ)

૪ અનુસ્વારથી અને ગુરુ કે દીર્ઘસ્વારથી પર આવેલા કોઈ પળ વ્યંજનના સ્થાનમાં અહીં જણાવેલાં દ્વિરુક્ત (ક્ત્વ, ઙ્ગ વગેરે) વિધાનો થતાં નથી. માટે જ 'વિન્ધ્ય:' નું 'વિન્ધો' નહિ પણ 'વિન્ધો' થયું. જૂઓ પા. પ્ર. પૃ. ૧૯ ટિ. સંધ્યા સંજ્ઞા ।

૫ પાલીમાં 'દ્ય' નો 'દ્ય' થાય છે-(પા. પ્ર. પૃ. ૨૨-દ્ય=દ્ય)

र्त-ट

२९ संस्कृतना 'र्त' नो प्राकृतमां सामान्य रीते 'ट्ट' थाय छेः ।
 कैवर्तः केवट्टो । जैर्तः जट्टो । नर्तकी नट्टई । प्रवर्तते पयट्टइ ।
 राजवर्तकम् रायवट्टयं । वर्ती वट्टी । वर्तुलम् वट्टुलं । वार्ता वट्टा ।
 संवर्तितम् संवट्टिअं ।

न्त=न्द

(१) शौरसेनीमां क्यांय क्यांय 'न्त' नो 'न्द' थाय छेः

अन्तःपुरम्	अन्तेउरं	अन्देउरं ।
निश्चिन्तः	निश्चितो	निच्चिंदो ।
महान्	महंतो	महंदो ।

१ २९ मो नियम नीचे जणावेला शब्दोमां लागतो नथी अर्थात्
 नीचेना शब्दोमां 'र्त' नो 'ट्ट' धतो नथीः

आवर्तकः आवत्तओ ।	प्रवर्तकः पवत्तओ ।
आवर्तनम् आवत्तणं ।	प्रवर्तनम् पवत्तणं ।
उत्कर्तितम् उक्कत्तिअं ।	मुहूर्तः मुहुत्तो ।
कर्तरी कत्तरी ।	मूर्तः मुत्तो ।
कार्तिकः कर्त्तओ ।	मूर्तिः मुत्ती ।
कीर्तिः कित्ती ।	वर्तिका वत्तिआ ।
धूर्तः धुत्तो ।	वार्तिकम् वत्तिअं ।
निवर्तकः निवत्तओ ।	संवर्तकः संवत्तओ ।
निवर्तनम् निवत्तणं ।	संवर्तनम् संवत्तणं ।
निर्वर्तकः निव्वत्तओ ।	

(जूओ पृ० १६ नि० ५, संयुक्त 'लादि' लोप)

२ जू० पा० प्र० पृ० ५८ (त=ट)

‘મ્ન, જ્ઞ-ળ

૩૦ સંસ્કૃતના ‘મ્ન’ અને ‘જ્ઞ’ નો પ્રાકૃતમાં ‘ળ’ થાય છે અને
પદમધ્યસ્થિત ‘મ્ન’ અને ‘જ્ઞ’ નો ‘ળ્ળ’ થાય છે:
મ્ન-નિમ્નમ્ નિળ્ળં । પ્રદ્યુમ્નઃ પજ્જુળ્ળો ।
જ્ઞ-પ્રજ્ઞા પળ્ળા । વિજ્ઞાનમ્ વિળ્ળાણં । આજ્ઞાં અળ્ળાં ।
જ્ઞાનમ્ ણાણં । સંજ્ઞા સંળાં ।

જ્ઞ, ઝજ, ણ્ય, ન્ય—ઙ્ઙ

(૧) પ્રાકૃતમાં ‘જ્ઞ’ નો ‘ળ’ થાય છે ત્યારે માગધીમાં ‘જ્ઞ’ નો
‘ઙ્ઙ’ થાય છે અને ‘ઙ્ઙ,’ ‘ણ્ય’ અને ‘ન્ય’ નો પણ ‘ઙ્ઙ’ થાય છે:

જ્ઞ—અવજ્ઞા	અવળ્ળા	અવઙ્ઙા ।
પ્રજ્ઞા	પળ્ળા	પઙ્ઙા ।
સર્વજ્ઞઃ	સર્વળ્ળૂ	શર્વઙ્ઙે ।
ઙ્ઙ—અઙ્ઙલિઃ	અઙ્ઙલી	અઙ્ઙલી ।
ધનઙ્ઙયઃ	ધળંજયો	ધળઙ્ઙય ।
પ્રાઙ્ઙલઃ	પંજલો	પઙ્ઙલે ।
ળ્ય—અબ્રહ્મળ્યમ્	અબ્રહ્મળ્ળં	અબ્રહ્મઙ્ઙં ।
પુળ્યમ્	પુળ્ળં	પુઙ્ઙં ।
પુળ્યવાન્	પુળ્ળવંતો	પુઙ્ઙવંતે ।
ન્ય—અભિમન્યુઃ	અહિમન્	અહિમઙ્ઙુ ।
કન્યકા	કન્નયા	કઙ્ઙયા ।
સામાન્યમ્	સામન્નં	શામઙ્ઙં ।

૧ જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૮ (મ્ન=જ્ઞ) ટિપ્પણ. જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦

૨૪ (જ્ઞ=ળ) ટિપ્પણ.

૨-૩ જૂઓ પૃ૦ ૩૪ ટિપ્પણ ૪ શ્રું.

૪ જૂઓ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૩-૨૪ (જ્ઞ=ઙ્ઙ, ણ્ય=ઙ્ઙ, ન્ય=ઙ્ઙ)

'સ્ત-થ

૧૧ સંસ્કૃતના 'સ્ત'નો પ્રાકૃતમાં 'થ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'સ્ત' નો 'ત્થ' થાય છે.^૧

સ્તવઃ થવો । સ્તમ્ભઃ થંભો । સ્તબ્ધઃ થદ્ધો [ઠદ્ધો]
સ્તુતિઃ થુર્દિ । સ્તોકમ્ થોઞ્ । સ્તોત્રમ્ થોત્તં । સ્ત્યાનમ્ થીણં ।

અસ્તિ અત્થિ । પર્યસ્તઃ પલ્હત્થો । પ્રશસ્તઃ પસત્થો ।
પ્રસ્તરઃ પત્થરો । સ્વસ્તિ સત્થિ । હસ્તઃ હત્થો ।

ર્થ, સ્થ—સ્ત

(૧) 'ર્થ' અને 'સ્થ' નો માગધ્રીમાં 'સ્ત' થાય છે:

અર્થપતિઃ	અત્થવર્દ	અસ્તવદી ।
સાર્થવાહઃ	સત્થવાહો	શસ્તવાહે ।
ઉપમ્થિતઃ	ઉવઠ્ઠિઓ	ઉવસ્તિદે ।
સુમ્થિતઃ	સુઠ્ઠિઓ	સુસ્તિદે ।

'ષ્ટ-ઠ

૧૨ સંસ્કૃતના 'ષ્ટ' નો પ્રાકૃતમાં 'ઠ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'ષ્ટ' નો 'ઢ' થાય છે.^૨

૧ જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૭—(સ્ત=થ, સ્ત=ત્થ)

૨ 'સમસ્ત' અને 'સ્તમ્' શબ્દના 'સ્ત' નો 'થ' થતો નથી: સમસ્તમ્ સમત્તં । સ્તમ્ભઃ તમ્ભો ।

૩ જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૬ (ષ્ટ=ઠ)

૪ 'હષ્ટા', 'ઉષ્ટ્ર' અને 'સંદષ્ટ' શબ્દના 'ષ્ટ' નો 'ઢ' થતો નથી: હષ્ટા હઢા । ઉષ્ટ્રઃ ઉઢો । સંદષ્ટમ્ સંદઢં । જૂઓ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૬ ટિપ્પણ ।

અનિષ્ટમ્ અણિટ્ । ઇષ્ટઃ ઇટો । કષ્ટમ્ કટ્ । કાષ્ટમ્ કટ્ ।
 દષ્ટઃ દટો । દષ્ટિઃ દિટ્ઠી । પુષ્ટઃ પુટો । મુષ્ટિઃ મુટ્ઠી । યષ્ટિઃ લટ્ઠી ।
 સુરાષ્ટ્રાઃ સુરટ્ઠા । સૃષ્ટિઃ સિટ્ઠી ।

ટ, ષ—સ્ટ

(૧) 'ટ' અને 'ષ' નો માગધીમાં 'સ્ટ' થાય છે:

ટ—પટ્ઠઃ પટો પસ્ટે । મટ્ટારિકા મટ્ટારિયા મસ્ટાલિકા

મટ્ટિની મટ્ટિની મસ્ટિની ।

ષ—કોષ્ટાગારમ્ કોટ્ટાગારં કોસ્ટાગાલં ।

સુષ્ટુ સુટ્ટુ સુસ્ટુ ।

ષ્ટ—સટ

(૧) પૈશાચીમાં 'ષ્ટ' ના સ્થાને 'સટ' બોલાય છે:

કષ્ટમ્ કટ્ કસટં ।

દષ્ટમ્ દિટ્ દિસટં ।

^૧હમ, ^૨કમ—પ

૩૩ સંસ્કૃતના 'હમ' અને 'કમ'નો^૧ પ્રાકૃતમાં 'પ' થાય છે અને પદમ-
 વ્યસ્થિત 'હમ' અને 'કમ' નો 'પ્પ' થાય છે:

^૨કુહમલમ્ કુંપલં ।

રુક્મિણી રુપ્પિણી ।

૧-૨ પાલીમાં તો 'હમ' નો 'હુમ' અને 'કમ' નો 'કુમ' થાય છે—
 (જૂ. પા. ૦ પૃ. ૪૯)

૩ કોઈ એક ડેકાણે 'કમ' નો 'કમ્' પણ થાય છે:—રુક્મી રુક્મી,
 રુક્મી.

૪ કુહમલમ્—કુહુમલં (પા. ૦ પ્ર. ૦ પૃ. ૪૩ ટિપ્પણ)

'પ્ષ, સ્પ-ફ

૩૪ સંસ્કૃતના 'પ્ષ' અને 'સ્પ' નો 'ફ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'પ્ષ' તથા 'સ્પ' નો 'પ્ફ' થાય છે:

પ્ષ--નિષ્પાવઃ નિષ્પાવો । નિષ્પેષઃ નિષ્પેસો । પુષ્પમ્ પુષ્પં ।

શપ્ષમ્ સપ્ષં ।

સ્પ--સ્પન્દનમ્ ફંદણં । પ્રતિસ્પર્ધા પાટિષ્પદ્ધી ।

બૃહસ્પતિઃ બૃહપ્ફઈ ।

'હ-ભ

૩૫ પ્રાકૃતમાં 'હ' નો 'ભ' અને પદમધ્યસ્થિત 'હ' નો 'ઠમ' વિકલ્પે થાય છે:

જિહ્વા જિઠ્ઠા જીહા । વિહ્વલઃ વિઠ્ઠલો, વિહ્લો ।

'ન્મ-મ્મ

૩૬ સંસ્કૃતના 'ન્મ' નો 'મ્મ' થાય છે:

જન્મ જમ્મો । મન્મથઃ વમ્મહો । મન્મનઃ મમ્મણં ।

'ગ્મ-મ્મ

૩૭ સંસ્કૃતના 'ગ્મ' નો 'મ્મ' વિકલ્પે થાય છે:

તિગ્મમ્ તિમ્મં, તિમ્મં । યુગ્મમ્ જુમ્મં, જુગ્મં ।

૧ જૂઓ પાં ૦ પ્ર૦ પૃ ૦ ૩૧ (સ્વ=ફ, સ્પ=પ્ફ, પ્ષ=પ્ફ)

૨ પદમધ્યસ્થિત 'સ્પ' અને 'પ્ષ' નો પ્રાયઃ 'પ્ષ' પણ થાય છે

નિષ્પુંસનમ્ નિષ્પુંસણં । પરસ્પરમ્ પરાંપ્પરં ।

નિષ્પ્રભઃ નિષ્પ્રો । બૃહસ્પતિઃ બૃહપ્પઈ ।

નિસ્પૃહઃ નિષ્પ્રિહો । જૂ૦ પાલી પ્ર૦ પૃ ૦ ૩૧

૩ જૂઓ પાં ૦ પ્ર૦ પૃ ૦ ૩૫-(ગ રમ્=ગઠમરં) ટિપ્પણ તથા પૃ ૦ ૬૪-હ=ભ)

૪ જૂઓ પાં ૦ પ્ર૦ પૃ ૦ ૪૬-(ન્મ=મ્મ)

૫ પાલીમાં પ્રાયઃ 'ગ્મ' નો 'ગુમ' થાય છે:-(જૂ૦ પાં ૦ પ્ર૦ પૃ ૦ ૪૯)

‘શ્મ, ષ્મ, સ્મ, હ્મ, ક્ષ્મ—મ્હ

૩૮ સંસ્કૃતમાં પ્રયોજાતા ‘શ્મ’, ‘ષ્મ’, ‘સ્મ’, ‘હ્મ’ અને પક્ષ્મના ‘ક્ષ્મ’નો પ્રાકૃતમાં ‘મ્હ’ થાય છે:

શ્મ—કશ્મીરા: કમ્હારા । કુશ્માન: કુમ્હાણો ।

ષ્મ—ઝષ્મા ઝમ્હા । ગ્રીષ્મ: ગિમ્હો ।

સ્મ—અસ્માદ્દશ: અમ્હારિસો । વિસ્મય: વિમ્હઓ ।

હ્મ—બ્રહ્મા બમ્હા । બ્રાહ્મણ: બમ્હણો । બ્રહ્મચર્યમ્ બમ્હચેરં
મુહ્તા: સુમ્હા ।

ક્ષ્મ—પક્ષ્મલમ્ પમ્હલં । પક્ષ્માણિ પમ્હાઈં ।

(૧) અપભ્રંશમાં ‘સ્મ’ ના સ્થાને ‘મ્મ’ પણ બોલાય છે:

ગ્રીષ્મ: ગિમ્હો ગિમ્મો, ગિમ્હો ।

ઝષ્મા સિમ્હો સિમ્મો, સિમ્હો ।

‘શ્ન, ણ્ન, સ્ન, હ્ન, ક્ષ્ન, ક્ષ્મ—ણ્હ

૩૯ સંસ્કૃતમાં પ્રયોજાતા ‘શ્ન’, ‘ણ્ન’, ‘સ્ન’, ‘હ્ન’, ‘ક્ષ્ન’ અને સૂક્ષ્મના ‘ક્ષ્મ’નો ‘ણ્હ’ થાય છે:

શ્ન—પ્રશ્ન: પળ્હો । શિશ્ન: સિળ્હો ।

ણ્ન—ઝણ્ણીષમ્ ઝળ્ણીસં । કૃણ્ણ: કળ્ણો । જિણ્ણુ: જિળ્ણૂ
વિણ્ણુ: વિળ્ણૂ

સ્ન—ઝ્યોત્સ્ના જોળ્ણા । પ્રસ્નુત: પળ્ણુઓ । સ્નાત: ણ્ણાઓ ।

હ્ન— જહ્નુ: જળ્ણૂ । વહ્નિન: વળ્ણી ।

૧ જૂઓ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૫૦—(શ્મ=મ્હ, ષ્મ=મ્હ, સ્મ=મ્હ)

૨ આ નિયમ કેટલેક ઠેકાણે લાગતો નથી:—રશ્મિ: રસ્સી ।

સ્મર: સરો—જૂઓ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૦—(સ્મ=સ)

૩ જૂઓ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૬ (નિયમ-૬૩) તથા પૃ૦ ૪૭ શ્ન=ણ્હ, ઝ્હ
ણ્ણ=ણ્હ. પૃ૦ ૪૮ ટિપ્પણ તીક્ષ્ણ: તિક્તિવળો, તિક્તિવો, તિણ્ણો । પૃ૦ ૪૯

ટિપ્પણ પૂર્વાહ્નિ: પુશ્વળ્ણો ।

હ — અપરાહ્ણઃ અવરણ્હો । પૂર્વાહ્ણઃ પુર્વણ્હો ।

ક્ષગ — તીક્ષ્ણમ્ તિણ્ઠં । સ્ત્રક્ષ્ણમ્ સણ્ઠં ।

ક્ષમ — સૂક્ષ્મમ્ સળ્ઠં ।

‘સ્ન—સિન

(૧) પ્રાકૃતમાં ‘સ્ન’ નો ‘ણ્’ થાય છે ત્યારે પૈશાચીમાં તો કયાંય કયાંય ‘સ્ન’ ને બદલે ‘સિન’ બોલાય છે:

સ્નાતમ્ ણ્હાયં સિનાતં ।

સ્તુપા સુણ્હા, ણ્હુસા સિનુસા, સુનુસા ।

‘હલ—લ્હ

૪૦ સંસ્કૃતના ‘હલ’નો પ્રાકૃતમાં ‘લ્હ’ થાય છે:

કહ્લારમ્ કલ્હારં । પ્રહ્લાદઃ પલ્હાઓ ।

‘જ્ઞ—જ

૪૧ સંસ્કૃતના ‘જ્ઞ’ નો પ્રાકૃતમાં ‘જ’ વિકલ્પે થાય છે અને પદમ-ધ્યસ્થિત ‘જ્ઞ’ નો ‘જ્ઞ’ થાય છે:

અભિજ્ઞઃ અહિજ્ઞો, અહિણ્ણ । આજ્ઞા અજ્ઞા, આણા । આત્મજ્ઞઃ અપ્પજ્ઞો, અપ્પણ્ણ । ઇક્ષિતજ્ઞઃ ઇક્ષિઅજ્ઞો, ઇક્ષિઅણ્ણ । દૈવજ્ઞઃ દેવજ્ઞો, દેવણ્ણ । પ્રજ્ઞા પજ્ઞા, પણ્ણા । પ્રાજ્ઞઃ પજ્ઞો, પણ્ણો । મનોજ્ઞમ્ મણોજ્ઞં, મણુણ્ણં । સર્વજ્ઞઃ સર્વજ્ઞો, સર્વણ્ણ । સંજ્ઞા સંજ્ઞા, સંણા ।

‘ર્હ—રિહ

૪૨ ‘ર્હ’ વ્યંજનનો પ્રાકૃતમાં ‘રિહ’ થાય છે:

અર્હતિ અરિહટ્ઠ । અર્હઃ અરિહો । ગર્હા ગરિહા । વર્હઃ વરિહો ।

૧ જૂઓ પ્રા० પ્ર० પૃ० ૪૬ (નિ० ૯૩) સ્નાનમ્ સિનાનં ।
સ્તુપા સુણિસા, સુણ્હા, (હુસા)

૨ પાલીમાં ‘હલ’નો ‘હિલ’ થાય છે: હાદઃ હિલાદો—સા०
પ્ર० પૃ० ૩૨

૩ જૂ० પાલી પ્ર० પૃ० ૨૪ ટિપ્પણ—પ્રજ્ઞાનમ્ પજાનં ।

૪ જૂઓ પ્રા० પ્ર० પૃ० ૧૧ (નિયમ ૧૩)

પ્રા. ૬

‘श’, ‘ष’-रिस

४३ संस्कृतना ‘श’ अने ‘ष’ नो प्राकृतमां ‘रिस’ विकल्पे थाय छे:

श—आदर्शः आयरिसो, आयंसो । दर्शनम् दरिसणं, दंसणं ।

सुदर्शनः सुदरिसणो, सुदंसणो ।

ष—वर्षम् वरिसं, वासं । वर्षशतम् वरिससयं, वाससयं ।

वर्षा वरिसा, वासा ।

‘ल’-इल

४४ संस्कृतना संयुक्त ‘ल’ नो ‘इल’ थाय छे:

अम्लम् अंबिलं । क्लाम्यति किलम्पइ । क्लाम्यत् किलंतं ।
क्लिष्टम् किलिट्टं । क्लिन्नम् किलिन्नं । क्लेशः किलेसो । ग्लायति
गिलाइ । ग्लानम् गिलाणं । प्लुष्टम् पिलुट्टं । प्लोपः पिलोमो ।
म्लायति मिलाइ । म्लानम् मिलाणं । श्लेषः सिलेसो । श्लेष्मा सिलि-
म्हा । श्लोकः मिलोओ । श्लिष्टम् सिलिट्टं । शुक्लम् सुइलं ।

‘य’-रिअ

४५ संस्कृतना ‘य’ व्यंजननो प्राकृतमां ‘रिअ’ थाय छे:

आचार्यः आयरिओ । गाम्भीर्यम् गंभीरिअं । गाम्भीर्यम् गहीरिअं ।
चौर्यम् चोरिअं । धैर्यम् धीरिअं । ब्रह्मचर्यम् बम्हचारिअं । भार्या
भारिआ । वर्यम् वरिअं । वीर्यम् वीरिअं । सूर्यम् थेरिअं । सूर्यः
सूरिओ । सौन्दर्यम् सुंदरिअं । शौर्यम् सोरिअं ।

१ ज० पा० प्र० पृ० ११ टिप्पण—अर्शः अरिसो ।
आर्षम् आरिसं ।

२ “ “ “ “ ३१ (नि० ३७)

३ आ नियम कयांय कयांय लागतो पण नभीः—बलमः क.भो ।
प्लवःपवो ।

४ जओ पृ० ३३—२७ मा नियम उपरनुं टिप्पण

ર્ય—રિય

(૧) પ્રાકૃતની પેઠે પૈશાચીમાં પણ ક્યાંય ક્યાંય 'ર્ય' ને બદલે 'રિય' બોલાય છે:

માર્યા મજ્ઞા મારિયા, મજ્ઞા ।

'હ્ય—રહ

૪૬ 'હ્ય' નો 'રહ' પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે થાય છે:

ગુહ્યમ્ ગુરહં, ગુજ્ઞં^૧ ।
સહ્યઃ સરહો, સઝ્ઞો ।

વી—ઉવી

૪૭ સ્ત્રીલિંગિ પદને અંતે વર્તતા સંયુક્ત 'વી'નો પ્રાકૃતમાં 'ઉવી' થાય છે:

ગુર્વી ગુરુવી । તન્વી તણુવી । પૃથ્વી પુહુવી । બહ્વી બહુવી ।
લધ્વી લહુવી । મૃદ્વી મરુવી ।

૧ જૂઓ પૃ. ૩૪-૫ મું ટિપ્પણ ।

૨ જૂઓ નિ. ૨૮-પૃ. ૩૪

૩ પદ્મ: પદુની (પાલિ પ્ર. પૃ. ૨૬૨ સ્ત્રીપત્યય)

પ્રકરણ ૫

ઉપર દટલે પ્રકરણ ૨-૩-૪માં આપેલા નિયમો સામાન્ય નિયમો કહેવાય છે એટલે જ્યાં કોઈ બીજો સ્વાસ નિયમ ન લાગતો હોય ત્યાં એ જ નિયમો લાગૂ થાય છે. આ નીચે જે નિયમો આપવામાં આવે છે તે વિશેષ નિયમો છે એટલે જ્યાં આ નિયમોની પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યાં સામાન્ય નિયમો ન લગાડતાં પ્રથમ આ જ નિયમો લગાવવાના છે.

સ્વરના વિશેષ વિકારો

૪૮ 'અ' વિકાર

(ક) 'અ=આ—

નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં આદિના 'અ' નો વિકલ્પે 'આ' થાય છે:

અભિયાતિ: આહિઆઈ, અહિઆઈ. પ્રતિસ્પર્ધી પાડિષ્કદ્ધી, પાડિષ્કદ્ધી ।

અસ્પર્શ: આફંસો, અફંસો । પ્રવચનમ્ પાવચનં, પવચનં ।

ચતુરન્તમ્ ચાઉરંતં, ચઉરંતં । પ્રોહ: પારોહો, પરોહો ।

દક્ષિણ: દાહિણો, દક્ષિણો । પ્રવાસી પાવાસૂ, પવાસૂ ।

પરકીયમ્ પારકેરં, પરકેરં । પ્રસિદ્ધિ: પાસિદ્ધી, પસિદ્ધી ।

પરકીયમ્ પારકં, પરકં । પ્રસુપ્ત: પાસુપ્તો, પસુપ્તો ।

પુન: પુણા, પુણ । મનસ્વી માણંસી, મણંસી ।

પ્રકટમ્ પાયટં, પયટં । મનસ્વિની માણંસિની, મણંસિની ।

પ્રતિપત્ પાડિવઆ, પડિવઆ । સમૃદ્ધિ: સામિદ્ધી, સમિદ્ધી ।

પ્રતિસિદ્ધિ: પાડિસિદ્ધી, પડિસિદ્ધી । સદૃશ: સારિચ્છો, સરિચ્છો

ઇત્યાદિ ।

(સ્વ) 'અ=ઈ—

નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં ચિહ્નિત 'અ' નો 'ઈ' થાય છે—તે
કયાંય નિત્યે થાય છે અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:

ઈષત્ ઇસિ । ઉત્તમઃ ઉત્તિમો । કત્તમઃ કદ્દમો । કૃષ્ણઃ કિવિણો ।
દત્તમ્ દિણ્ઠાં । મરિચમ્ મિરિઅં । મધ્યમઃ મઙ્ગિમો । મૃદઙ્ગઃ મુદ્દંગો ।
વેતસઃ વેડિસો । વ્યજનમ્ વિઅણં । વ્યલીકમ્ વિલીઅં । સ્વપ્નઃ સિવિણો ।
વૈકલ્પિક ઉદાહરણોઃ —

અક્ષારઃ ઇંગારો, અંગારો । લલાટમ્ ણિડાલં, ણડાલં ।
પક્વમ્ પિક્કં, પક્કં । સમ્પર્ણઃ છત્તિવણ્ણો, છત્તવણ્ણો ।

(ગ) અ=ઈ—

નીચે આપેલા શબ્દના આદ્ય 'અ' નો વિકલ્પે 'ઈ' થાય છેઃ
હરઃ હીરો, હરો ।

(ઘ) 'અ=ઉ—

નીચે સૂચવેલા શબ્દોમાં ચિહ્નિત 'અ' નો 'ઉ' થાય છે—તે
કયાંય નિત્ય થાય છે અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:

અભિજ્ઞઃ	અહિણ્ણૂ ।	ગવયઃ	ગઉઓ ।
આગમજ્ઞઃ	આગમણ્ણૂ ।	ગવયાઃ	ગઉઆ
કૃતજ્ઞઃ	કયણ્ણૂ ।	ધ્વનિઃ	મુળી ।
વિજ્ઞઃ	વિણ્ણૂ ।	વિશ્વક્	વીસું
સર્વજ્ઞઃ	સર્વણ્ણૂ ।		^૩ ઈત્યાદિ ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૨-(અ=ઈ)

૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૨-(અ=ઉ)

૩ વીજા પણ પ્રયોગાનુસારી શબ્દો 'આદિ' શબ્દથી સમજવાના છે,

વૈકલ્પિક ઉદાહરણો:

સ્વણિટઃ	સ્વુઙિઓ,	સ્વાંઙિઓ ।
ચણ્ડમ્	ચુઙં,	ચંઙં ।
પ્રથમમ્	પુઢમં, પદુમં, પુઢુમં,	પઢમં ।
સ્વપિતિ	સુવૈ,	સોવૈ ।

(ક) 'અ=એ—

નાંચે જળાવેલા શબ્દોમાં ચિહ્નિત 'અ' નો 'એ' થાય છે—તે
કયાંય નિત્યે થાય છે અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:

અત્ર	એત્થ ।	બલ્લચર્યમ્	બમ્હચેરં ।
અન્તઃપુરમ્	અન્તેઊરં ।	'શય્યા	સેજ્જા ।
અન્તશ્ચારી	અંતેઆરી ।	સૌન્દર્યમ્	સુન્દેરં ।
કન્દુકમ્	ગેન્દુઅં ।		

વૈકલ્પિક ઉદાહરણો—

આશ્ચર્યમ્ અચ્છેરં, અચ્છરિઅં । પર્યન્તઃ પેરંતો, પજ્જંતો ।
ઉત્કરઃ ઉકેરો, ઉકરો । વહ્લી વેહ્લી, વહ્લી ।

(ખ) અ=ઓ—

નાંચે જળાવેલા શબ્દોમાં ચિહ્નિત 'અ' નો 'ઓ' થાય છે—તે
કયાંય નિત્યે થાય છે અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:

નમસ્કારઃ નમોક્કારો । પદ્મમ્ પોમ્મ । પરસ્પરમ્ પરોપ્પરં ।

વૈકલ્પિક ઉદાહરણો —

અર્પયતિ ઓપ્પેદ, અપ્પેદ । સ્વપિતિ સોવૈ, સુવૈ ।
અર્પિતમ્ ઓપ્પિઅં, અપ્પિઅં ।

(છ) અ=અઇ—

‘મય’ પ્રત્યયાંત શબ્દમાં આવેલા ‘મ’ ના ‘અ’ નો વિકલ્પે ‘અઇ’ થાય છે:

જલમયમ્	જલમઇઅં,	જલમયં ।
વિષમયમ્	વિસમઇઅં,	વિસમઅં ।
દુઃખમયમ્	દુહમઇઅં,	દુહમયં ।
સુખમયમ્	સુહમઇઅં,	સુહમયં ।

(જ) અ=આઇ—

ન પુનઃ—ન ‘ઉણાઇ, ન ઉણો ।

પુનઃ—પુણાઇ, પુણો ।

(ઈ) ‘અ’ લોપ—

અરણ્યમ્—રણ્યં, અરણ્યં ।

અલાભઃ—લાઙ, અલાઙ ।

૪૯, ‘આ’ વિકાર—

(ક) આ=અ—

નીચે સૂચવેલા શબ્દોમાં અને અન્યયોમાં ચિહ્નિત ‘આ’ નો ‘અ’ થાય છે—તે ક્યાંય નિત્યે અને ક્યાંય વિકલ્પે થાય છે:

‘આચાર્યઃ આચરિઓ ।	મહારાષ્ટ્રઃ મરહટ્ટો ।
કાંસિકઃ કંસિઓ ।	માંસમ્ મંસં ।
કાંસ્યમ્ કંસં ।	વાંશિકઃ વંસિઓ ।
પાણ્ડવઃ પંડવો ।	શ્યામાકઃ સામઓ ।
પાંસનઃ પંસનો ।	સાંયાત્રિકઃ સંજત્તિઓ ।
પાંસુઃ પંસૂ ।	સાંસિદ્ધિકઃ સંસિદ્ધિઓ ‘ઇત્યાદિ ।

૧ અહીં ‘પુનઃ’ શબ્દના આદિ ‘પ’ નો લોપ થયેલો છે— જૂઓ
પૃ૦ ૨૬ ટિપ્પણ ૨ જું ।

૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૨ [આ=અ]

૩ જૂઓ પૃ૦ ૪ નિ૦ ૧ ।

૪ જૂઓ ટિપ્પણ (અ=અ) પૃ૦ ૪૪

वैकल्पिक उदाहरणो—

उत्स्वातम् उक्स्वयं, उक्स्वायं । पूर्वाणहः पुव्वण्हो, पुव्वाण्हो ।
 कालकः कलओ, कालओ । बलाका बलया, बलाया ।
 कुमारः कुमरो, कुमारो । ब्राह्मणः बम्हणो, बाम्हणो ।
 खादिरम् खइरं, खाइरं । स्थापितः ठविओ, ठाविओ ।
 चामरः चमरो, चामरो । (परिष्ठापितः परिट्ठविओ, परिट्ठाविओ ।
 तालवृन्तम् तलव्वेटं, तालव्वेटं । संस्थापितः संठविओ, संठाविओ ।)
 नाराचः नराओ, नाराओ । हालिकः हलिओ, हालिओ इत्यादि ।
 प्राकृतम् पययं, पाययं ।

अव्ययो—

अथवा अहव, अहवा । तथा तह, तहा ।

यथा जह, जहा । वा व, वा । हा ह, हा इत्यादि ।

(ख) आ=इ—

नीचेना शब्दोमां चिह्नित 'आ' नो विकल्पे 'इ' धाय छे:

आचार्यः आइरिओ. आयरिओ ।

कूर्पासः कुप्पिसो, कुप्पासो ।

निशाकरः निसिअरो, निसाअरो ।

(ग) आ=ई—

खल्वाटः खल्लीडो ।

स्त्यानम् ढीणं (थीणं) ।

(च) आ=उ—

आर्द्रम् उल्लं । सास्ना सुण्हा । स्तावकः थुवओ ।

१ आ वन्ने रूपो आचार्य हेमचंद्रने संमत नथीः प्रा० व्या०
 अ० ८-१-६७-पृ० १३

२ जूओ पृ० ३७ नि० ३१

(ઘ) આ=ઙ—

આર્યા અઙ્જૂ' ।

આસારઃ ઝસારો, આસારો (વૈકલ્પિક)

(ઙ) આ=ઞ—

ગ્રાહ્યમ્' ગેઙ્ગ્મં ।

વૈકલ્પિક—

અસહાર્યઃ અસહેઙ્ગો, અસહઙ્ગો ।

એતાવન્માત્રમ્ એતિઅમેત્તં, એતિઅમત્તં ।

ભોજનમાત્રમ્ ભોઅણમેત્તં, ભોઅણમત્તં ।

દ્વારમ્ દેરં, દારં ।

પારાપતઃ પારેવઓ, પારાવઓ ।

પશ્ચાત્કર્મ પચ્છેકમ્મં, પચ્છાકમ્મં ।

પુરાકર્મ પુરેકમ્મં, પુરાકમ્મં ।

(ઞ) આ=ઓ—

આદ્રમ્ ઓહ્લં । ઓલી ઓલી' ।

૧૦ ઇ—વિકાર

(ક) ઇ=અ—

ઇતિ' ઇઅ । તિતિરિઃ તિતિરિ-તિસિરો । પથિન્ પહ--

૧ આ શબ્દનો પ્રયોગ 'સાસુ' અર્થમાં જ થાય છે ।

૨ પા ૧ પ્ર૦ પૃ૦ ૫૩ [આ=ઞ]

૩ વૈદિક 'ગ્રાહ્યમ્' (કા૦ ૩-૧-૧૧૮) ઉપરથી પ્રા૦ 'ગિઙ્ગ્મં-ગેઙ્ગ્મં' વિશેષ સુકર જણાય છે.

૪ જૂઓ પૃ૦ ૩૩ નિ૦ ૨૭

૫ આ શબ્દને 'પાંક્તિ' અર્થમાં જ વાપરવાનો છે:—ઓલી - પૂ૦ ઓહ્લ, ઓહ્લબું ।

૬ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૩-- (ઇ=અ)

૭ આ અવ્યયને વાચ્યની આદિમાં જ વાપરવાનું છે.

પ્રા. ૭

पहो । पृथिनी एहई । प्रतिश्रुत् पडंनुआ । विभीतकः बहेडओ ।
मूषिकः मूसओ । हरिद्रा हलदा ।

वैकल्पिक —

इङ्गदम्	अंगुअं,	इंगुअं ।
शिथिलम्	सदिलं,	सिदिलं ।
[प्रशिथिलम्	पसदिलं,	पासिदिलं ।]

(ख) 'इ=ई—

जिह्वा	जीहा ।	त्रिंशत्	तीसा ।
विंशति	वीसा ।	सिंहः	सीहो ।

वैकल्पिक—

निस्सरति	नीसरइ,	निस्सरइ ।
निस्सहम्	नीसहं,	निस्सहं ।

(ग) 'इ=उ—

इक्षुः 'उच्छू ।	द्विविधः दुविहो ।
'द्वि दु ।	नि णु
द्विजातिः दुआई ।	नि नु ।
द्विधा 'दुहा ।	निमज्जति णुमज्जइ ।
द्विमात्रः दुमत्तो ।	निमग्नः णुमन्नो ।
द्विरेखः दुरेहो ।	प्रवासिन् पावासु-पावासू ।
द्विवचनम् दुवयणं ।	प्रवासिकः पावासुओ ।

१ संज्ञासूचक शब्दोमां आ नियम लागतो नथीः—सिंहदत्तः
सिंहदत्तो । सिंहराजः सिंहगओ ।

२ पाली प्र० पृ० ५३—(इ=उ)

३ इक्षुः=उच्छू (पाली)

४ जू० पाली प्र० पृ० ३२—(टिप्पण,)

५ जूओ पृ० ५१ टिप्पण ३—(इ=ओ)

वैकल्पिक —

युधिष्ठिरः जहुट्टिलो, जहिट्टिलो ।

द्विगुणः दुउणो, निउणो ।

द्वितीयः दुइओ, बिइओ ।

(घ) 'इ=ए—

मिरा मेरा

वैकल्पिक —

किंशुकम् केसुअं, किंसुअं ।

(ङ) 'इ=ओ—

द्विवचनम् दोवयणं ।

वैकल्पिक —

द्विधा दोहा, दुहा ।

(च) नि=ओ—

वैकल्पिक —

निर्झरः ओज्झरो, निज्झरो ।

११ ई—विकार

(क) 'ई=अ—

हरीतकी हरडई ।

१ पाली प्र० पृ० ५३—(इ=ए)

२ पाली प्र० पृ० ५३—(इ=ओ)

३ साधारण रीते आ चने शब्दनो प्रयोग 'हु' धातुनी पूर्वे थायछेः—
द्विधा क्रियते दुहा किजइ, दोहा किजइ । द्विधा कृतम्
दुहा इ(कि) अं, दोहा इ(कि) अं ।

४ पाली प्र० पृ० ५३—(ई=अ)

५ हरीतकी हरीदकी (पाली)

(સ્વ) ઈ=આ—

કશ્મરિઃ કશ્મહારા ।

(ગ) ઈ=ઇ—

નીચેના શબ્દોમાં 'ઈ' નો 'ઇ' થાય છે—તે કયાંય નિત્યે
અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:—

અવસીદત્ ઓસિઅંતં ।	દ્વિતીયમ્ દુઙ્ઘાં ।
આનીતમ્ આણિઅં ।	પ્રદીપિતમ્ પલિવિઅં ।
ગભીરમ્ ગહિરં ।	પ્રસીદ પસિઅ ।
જીવતુ જિવત ।	વલ્મીકઃ વભ્મિઓ ।
તદાનીમ્ તયાણિં ।	ત્રોહિતમ્ વિલિઅં ।
તૃતીયમ્ તૈઅં ।	શિરીષઃ સિરિસો ।
વૈકલ્પિક—	

અલીકમ્	અલિઅં,	અલીઅં ।
ઉપનીતમ્	ઉવણિઅં,	ઉવણીઅં ।
કરીપઃ	કરિસો,	કરીસો ।
જીવતિ	જિવઈ,	જીવઈ ।
પાનીયમ્	પાણિઅં,	પાણીઅં ।

(ઘ) ઈ=ઉ—

જર્ણિમ્	જુણં, ^૧	જિણં ।
---------	--------------------	--------

(ઙ) ઈ=ઙ—

તીર્થમ્	તૂહં ^૨
---------	-------------------

૧ જિણં (પાલી)

૨ 'તીર્થ' શબ્દનું 'તૂહ' રૂપ તેના ' ધ ' નો ' હ ' થયા પછી
જ થાય છે, અન્યથા—'તિર્થ' ।

वैकल्पिक—

विहीनः	विहूणो,	विहीणो ।
हीनः	हूणो,	हीणो ।

(च) ई=ए—

आपीडः आमेलो ।	ईदृशः एरिसो ।
कीदृशः केरिसो ।	पीयूषम् पेऊसं ।
बिभीतकः बहेडओ ।	

वैकल्पिक—

नीढम्	नेढं,	नीढं ।
पीठम्	पेढं,	पीढं ।

५२ उ-विकार

(क) 'उ=अ—

नीचेना शब्दोमां चिह्नित 'उ' नो 'अ' थाय छे—ते क्यांय नित्ये अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

अगुरु अगरुं ।	
गुडूची गलोइ ।	मुकुलः मउलो ।
गुर्वी गरुई ।	मुकुलम् मउलं ।
मुकुटः मउडो ।	युधिष्ठिरः जहुट्टिलो ।
मुकुरम् मउरं ।	सौकुमार्यम् सोअमल्लं ।

वैकल्पिक—

उपरि अवरिं, उवरिं ।	गुरुकः गरुओ, गुरुओ ।
---------------------	----------------------

(ख) उ=इ—

'पुरुषः पुरिसो । पौरुषम् पउरिसं । भ्रुकुटिः भिउडी ।

१ मुकुलम् मकुलं (पाली प्र० पृ० ५३-उ=अ)

२ पाली प्र० पृ० ५४ (उ=इ)

(ગ) ડ=ઈ—

ધુતમ્ ડીઅં ।

(ઘ) ડ=ઝ—

દુર્ભગઃ દૂહવો, દુહઓ । દુસ્સહઃ દૂસહો, દુસ્સહો ।
મુસલમ્ મૂસલં, મુસલં । મુભગઃ મૂહવો, મુહઓ ।

(ઙ) ડ=ઓ—

કુતૂહલમ્ કોડહલં, કુડહલં ।

૧૩ ઝ-વિકાર

(ક) ઝ=અ—

દુકૂલમ્ ડુઅલં, ડુડલં । સૂક્ષ્મમ્ સૂણહં, સુણહં ।

(ખ) ઝ=ઇ—

નૂપુરમ્ નિડરં, નૂડરં ।

(ગ) ઝ=ઈ—

ઉદ્વચૂદમ્ ઉવ્વીઢં, ઉવ્વૂઢં ।

(ઘ) ઝ=ઉ—

નીચેના શબ્દોમાં 'ઝ' નો 'ડ' થાય છે—તે કયાંય નિત્યે અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:

કણ્ઢૂયતે કંઢુઅડ્ । ધ્રૂઃ ધ્રુમયા ।
કણ્ઢૂયા કંઢુયા । વાતૂલઃ વાડલો ।
કણ્ઢૂયનમ્ કંઢુયણં । હનૂમાન્ હણુમંતો ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૪ (ડ=ઓ)

૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૫ (ઝ=અ) સરલાવો ધ્રૂકુસઃ ધ્રુકુસઃ ।

ધ્રૂકુટિઃ ધ્રુકુટિઃ ।

૩ 'સૂક્ષ્મ' અર્થને સૂચવતા 'શ્લક્ષ્' શબ્દ ઉપરથી 'સેણહ' રૂપને ઉતારણું વિશેષ સરલ લાગે છે—("શ્લક્ષ્ણં સૂક્ષ્મં દધ્નં કૃદ્ધં તનુ" ૬૧ અમરકોઠ તૃતીયકાણ્ઢ)

૪ અહીં 'કણ્ઢૂય' ધાતુનાં બધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

વૈકલ્પિક—

કુતૂહલમ્ કોઝહલં, કોઝહલં ।

મધૂકમ્ મહુઅં, મહૂઅં ।

(ક) ઝ=એ—

નૂપુરમ્ નેઝરં, નૂઝરં ।

(ચ) ઝ=ઓ—

નીચેના શબ્દોમાં 'ઝ' નો 'ઓ' થાય છે—તે ક્યાંય નિત્યે અને ક્યાંય વિકલ્પે થાય છે:—

^૧કૂર્પરમ્ કોપ્પરં ।

તામ્બૂલમ્ તંબોલં ।

કૂપ્માણ્ડી કોહ્ણડી ।

તૂળીરમ્ તોળીરં ।

^૨ગુઢૂચી ગ્લોઈ ।

મૂલ્યમ્ મોલં ।

સ્થૂલમ્ થોરં ।

વૈકલ્પિક—

તૂળમ્ તોળં, તૂળં ।

સ્થૂળા થોળા, થૂળા ।

૧૪ ઋ—વિકાર

(ક) ઋ=આ—

કૃશા કાસા, કિસા ।

મૃદુત્વમ્ માઝકં, મઝત્તણં ।

મૃદુકમ્ માઝકં, મઝઅં ।

(ઘ) ^૩ઋ=ઇ—

નીચેના શબ્દોમાં 'ઋ' નો 'ઇ' થાય છે—તે ક્યાંય નિત્યે અને ક્યાંય વિકલ્પે થાય છે:

ઉત્કૃષ્ટમ્ ઉક્ષિટં । ઋદ્ધિઃ ઇદ્ધી । ઋષિઃ ઇસી ।

૧ કૂર્પરઃ કપ્પરો (પાલી)

૨ ગુઢૂચી ગોઠોચી—પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૫ (ઝ=ઓ)

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૨ (ઋ=ઇ)

કુચ્છૂમ્ કિચ્છં । કૃતિઃ કિર્દૈ । કૃતિઃ કિચ્છી । કૃત્યા કિચ્છા ।
 કૃપઃ કિવો । કૃપણઃ કિદિણો । કૃપા કિવા । કૃપાણમ્ કિવાણં ।
 કૃશઃ કિસો । કૃશાનુઃ કિસાણૂ । કૃપિતઃ કિસિઓ । કૃસરા કિસરા ।
 ગૃષ્ઠિઃ ગિઢ્ઠી । ગૃદ્ધિઃ ગિદ્ધી । ઘૃસૃણમ્ ઘૃસિણં । ઘૃણા ઘિણા ।
 તૃપ્તમ્ તિત્તં । દૃષ્ટમ્ દિદ્ધં । દૃષ્ટિઃ દિઢ્ઠી । ધૃતિઃ ધિર્દૈ ।
 નપ્તૃકઃ નતિઓ । નૃપઃ નિવો । નૃશંસઃ નિસંસો । પૃથક્ પિહં ।
 પૃથ્વી પિચ્છી । બૃહિતઃ બિદ્ધિઓ । મૃક્કઃ મિંગો । મૃક્કારઃ મિંગારો ।
 મૃગુઃ મિઝ । માતૃ માઈ (માતૃણામ્ માઈણં) મૃદક્કઃ મિદંગો ।
 મૃષ્ટમ્ 'મિદ્ધં' । વિતૃષ્ણઃ વિદ્ગ્ણહો । વૃશ્ચિકઃ વિશ્ચુઓ । વૃત્તમ્ વિત્તં ।
 વૃત્તિઃ વિત્તી । વૃદ્ધકવિઃ વિદ્ધકર્દૈ । વૃષ્ટઃ વિદ્ધો । વૃષ્ટિઃ વિદ્ધી ।
 વૃસી વિસી । વ્યાહતમ્ વાહિઅં (તં) । શૃગાલઃ સિઆલો ।
 શૃક્કારઃ મિંગારો । સકૃત્ સઈ । સમૃદ્ધિઃ સમિદ્ધી । સૃષ્ટમ્ સિદ્ધં ।
 સૃષ્ટિઃ સિદ્ધી । સૃહા છિહા । હતમ્ હિઅં । હૃદયમ્ હિઅયં ।

વૈકલ્પિક—

ધૃષ્ટઃ ધિદ્ધો, ધદ્ધો । ધૃષ્ટમ્ 'પિદ્ધં, પદ્ધં' । [ધૃષ્ટિઃ પિદ્ધી, પદ્ધી]
 બૃહસ્પતિઃ બિહૃષ્કર્દૈ, બહૃષ્કર્દૈ । મસૃણમ્ મસિણં, મસણં ।
 'માતૃગૃહમ્ માઈહરં, માઝહરં' । માતૃમણ્ડલમ્ માઈમંડલં, માઝમંડલં ।
 માતૃપ્વસા માઝસિઆ, માઝસિઆ । મૃગાક્કઃ મિઅંકો । મયંકો ।

૧ આ શબ્દ, રસને સૂચવે છેઃ મીઠો રસ. રસ સિવાય બીજા અર્થમાં એ રૂપ વપરાતું નથી.

૨ આ રૂપ સમાસમાં પૂર્વપદ તરિકે વપરાય છે, ઉત્તરપદ તરિકે નથી વપરાતુંઃ મહિપૃષ્ઠમ્—મહિવ(પ) દ્ધં ।

૩ જ્યારે 'માતૃ' શબ્દ ગૌણ હોય ત્યારે તેથી બનેલાં વધા રૂપોમાં તેના 'ઋ' નો 'ઊ' અને 'ઈ' ધાય છે.

मृत्युः मिच्चू, मच्चू । वृद्धः विद्धो, वुड्ढो । वृन्तम् विंटं, वेंटं ।
शृङ्गम् सिंगं, संगं ।

(ग) 'ऋ=उ—

नीचेना शब्दोमां 'ऋ' नो 'उ' थाय छे:

ऋजुः उज्जू । ऋतुः उऊ । ऋषभः उसहो ।
जामातृकः जामाउओ । नप्तृकः नतुओ । निभृतम् निहुअं ।
निवृतम् निउअं । निर्वृतम् निव्वुअं । निर्वृतिः निव्वुई । परभृतः
परहुओ । परामृष्टः परामुट्ठो । पितृकः पिउओ । पृथक्
पुहं । पृथिवी पुइई । पृथ्वी पुहुवी । प्रभृति पहुडि । प्रवृत्तिः
पउत्ती । प्रवृष्टः पउट्ठो । प्राभृतम् प्राहुडं । प्रावृतः पाउओ ।
प्रावृष् पाउसो । भृतिः भुई । भ्रातृकः भाउओ । मातृकः माउओ ।
मातृका माउआ । मृणालम् मुणालं । मृदङ्गः मुइंगो । वृत्तान्तः वुत्तंतो ।
वृद्धः वुड्ढो । वृद्धिः वुड्ढी । वृन्दम् वुंदं । वृन्दावनः वुंदावणो । विवृतम्
विउअं । वृष्टः वुट्ठो । वृष्टिः वुट्ठी । स्पृष्टः पुट्ठो । संवृतम् संवुअं ।
इत्यादि ।

वैकल्पिक—

निवृत्तम् निउत्तं, निअत्तं । बृहस्पतिः बुहप्फई, बहप्फई ।
मृषा मुसा, मोसा । वृन्दारकाः वुंदारया, वेदारया । वृषभः
उसहो, वसहो ।

(घ) ऋ=ऊ—

मृषा मूसा, मुसा । (वै०)

(ङ) 'ऋ=ए—

वृन्तम् वेंटं, विंटं । (,,)

१ पाली प्र० पृ० २ (ऋ=उ)

२ पाली प्र० पृ० ३ (ऋ=ए) टिप्पण ।

(ચ) ક્ક=ઓ—

મૃષા મોસા, મુસા । વૃન્તમ્ વૌટં વિંટં । (વૈ૦)

(છ) ક્ક=અરિ—

દૃષ્ઠઃ દરિઓ ।

(જ) ક્ક=દિ—

આદૃતઃ આદિઓ ।

(ઝ) ક્ક=રિ—

નીચેના શબ્દોમાં ‘ક્ક’ નો ‘રિ’ થાય છે—તે કયાંય નિત્યે
અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:

‘અન્યાદશઃ અન્નારિસો । અન્યાદક્ષઃ અન્નારિચ્છો । અન્યાદક્
અન્નારિ । અમૃદશઃ અમૃરિસો । અમૃદક્ષઃ અમૃરિચ્છો । અમૃદક્
અમૃરિ । અસ્માદશઃ અમ્હારિસો । અસ્માદક્ષઃ અમ્હારિચ્છો । અસ્મા-
દક્ અમ્હારિ । ઈદશઃ ઇરિસો । ઈદક્ષઃ ઇરિચ્છો । ઈદક્ ઇરિ ।
એતાદશઃ એઆરિસો । એતાદક્ષઃ એઆરિચ્છો । એતાદક્ એઆરિ ।
કીદશઃ કેરિસો । કીદક્ષઃ કેરિચ્છો । કીદક્ કેરિ । તાદશઃ તારિસો ।
તાદક્ષઃ તારિચ્છો । તાદક્ તારિ । ભવાદશઃ ભવારિસો । ભવાદક્ષઃ
ભવારિચ્છો । ભવાદક્ ભવારિ । યાદશઃ જારિસો । યાદક્ષઃ જારિચ્છો ।
યાદક્ જારિ । યુષ્માદશઃ તુમ્હારિસો । યુષ્માદક્ષઃ તુમ્હારિચ્છો ।
યુષ્માદક્ તુમ્હારિ । મદશઃ સરિસો । મદક્ષઃ સરિચ્છો । સદક્ સરિ ।

વૈકલ્પિક—

ક્કજુઃ રિજ્જૂ, ઉજ્જૂ । ક્કણમ્ રિણં, અણં । ક્કતુઃ રિઝ્ઝ,
ઉઝ્ઝ । ક્કપ્પમ્ રિમ્મહો, ઉમ્મહો । ક્કષિઃ રિસી, ઇસી ।

૧ અહીં ‘અન્યાદશ’ વગેરે શબ્દોમાં સ્વતન્ત્ર ‘ક્ક’ નથી કિન્તુ
‘દ’ માં ‘ક્ક’ છે, ‘દ’ લોપ માટે જૂઓ પૃ૦ ૧૦ નિ૦ ૨ ।

ऋ=इ—

(१) उपर्युक्त 'अस्मादृश' धी मांडी 'सदृक्' सुधीना बधा शब्दोना 'दृ' ना 'ऋ' नो पैशाचीमां ' इ ' धाय छे:

अस्मादृशः	अम्हारिसो	अम्हादिसो—अम्हातिसो ।
अन्यादृशः	अन्नारिसो	अञ्जातिसो ।
ईदृशः	एरिसो	एतिसो ।
कीदृशः	केरिसो	केतिसो ।
तादृशः	तारिसो	तातिसो ।
भवादृशः	भवारिसो	भवातिसो ।
यादृशः	जारिसो	जातिसो ।
युष्मादृशः	तुम्हारिसो	तुम्हातिसो
सदृशः	सरिसो	सतिसो

५५ ए—विकार

(क) ए=इ—

केसरम् किसरं, केसरं । चपेटा चविडा, चवेडा । देवरः दिअरो, देवरो । वेदना विअणा, वेअणा । (वै०)

(ख) ए=ऊ—

स्तेनः धूणो, थेणो । (वै०)

५६ ऐ—विकार—

(क) ऐ=अअ—

उच्चैस्	उच्चअं ।	नीचैस्	नीचअं ।
---------	----------	--------	---------

१ जूओ पृ० १२ (त, द-त)

२ पालीमां कोइ ठेकाणे 'ऐ' नो 'ओ' धाय छे: द्वेपः=दोसो-
(पा० प्र० पृ० ५५-ए=ओ)

(સ્વ) 'એ=ઇ—

શનૈશ્વરઃ સણિચ્છરો । સૈન્ધવમ્ સિંધવં ।

સૈન્યમ્ સિન્નં, સેન્નં । (વૈ૦)

(ગ) 'એ=ઈ—

ધૈર્યમ્ ધીરં ।

ચૈત્યવન્દનમ્ ચીવંદણં, ચેઇયવંદણં । (વૈ૦)

(ઘ) એ=અઇ—

નીચેના શબ્દોમાં 'એ' નો 'અઇ' થાય છે:

એશ્વર્યમ્ અઇસરિઅં । કૈતવમ્ કઇઅવં । ચૈત્યમ્ ચઇત્તં ।
દૈત્યઃ દઇચ્છો । દૈન્યમ્ દઇન્નં । દૈવતમ્ દઇઅવં । ભૈરવઃ ભઇરવો ।
વૈજવનઃ વઇજવણો । વૈતાલીયમ્ વઇઆલીઅં । વૈદર્ભઃ વઇદઢ્ભો ।
વૈદેશઃ વઇણ્ણો । વૈદેહઃ વઇણ્ણો । વૈશાલઃ વઇસાહો । વૈશાલઃ
વઇસાલો । વૈશ્વાનરઃ વઇસ્સાણરો । સ્વૈરમ્ સઇરં । इत्यादि.

વૈકલ્પિક—

કૈરવમ્ કઇરવં, કેરવં । કૈલાસઃ કઇલાસો, કેલાસો ।
ચૈત્રઃ ચઇત્તો, ચેત્તો । દૈવમ્ દઇવ્વં, દેવ્વં । વૈતાલિકઃ વઇઆલિઓ,
વેઆલિઓ । વૈરમ્ વઇરં, વૈરં । વૈશમ્પાયનઃ વઇસંપાયણો, વેસંપા-
યણો । વૈશ્રવણઃ વઇસવણો, વેસવણો । વૈશિકમ્ વઇસિઅં, વેસિઅં ।
इत्यादि.

૧૭ ઓ-વિકાર—

(ક) ઓ=ઞ—

વૈકલ્પિક—

અન્યોન્યમ્ અન્નન્નં, અન્નુન્નં । આતોદ્યમ્ આવજ્જં, આઝ્જં ।
પ્રકોષ્ઠઃ પવટ્ટો, પઝટ્ટો, । મનોહરમ્ મળહરં, મળોહરં ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૪ (એ=ઇ) ૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૪ (એ=ઈ)

૩ ઘ્યારે આ શ્વે શબ્દમાં 'ઓ' નો 'અ' થાય છે ત્યારે જ તેના
'ત' અને 'ક' નો 'વ' પણ યાય છે.

शिरोवेदना सिरविअणा, सिरोविअणा ।
 सरोरुहम् सररुहं, सरोरुहं ।

(ख) ओ=ऊ—

सोच्छवासः सूसासो ।

(ग) ओ=अउ, आअ—

ओ=अउ—गोकः गउओ । गोकाः गउआ । गो गउ—गऊ ।

ओ=आअ—गो गाअ—गाओ (पुंलिङ्ग)

गो गाअ—गाई (स्त्रीलिङ्ग)

५८ औ-विकार—

(क) औ=अउ—

नीचेना शब्दोना 'औ' नो 'अउ' धाय छे:

कौक्षेयकम्	कउच्छेअयं ।	पौरः	पउरो ।
कौरवः	कउरवो ।	पौरुपम्	पउरिसं ।
कौलः	कउलो ।	मौनम्	मउणं ।
कौशलम्	कउसलं ।	मौलिः	मउली ।
गौडः	गउडो ।	सौधम्	सउहं ।
गौरवम्	गउरवं ।	सौराः	सउरा ।

(ख) 'औ=आ—

गौरवम् गारवम्

१ पाली प्र० पृ० ५ (औ=आ) टिप्पण, पालीमां कोई कोई ठेकाणे 'औ' नो 'अ' पण धाय छे: (औ=अ)—पाली प्र पृ० ५ टिप्पण,

(ग) 'औ=उ

नचिना शब्दोमां 'औ' नो 'उ' थाय छे:

दौवारिकः दुवारिओ । पौलोमी पुलोमी । मौञ्जायनः
मुंजायणो । शौण्डः सुंडो । शौद्धोदनिः सुद्धोअणी । सौगन्ध्यम्
सुगन्धत्तणं । सौन्दर्यम् सुंदेरं । सौवर्णिकः सुवाणिओ ।

कौक्षेयकम् कुच्छेअयं, कोच्छेअयं । (वै०)

(घ) औ=आव—

नौः नावा ।

प्रकरण ६

असंयुक्त व्यंजनोना विशेष फेरफारो

५९ क-विकार—

क=व—

कर्परम् खप्परं । कीलः खीलो ।
कीलकः खीलओ । कुब्जः खुजो ।

क=ग—

अमुकः अमुगो । कन्दुकम् गेंदुअं ।
असुकः असुगो । तीर्थकरः तित्थगरो ।
आकर्षः आगरिसो । दुकुलम् दुगुलं ।
आकारः आगारो । मदकलः मयगलो ।
उपासकः उवासगो । मरकतम् मरगयं ।
एकः एगो । श्रावकः सावगो ।
एकत्वम् एगतं । लोकः लोगो ।

क=च—

किरातः चिलाओ ।

क=भ—

शीकरः सीभरो, सीअरो । (वै०)

क=म—

चन्द्रिका चंदिमा ।

१ पाली प्र० पृ० ५५ (क=व)

२ 'खुज' शब्द 'कुवडा' अर्थमां ज वपराय छे.

३ पाली प्र० पृ० ५५ (क=ग)

४ 'चिलाअ' शब्द 'मिल्ल' अर्थमां ज वपराय छे.

ક=વ—

‘પ્રકોષ્ઠઃ પવટ્ટો, પડટ્ટો ।

ક=હ—

ચિકુરઃ ચિહુરો । નિકવઃ નિહસો । સ્ફટિકઃ ફલિહો ।

શીકરઃ સીહરો, સીઅરો । (વૈ૦)

૬૦ ટ્વ-વિકાર—

ટ્વ=ક—

શૃઙ્ગલમ્ સંકલં । શૃઙ્ગલા સંકલા ।

૬૧ ગ-વિકાર—

ગ=મ—

પુંનાગાનિ પુંનામાઈ । માગિની મામિણી ।

ગ=લ—

છાગઃ છાલો । છાગી છાલી ।

ગ=વ—

દુર્ભગઃ દૂહવો । સુભગઃ સૂહવો ।

૬૨ ચ-વિકાર—

ચ=જૈ—

પિશાચી પિસાજી, પિસાઈ । (વૈ૦)

ચ=ટ—

આકુઙ્ચનમ્ આઁટણં ।

ચ=લ—

પિશાચઃ પિસલ્લો, પિસાઓ । (વૈ૦)

૧ જૂઓ પૃ૦ ૬૦—ટિપ્પણ ૩ ।

૨ જ્યારે ‘દુ’નો ‘દૂ’ અને ‘સુ’નો ‘સૂ’ થતો નથી ત્યારે ‘ગ’નો ‘વ’ પણ થતો નથી—જૂઓ ૩-વિકાર (ઘ) ૩=ઙ પૃ૦ ૫૪

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૬ (ચ=જ)

च=स—

खचितः खसिंओ, खइओ । (वै०)

६३ ज-विकार

ज=झ—

जटिलः झाडिलो, जडिलो । (वै०)

६४ ट-विकार

ट=ढ—कैटभः केढवो । शकटः सयढो । सटा सढा ।

'ट=ल—स्फटिकः फलिहो ।

चपेटा चविला, चविडा । (वै०)

'पाटयति फालेइ, फालेइ । ,,

६५ ठ-विकार

ठ=ल—अङ्कोठः अंकोलो ।

अङ्कोठतैलम् अंकोलुतेलं ।

ठ=ह—पिठरः पिहडो, पिढरो (वै०)

६६ ण-विकार

'ण=ल—वेणुः वेल्, वेणू । (वै०)

६७ त-विकार

त=च — तुच्छम् चुच्छं ।

त=छ— तुच्छम् छुच्छं ।

त=ट— तगरः टगरो । त्वरः ट्वरो । त्सरः ट्सरो ।

१ पाली प्र० पृ० ५८—(ट=ल) पालीमां केटलेक टेकाणे 'ट'नो 'ळ' पण थाय छेः—(ट=ळ पृ० ५८)

२ अर्था 'पाटि' धातुनां बधां रूपो समजवानां छे.

३ पाली प्र० पृ० ५८ (ण=ळ) वेणुः=वेळु—पाली

मा. ९,

त=ड—

नचिना शब्दोमां 'त' नो 'ड' थाय छे—ते वयांय नित्ये अने
वयांय विकल्पे थाय छे:—

पताका पडाया ।

'प्रति पडि ।

[प्रतिकरोति पडिकरइ । प्रतिनिवृत्तम् पडिनिज्जत्तं । प्रतिपत्त
पडिवया । प्रतिपन्नम् पडिवन्नं । प्रतिभासः पडिहासो । प्रतिमा
पडिमा । प्रतिश्रुत् पडंमुआ । प्रतिसारः पडिसारो । प्रतिस्पर्धी
पाडिप्फद्धी । प्रतिहासः पडिहासो । प्रतिहारः पडिहारो ।]

प्रभृति पहुडि ।

मृतकम् मडयं ।

प्राभृतम् पाहुडं ।

व्यापृतः वावडो ।

त्रिभीतकः वहेडओ ।

सूत्रकृतम् सुत्त (सूअ) गडं ।

हरीतकी हरडई । इत्यादि.

वैकल्पिक—

अवहृतम्	अवहडं,	अवहयं ।
अवहतम्	ओहडं,	ओहयं ।
आहतम्	आहडं,	आहयं ।
कृतम्	कडं,	कयं ।
दुष्कृतम्	दुक्कडं	दुक्कयं ।
मृतम्	मडं,	मयं ।
वेतमः	वेडिसो,	वेअसो ।
सुकृतम्	सुकडं	सुकयं ।

त=ण—

अतिदुक्तकम् अणिउत्तयं । गर्भितः गदिभणो ।

त=र—

ससतिः सत्तरी ।

त=ल—

अतसी अलसी । सातवाहनः सालवाहणो ।

सातवाहनी सालआहणी— सालाहणी ।

वैकल्पिक—

पलितम् पलित्ठं, पलिअं ।

त=व— आतोद्यम् आवज्जं, आउज्जं ।

पीतलम् पीवलं, पीअलं ।

त=ह—

वितस्तिः विहत्थी ।

वैकल्पिक—

कातरः काहलो, कायरो ।

भरतः भरहो, भरओ ।

मातुलिङ्गम् माहुलिगं, माउलिगं ।

वसतिः वसही, वसई ।

६८ थ-विकार

थ=ठ—

प्रथमः पढमो । मेथिः मेढी । शिथिरः (लः) सिडिलो ।

वैकल्पिक—

निशीथः निसीठो, निसीहो ।

पृथिवी पृठवी, पुहवी ।

१ जूओ पृ० ६०, ३ टिप्पण ।

२ वितस्तिः विदत्ति—(त=द) पाली प्र० पृ० ५९

३ पृथिवी पठवी—(थ=ठ) पाली प्र० पृ० ५९

થ=થ—

પૃથક્ પિંધં, પિહં ।

૬૯ દ-વિકાર

૧દ=ડ—

૧દંશ

ડંસ

ઇત્યાદિ.

૧દહ

હહ

ઇત્યાદિ.

વૈકલ્પિક—કદનમ્ કડણં, કયણં । દગ્ધઃ ડહ્હો, દહ્હો । દણ્ઢઃ ડંઢો, ઢંઢો । દમ્મઃ ડમ્મો, દમ્મો । દર્ભઃ ડર્ભો, દર્ભો । દષ્ટઃ ડટ્ટો, ઢટ્ટો । દરઃ ડરો, દરો । દશનમ્ ડસણં, દસણં । દાહઃ ડાહો, ઢાહો । દોલા ડોલા, દોલા । દોહદઃ ડોહલો, દોહલો ।

દ=ધ—દીપ્ ૧ ધીપ્, દીપ્ । દીપ્યતે ધિપ્પઈ, દિપ્પઈ । (વૈ૦)

(ક) દ=ર—સંખ્યાવાચક શબ્દના અનાદિભૂત, અસંયુક્ત અને એકપદસ્થિત એવા ‘દ’ નો ‘ર’ થાય છે:

એકાદશ એઆરહ । દ્વાદશ બારહ । ત્રયોદશ તેરહ ।

(સ્વ) દ=ર—કદલી કરલી ૧ । ગદ્ગદમ્ ગગરં ।

૨દ=લ—પ્રદીપયતિ પલીવેઈ ૧ । પ્રદીપ્તમ્ પલિત્તં । દોહદઃ દોહલો ।

કદમ્બઃ કલમ્બો, કયમ્બો । (વૈ૦)

દ=વ—કદર્થિતઃ કવટ્ટિઓ ।

દ=હ—કકુદમ્ કકુહં ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૯—(દ=ડ)

૨ અહીં આ વચ્ચે ધાતુનાં વધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

૩ અહીં ‘દીપ્’ ધાતુનાં વધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

૪ આ શબ્દનો અર્થ ‘કેલ’ થતો નથી.

૫ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૦—(દ=લ—દોહદઃ દોહલો)

૬ અહીં ‘પ્રદીપ્’ ધાતુનાં વધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

७० ध-विकार

ध=ढ—निषधः निसद्धो ।

औषधम् ओसद्धं, ओसहं । (वै०)

७१ न-विकार

न=णह—नापितः णहाविओ, नाविओ । (वै०)

न=ल—निम्बः लिंबो, निंबो । (वै०)

७२ प-विकार

प=फ—पनसः फणसो । परिधः फलिहो । परिखा फलिहा ।

परुषः फरुसो । पाटि फाडि । [पाटयति फाडेइ

इत्यादि] पारिभद्रः फालिहदो ।

प=म—आपीडः आमेलो, आवेडो । नीपः नीमो, नीवो । (वै०)

प=व—प्रभूतम् बहुत्तं ।

प=र—पापर्द्धिः पारद्धी ।

७३ ब-विकार

ब=भ—बिसिनी भिसिणी ।

ब=म—कबन्धः कमन्धो ।

ब=य—कबन्धः कयन्धो । (वै०)

७४ भ-विकार.

भ=व—कैटभः केढवो ।

१ पाली प्र० पृ० ६१—(न=ल)

२ पाली प्र० पृ० ४०—(प=फ) परुषः—फरुसो (पाली)

३ अहीं 'पाट' घातुनां बधां रूपो समजवानां छे.

४ पाली प्र० पृ० ६२—(द=प)

૭૫ મ-વિકાર

મ=ઢ—વિષમઃ વિસઢો, વિસમો । (વૈ૦)

મ=વ—મન્મથઃ વમ્મહો ।

અભિમન્યુઃ અહિવન્ન, અહિમન્ન । (વૈ૦)

મ=સ —અમરઃ મસલો, મમરો । (વૈ૦)

૭૬ મ-અનુનાસિક

નીચેના શબ્દોમાં 'મુ' ના 'મ' નો લોપ થાય છે અને 'મ'નો લોપ થયા પછી શેષ રહેલ ('મુ' ના) 'ઉ' ને સ્થાને અનુનાસિક 'ઉ' (ઊ) થાય છે :

અતિમુક્તકમ્ અણિઉત્તયં । કામુકઃ કાઉઓ ।

ચામુળ્લઢા ચાઉળ્લઢા । યમુના જઉળ્લા ।

૭૭ 'ય-વિકાર

ય=આહ—કતિપયમ્ કઢવાહં ।

ય=જ્ઞ—ઉત્તરીયમ્ ઉત્તરિજ્ઞં, ઉત્તરીઅં । (વૈ૦)

તૃતીયઃ તઢજ્ઞો, તઢઓ । દ્વિતીય વિઢજ્ઞો, વીઓ । (વૈ૦)

ય=ત—યુષ્મદીયઃ તુમ્હકેરો । યુષ્માદ્દશઃ—તુમ્હારિસો । 'યુ-

ષ્મદ્—તુમ્હ । ઇત્યાદિ ।

'ય=લ—યષ્ટિઃ લટ્ટી ।

યૈ=વ—કતિપયમ્—કઢઅવં (વૈ૦)

૧ કોઢ્ એકાદ શબ્દમાં 'ય' નો 'ર' પણ થઢ જાય છે :

સ્નાયુઃ—ણારુ— [પાર્લી—સિનેરુ]

૨ અહીં 'યુષ્મદ્' શબ્દનાં બધી જાતનાં રૂપોને પણ સમજવાનાં છે :

યુષ્મત્પુત્રઃ—તુમ્હપુત્રો ઇત્યાદિ

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૩—(ય=ઢ)

૪ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૩—(ય=વ)

य=ह--छाया 'छाहीं', छाया । सच्छायम् सच्छाहं,
सच्छायं (वै०)

७८ र-विकार

र=ड—किरिः किडी । 'पिटरः पिहडो । भेरः भेडो ।

र=डा---पर्याणम् पडायाणं, पड्डाणं ।

र=ण -- कर्वीरः कणवीरो ।

'र=ल—नीचेना शब्दोमां 'र' नो 'ल' थाय छे--ने क्यांय नित्ये
अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

अपद्वारम् अवद्वालं ।	भ्रमरः भसलो ।
अङ्गारः इंगालो ।	मुखरः मुहलो ।
करुणः कलुणो ।	युधिष्ठिरः जहुट्टिलो ।
कातरः काहलो ।	रुग्णः लुक्को ।
किरातः चिल्लाओ ।	वरुणः वलुणो ।
चरणः चलणो ।	शिथिरः सिट्टिलो ।
दरिद्रः दलिहो ।	सत्कारः सकालो ।
दरिद्राति दलिदाइ ।	सुकुमारः सोमालो ।
दरिद्रचम् दालिहं ।	स्थूरः थूलो ।
परिखा फलिहा ।	स्थूरभद्रः थूलभद्रो ।
परिवः फलिहो ।	हरिद्रः हलिहो ।
पारिभद्रः फालिहद्रो ।	हरिद्रा हलिद्रा । इत्यादि.

१ आ याद्वदनो अर्थ 'झिल्लो' के 'छांयो' ज थाय छे.

२ 'पिटर' शब्दनुं रूप 'पिहड' थाय छे, पण 'पिटड' थतुं
नथीः--इओ पृ० ६५ (उ=र)

३ सुरग्यायो मागधी र=ल (पृ० २६)

४ 'भ्रमर' शब्दनुं रूप 'भसल' थाय पण 'भमल' न थाय,

વૈકલ્પિક—

જઠરમ્	જઢલં,	જઢરં ।
નિઘ્રુરઃ	નિઘ્રુલો,	નિઘ્રુરો ।
બઠરઃ	બઢલો,	બઢરો ।

૭૯ લ-વિકાર

‘લ=ળ—નીચેના શબ્દોમાં આદિના ‘લ’નો નિત્યે અને વિકલ્પે
‘ળ’ થાય છે:

લલાટમ્ ળલાટં, ‘ળિલાટં ।

વૈકલ્પિક—

લાઙ્ગલમ્	‘ળઙ્ગલં,	લંગલં ।
લાઙ્ગૂલમ્	ળઙ્ગૂલં,	લંગૂલં ।
લાહલઃ	ળાહલો,	લાહલો ।

લ=ર—સ્થૂલમ્ થોરં ।

૮૦ વ-વિકાર

વ=ભ—વિહલઃ ભિઘ્મલો, વિઘ્મલો, વિહલો^૧ । (વૈ૦)

વ=મ—શવરઃ સમરો । વૈશ્રવણઃ વેસમણો.

નીવી નીમી, નીવી । સ્વપ્નઃ સિમિણો, સિવિણો (વૈ૦)

૮૧ શ-વિકાર

‘શ=છ—શમી છમી । શાવઃ છાવો ।

શિરા છિરા, સિરા (વૈ૦)

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૩—(લ=ન)—લલાટમ્ નલાટં ।

૨ જૂઓ પૃ૦ ૪૫ (ઝ=હ)

૩ લાઙ્ગલમ્ નાઙ્ગલં પાલી

[પૃ૦ ૩૯

૪ ‘વિહલ’ શબ્દનું ‘ભિહલ’ રૂપ થતું નથી—જૂઓ દ્વ-મ,

૫ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૩—(શ=છ)—શાવઃ છાવો ।

શ=હ—एकादश एआरह, एआरस । दश दह, दश । दशबलः
दहबलो, दसबलो । दशमुखः दहमुहो, दसमुहो । दशरथः
दहरहो, दसरहो । द्वादश बारह, बारस । त्रयोदश
तेरह, तेरस इत्यादि ।

૮૨ પ-વિકાર.

‘પ=છ—‘षट् छ [षट्पदः छप्पओ । षण्मुहो छंमुहो । षष्ठः
छट्टो । षष्ठी छट्ठी]

પ=ળહ—सुषा सुण्हा, सुसा^१ । (वै०)

પ=હ—पापाणः पाहाणो, पासाणो । प्रत्यूपः पच्चूहो, पच्चूसो (वै०)

૮૩ સ-વિકાર

સ=છ—सप्तपर्णः छत्तिवण्णो । सुधा छुहा ।

સ=હ—दिवसः दिवहो, दिवसो । (वै०)

૮૪ દ-વિકાર

હ=ર—उत्साहः उत्थारो, उच्छाहो ।

૮૫ લોપ

નીચેના શબ્દોમાં નીચે જણાવેલા વ્યંજનોનો લોપ વિકલ્પે
થાય છે:

‘ક’ લોપ—प्राकारः पारो, पायारो ।

व्याकरणम् वारणं, वायरणं ।

‘ગ’ લોપ—आगतः आओ, आगओ

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૪—(પ=છ) षट् छ ।

૨ અહીં ‘षट्’ શબ્દનાં વધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

૩ જૂઓ પૃ૦ ૪૧ ‘स्न-सिन’ અને एनुं टिप्पण ।

૪ ‘उत्साह’ શબ્દનું ‘उच्छार’ રૂપ થાય નહિ.

‘ज’ लोप—दनुजः दणू, दणुओ । दनुजवधः दणुवहो, दणुअवहो ।

भाजनम् भाणं, भायणं । राजकुलम् राउलं, रायउलं ।

‘द’ लोप—उदुम्बरः उम्बरो, उउंबरो । दुर्गादेवी दुग्गावी,

दुग्गादे (ए) वी । पादपतनम् पावडणं, पायवडणं ।

पादपीठम् पावीढं, पायवीढं ।

‘य’ लोप—किसलयम् किसलं, किसलयं ।

कालायसम् कालासं, कालायसं ।

हृदयम् हिअं, हिअयं । सहृदयः सहिओ, सहिअयो ।

‘व’ लोप—

अवटः अडो, अवडो । आवर्तमानः अत्तमाणो, आवत्तमाणो ।

एवमेव एमेव, एवमेव । जीवितम् जीअं, जीविअं । तावत् ता, ताव ।

देवकुलम् देउलं, देवउलं । प्रावारकः पारओ, पावारओ । यावत्

जा, जाव ।

लोप—

केटलेक टेकाणे शब्दना आदि व्यंजननो पण लोप थई

जाय छे:

च अ । चिह्नम् छं । पुनः उणो इत्यादि ।

પ્રકરણ ૭

સંયુક્ત વ્યંજનોના વિશેષ ફેરફાર

[સૂચના:—આ નીચે સંયુક્ત વ્યંજનોના વિશેષ ફેરફારોને આપવામાં આવે છે અને સાથે જે જે શબ્દોનાં વૈકલ્પિક વચ્ચે રૂપો થાય છે તેઓનું શીજું રૂપ લક્ષ્યમાં રહે એ માટે તેને પગ અહીં આવા [] કૌંસમાં જણાવી દીધું છે.]

૮૬ ક

(ક) ક્ત=ક—

મુક્ત: મુક્તો [મુત્તો] । શક્ત: સક્તો [સત્તો] ।

(ઘ) ણ=ક—

રુણ્ણ: લુક્કો [લુગ્ગો] ।

(ગ) ત્વ=ક—

મૃદુત્વમ્ માઉક્રં [માઉત્તણં] ।

(ઘ) ષ્ઠ=ક—

દષ્ઠ: ડક્રો [દઢો] ।

૮૭ કચ, ચ

(ક) ક્ષ=ચ—

તીક્ષ્ણમ્ તિક્ચં, [તિષ્ઠં] ।

(ઘ) સ્ત=ચ—

સ્તમ્ભ: ચંભો [યંભો]

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૪૧ (ટિપ્પણ)

૨ રુણ્ણ: લુગ્ગો (પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૪૯ ટિપ્પણ ણ=ગ)

૩ જૂઓ પૃ૦ ૪૦-૩ ટિપ્પણ

(ग) स्थ=ख—

स्थाणुः खाण् ।

(घ) स्फ=ख—

स्फोटकः खेडओ ।

स्फोटिकः खेडिओ ।

स्फोटकः खोडओ ।

८८ गग, ज्ञ

(क) क्त=ग—

रक्तः रगो [रतो]

(ख) ल्क=ङ्ग—

शुल्कम् हुङ्ग, (चुंगी- हिं०) [सुक्कं]

८९ च

(क) त्त=च—

कृत्तिः किच्ची ।

(ख) थ्य=च—

तथ्यम् तच्च [तच्छं]

९० च्छ, छ

(क) स्थ=छ—स्थगितम् छइअं [थइअं]

(ख) स्प=छ—स्पृहा छिहा ।

(ग) स्प=च्छ—निस्पृहः निच्छिहो [निप्पिहो] ।

९१ ज्ञ, ज्ञ

न्य=ज्ञ, ज्ञ—

अभिमन्युः अहिमज्जू, अहिमञ्जू [आहिमञ्जू]

१ आ शब्द 'महादेव' ने सूत्रवतो होय तयारे तेनुं 'खाणु' ने बदले 'याणु' रूप थाय छे ।

२ शुल्कम् सुक्कं—(पाली प्र० पृ० ३०—टिप्पण)

३ अभिमन्युः अभिमञ्जू (न्य=ज्ञ—पाली प्र० पृ० २३)

९२ जम्हा

न्ध=जज्ञा—

(धातु) इन्ध् इज्झा (समिन्ध् समिज्झाइ । वि+इन्ध् विज्झाइ)

୧୩ ଜୁଲାଇ

श्वि=जु- -

'वृश्चिकः विज्जुओ, [विंछिओ]

१४३

(क) तै=ट्ट---पत्तनम् पट्टणं । मृत्तिका मट्टिआ ।

वृत्तः वडो ।

(ख) र्थ=इ—कदर्थितः कवटिओ ।

(ग) स्त=दृ—पर्यस्तः पल्लवो ।

१५३, ३

(क) र्थ=ठु—

^१अर्थः ^२अद्वो [अत्थो]

चतुर्थः चरद्दो [चरत्थो]

(ख) स्त=ठ—

स्तम्भयते ठंभिज्जइ ।

स्तब्धः ठड्डो [थड्डो]

१ वृश्चिकः विच्छिन्नको (पाली)

२ पाली प्र० पृ० ५८-(त=ठ)

३ अर्थः अथो, अहो, अहो—(पाली प्र० पृ० १० टिप्पण)

૪ 'અઢ' શબ્દનો પ્રયોગ 'પ્રયોજન' અર્થમાં થાય છે અને 'અરથ' શબ્દનો 'ધન' અર્થમાં થાય છે.

५. स्तब्धः धर्मो । स्तम्भः धर्मो—(स्तम्भ पाली प्र० पृ० २७)

स्तम्भ ठंभ (धातु)

स्तम्भः ठंभो ।

स्त्यानम् ठीणं । [थीणं]

(ग) स्थ=ठ—विसंस्थुलम् विसंठुलं ।

स्थ=ठ-- अस्थि अठ्ठि ।

९६ ड

(क) त=ड—

गर्तः गड्डो ।

(ख) द=ड—

कर्पदः कवड्डो ।

गर्दभः गड्डहो [गदहो]

छर्द छड्ड (धातु)

छर्दयति छड्डेइ ।

छर्दिः छड्डी ।

मर्दितः मड्डिओ ।

विच्छर्दः विच्छड्डो ।

वितर्दिः विअड्डी ।

संमर्दः संमड्डो ।

१ आ ' स्तम्भ ' धातुने अहीं असंस्कार्यक ज लेखनो छे.

२ ' स्तम्भ ' शब्दनो अर्थ पण ' स्तम्भ ' धातुनी जेथो ज समजवानो छे

३ पाली प्र० पृ० २८-(स्थ=ठ)

४ अस्थि अठ्ठि (पाली प्र० पृ० २९-स्थ=ठ)

૧૭ 'હૂઢ, ઢ

નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં સંયુક્ત 'ધ' નો હૂઢ અને ઢ થાય છે:—

(ક) ધ, ઢ, ધ્ય, ઢધ=હૂઢ—

અર્ધમ્ અહૂઢં [અહૂઢં]

ઋદ્ધિઃ ઇહૂઢી, [ઇહૂઢી]

દગ્ધઃ ઢહૂઢો ।

વિદગ્ધઃ વિઅહૂઢો

વૃદ્ધઃ વુહૂઢો, [વિહૂઢો]

વૃદ્ધિઃ વુહૂઢી ।

શ્રદ્ધાઃ સહૂઢા, [સદ્ધા]

સ્તઢધઃ ટહૂઢો ।

(ઘ) ધ=ઢ—મૃધા મુંઢા, [મુદ્ધા]

૧૮ ણટ, ણડ, ણ્ણ

ન્ત=ણટ—

વૃન્તમ્ વેણટં (તાલવૃન્તમ્ તાલવેણટં)

ન્દ=ણદ—

કન્દરિકા કણ્ડલિઆ ।

મિન્દિપાલઃ મિણિડવાલો ।

(ક) ઞ=ણ્ણ —

પચ્ચદશ પ્ણરહ ।

પચ્ચાશત્ પ્ણાસા ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૮૨— (ઢ=હૂઢ, ધ=હૂઢ, ધ્ય=હૂઢ)

૨ વૃન્તમ્=વેણટં—(પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૮, ત=ટ)

(ख) त्त=ण्ण—

१ दत्तम् दिण्णं ।

(ग) ह्ण=ण्ण—

मध्याह्नः मज्झणो, [मज्झणहो]

९९ त्थ

(क) त्स=त्थ—

२ उत्साहः उत्थारो ।

(ख) त्म=त्थ—

अव्यात्म अज्जत्थं [अज्जत्थं]

१०० ङ्

ष्ट=ङ्— आशिष्टः आलिङ्गो ।

न्त, न्ध

न्य=न्त—

मन्युः मन्तू । [मन्तू]

ह्न=न्ध—

चिह्नम् चिन्धं [चिण्हं]

१०१ ण्ण, फ, फ

त्त=प्प—

आत्मा अप्पा । [अत्ता]

आत्मानः अप्पाणो [अत्ताणो]

१ 'दत्त' शब्दन्तु 'दण' के 'दित्त' रूप यत्तुं नर्था.

२ उत्साहः=उत्साहो—(पाली प्र० पृ० ३०)

३ जूओ पृ० ३६, ३ ने एत्तुं चोत्तुं टिप्पण ।

४ पालीभाषामां 'त्त' नो 'त्तु' शब्दो जणाय छेः—आत्मा
आत्तुमा, अत्ता—(पाली प्र० पृ० ५०)

प्म=प्फ, फ—

भीप्मः भिप्फो ।

श्लेप्मा^१ सेफो [सिलिम्हो]

स्म=प्प—

भस्म भप्पो [भस्सो]

१०२ ळभ, म्ब, म्भ

ध्व=ढभ—

ऊर्ध्वम् उढभं [उद्धं]

भ्र=म्ब—

आम्रम् अंबं ।

ताम्रम् तंबं ।

(क) श्म=म्भ—

कश्मीराः कम्भारा [कम्हारा]

(ख) ह्य=म्भ—

ब्राह्मणः बम्भणो [बम्हणो]

ब्रह्मचर्यम् बम्भचेरं [बम्हचेरं]

१०३ र

(क) र्य=र—

आश्चर्यम् अच्छेरं । तूर्यम् तूरं । धैर्यम् धीरं, [धिज्जं]
पर्यन्तः परंतो । [पज्जंतो] ब्रह्मचर्यम् बम्हचेरं । शौण्डीर्यम्
सौंडीरं । सौन्दर्यम् सुन्देरं ।

(ख) र्ह=र—

दशार्हः दसारो ।

(ग) त्र=र—

धात्री धारी ।

१ श्लेमा=सिलेसुमा, सेम्हो—(पाली प्र० पृ० ४९, म=उम्)

२ पाली प्र० पृ० १५—(म्र=म्ब नि० १८)

૧૦૪ લ, છ

ળહ=લ—

કૂખ્માળ્હી કોહળી [કોહળ્હી]

ર્ય=લ—

પર્યસ્તમ્ પલ્હટ્ઠં, [પલ્હત્થં]

પર્યાણમ્ પલ્હાણં ।

સૌકુમાર્યમ્ સોઅમલ્હં ।

૧૦૫ રસ

સ્પ=સસ—

બૃહસ્પતિઃ બહસ્સઈ [બહપ્ફઈ]

વનસ્પતિઃ વણસ્સઈ [વણપ્ફઈ]

૧૦૬ હ

(ક) ળ=હ— દક્ષિણઃ દાહિણો [દક્ષિણો]

(ઁ) ળ=હ— દુઃસ્વમ્ દુહં [દુઃસ્વં]

દુઃશ્વિતઃ દુહિઓ [દુઃશ્વિઓ]

(ગ) ળ=હ— તીર્થમ્ તહં [તિર્થં]

(ઘ) ળ=હ— દીર્ઘઃ દીહો, [દિઘ્નો]

(ઙ) ળ=હ— કાર્પાણઃ કાહાવણો ।

(ચ) ળ=હ— બાપ્પઃ બાહો

૧ પર્યસ્તિકા પલ્હત્થિકા—(પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૧૬—ટિપ્પણ)

૨ વનસ્પતિઃ વનપ્પતિઃ—(પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૩૯—સ્પ=પ્પ)

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૮—નિયમ ૧૦ (સ્વ)

૪ આ શબ્દ, બે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે—એક તો આંસુ અને બીજો વાફ; તેમાં જ્યારે જ વાફ--ગરમી--નો વાચક હોય ત્યારે તેનું ' વાહ ' ને બદલે ' વપ્પ ' રૂપ થાય છે ।

(છ) ડમ=હ- કુપ્માણડી કોહણડી ।

કુપ્માણડમ્ કોહણડં ।

૧૦૭ દ્વિર્ભાવ

(ક) નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ચિહ્નિત વ્યંજનોનો દ્વિર્ભાવ થાય છે—
તે ક્યાંય નિત્યે અને ક્યાંય વિકલ્પે થાય છે:—

ઋજુઃ ડઋજૂ ।

યૌવનમ્ યુવ્વણં ।

તૈલમ્ તેહ્લં ।

વિચાકિલમ્ વેદ્હલં ।

પ્રભૂતમ્ બહુત્તં ।

ત્રીડા વિડ્ઢા ઇત્યાદિ ।

પ્રેમ પેમ્મં ।

મળ્ડૂકઃ મંડૂકો ।

વૈકલ્પિકઃ—અસ્મદીયમ્ અમ્હકેરં અમ્હકેરં,

અમ્હકેરં ।

એકઃ

એકો,

એઓ ।

કર્ણિકારઃ

કર્ણિઆરો,

કર્ણિઆરો ।

કુતૂહલમ્

કોડહલં,

કોડહલં ।

ચિઅ

ચ્ચિઅ,

ચિઅ (એવ)

ચેઅ

ચ્ચેઅ,

ચેઅ (એવ)

તુળ્ણિકઃ

તુળ્ણિક્કો,

તુળ્ણિઓ ।

દૈવમ્

દૈવ્વં,

દૈવ્વં ।

નસ્વઃ

નસ્વો,

નહો ।

નિહિતમ્

નિહિત્તં,

નિહિઅં ।

નીડમ્

નેડ્ઢં,

નીડં ।

૧ ‘ચિઅ’ અને ‘ચેઅ’ એ બન્ને અવધારણ સૂચકઃ અવ્યય છે (હે૦ ૮-૨-૧૮૪) અને સંસ્કૃતમાં વપરાતા ‘ચૈવ’ સાથે વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે—ઉચ્ચારના કારણને લીધે એ બન્ને ‘ચૈવ’ માંથી પણ થઈ શકે છે,

मूकः	मुक्को,	मूओ ।
मृदुकम्	माउक्कं,	माउअं ।
व्याकुलः	वाउल्लो,	वाउलो ।
व्याहृतः	वाहित्तो,	वाहिओ ।
सेवा	'सेव्वा,	सेवा ।
स्रोतस्	सोत्तं,	सोअं ।
स्त्यानम्	थिण्णं,	थीणं ।
स्थूलः	थुल्लो,	थोरो ।
स्थाणुः	खण्णू,	खाणू ।
हृतम्	हुत्तं,	हूअं इत्यादि ।

(ख) समासमां आवेला उत्तरपदना आदिना व्यंजननो द्विर्भाव विकल्पे थाय छे:—

आलान-स्तम्भः	आणाल-खंभो,	आणाल-वखंभो ।
कुसुम-प्रकरः	कुसुम-पयरो,	कुसुम-प्पयरो ।
दुः-सहः	दु-सहो,	दु-रसहो ।
देव-स्तुतिः	देव-थुई,	देव-त्थुई ।
नदी-ग्रामः	नइ-गामो,	नइ-ग्गामो ।
निः-सहम्	नि-सहं,	नि-रसहं ।
हर-स्कन्दाः	हर-खंदा,	हर-वखंदा ।

१०८ शब्द-विशेष विकार

जे शब्दोमां कोई पण सामान्य के विशेष नियम न लागु पडतां चिह्नित भागना केटलाक विशेष विकारो थाय छे, ते आ नीचे आपवामां आवे छे:—

अयस्कारः एकारो ।

आश्चर्यम् अच्छअरं, अच्छरिअं, अच्छरिज्जं अच्छरीअं ।

१ जूओ पृ० १-टिप्पण २ जुं ।

२ आश्चर्यम्=अच्छरियं, अच्छयिरं, अच्छेरं—(पाली प्र० पृ० ४४ टिप्पण)

उदूखलः	ओहलो	[उऊहलो]
उलूखलम्	ओक्खलं	[उलूहलं]
कदलम्	केलं,	[कयलं]
कदली	केली,	[कयली]
कर्णिकारः	कण्णरो,	[कर्णिआरो]
कुतूहलम्	कोहलं,	[कोउहलं]
चतुर्गुणः	चोग्गुणो,	[चउग्गुणो]
चतुर्थः	चोत्थो,	[चउत्थो]
चतुर्था	चोत्थी,	[चउत्थी]
चतुर्दश	चोद्दह,	[चउद्दह]
चतुर्दशी	चोद्दसी,	[चउद्दसी]
चतुर्वारः	चोव्वारो,	[चउव्वारो]
त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीसा ।	
त्रयोदश	तेरह ।	
त्रयोविंशतिः	तेवीसा ।	
त्रिंशत्	तीसा ।	
नवनीतम्	नोणीअं, लोणीअं ।	
'नवफलिका	नोहलिआ ।	
नवमालिका	नोमालिआ ।	
निषण्णः	णुमण्णो,	[णिसण्णो]
पूगफलम्	पोप्फलं ।	
पूगफली	पोप्फली ।	
पूतरः	पोरो ।	
प्रावरणम्	पङ्कुरणं, पाउरणं,	[पावरणं]

बदरम्	बोरं ।	
बदरी	बोरी ।	
मयूखः	मोहो,	[मऊहो]
रुदितम्	रुण्णं ।	
लवणम्	लोणं	[लवणं]
विचकिलम्	वेइल्लं ।	
विंशतिः	वीसा ।	
सुकुमारः	सोमालो	[सुकुमालो]
स्थविरः	थेरो ।	

१०९ शब्द—सर्वथाविकार—

आ नीचे ते शब्दो आपवामां आवे छे जे केटलेक अंश के सर्वथा (पोताना मूळ रूपथा) अन्य रूपवाळा थई जाय छे:—

अधस् हेट्टं ।	त्रस्तम् हित्थं, तट्टं [तत्थं]
अप् ओ, [अव]	दिग् दिसा ।
अप्सरस अच्छरसा, अच्छरा ।	दुहिता धूआ, [दुहिआ]
अथि ऐ ^२ ।	दंघ्रा दादा ।
अव ओ, [अव]	द्रहः हरो ।
आयुः आउसं, [आऊ]	द्रहकः हरओ ।
आरब्धः आढतो, [आरद्धो]	धनुष् धणुहं, [धणू]
इदानीम् एण्हि, एत्ताहे, दाणि[इआणि] धृतिः दिही, [धिइ]	
शौ० दाणि ।	

१ स्थविरः=थेरो—(पाली)

२ आ सिवाय बीजे क्थांय 'ऐ' नो प्रयोग इष्ट नथी—(जूओ पृ० १—दिप्पण)

‘ईषत् कूर, [ईसि]	बहिस् बाहिं, बाहिरं ।
उत ओ, [उअ]	बृहस्पतिः भयस्सई [बहस्सई]
उप ऊ, ओ, [उव]	भगिनी बहिणी, [भइणी]
उभयम् अवहं, उवहं, [उभयं]	मलिनम् मइलं [मलिणं]
ककुभ् कउहा ।	मातृष्वसा माउच्छा, माउसिआ ।
क्षिप्तम् छूढं [ग्वित्तं]	मार्जारः मंजरो, वंजरो [मज्जारो]
क्षुभ् छुहा ।	वनिता विलया, [वणिआ]
गृहम् ^१ घरं ।	विद्रुतः विदाओ ।
दुप्तः छिक्को [छुत्तो]	वृक्षः रुक्खो, [वच्छो]
तिर्यक् ^२ तिरिआ, तिरिच्छि ।	वैडूर्यम् वेरुलिअं, वेउज्जं ।
पदातिः पाइक्को [पयाई]	शुक्तिः सिप्पी, [सुत्ती]
प्रावृष् प्राउमो ।	स्तोकम् ^३ थेवं, थोवं, थोकं [थोअं]
‘पितृष्वसा पितच्छा, पितसिआ। स्त्री इत्थी [थी]	
पूर्वम् पुरिमं पुव्वं । शौ० पुरवं । ‘श्मशानम् ^४ मसीआणं, सुसाणं [मसाणं]	
	हृदयम् हिअयं पै० हितपं, हितपकं ।

૧ વિશેષણસૂચક ‘ईषत्’ શબ્દનું જ ‘કૂર’ રૂપ થાય છે, કિંતુ વિશેષ્યસૂચકનું નહિ.

૨ ‘गृहपात’ શબ્દનું ‘घरवइ’ ને બદલે ‘गहवइ’ રૂપ થાય છે.

૩ तिर्यक्=तिरियो—(પાલી) પા० પ્ર० પૃ० ૧૬ નિ० ૧૯)

૪ पितृष्वसा पितुच्छा—(પા० પ્ર० પૃ० ૩૪ ટિપ્પણ)

૫. स्तोकम् थोकं—(स्त=थ—પા० પ્ર० પૃ० ૨૭)

૬ श्मशानम् मसानं. मुसानं—(પા० પ્ર० પૃ० ૫૧—ટિપ્પણ)

११० अन्तः स्वरवृद्धि—

नीचेना शब्दोमां चिह्नित संयुक्त व्यंजननी वच्चे नीचे जणाव्या
प्रमाणे स्वरो उमराय छेः—

उमेरातो स्वरः

अग्नि	अगणी	[अग्नी]	अ
अर्हन्	अरहन्तो	अरिहंतो, अरुहंतो ।	अ, इ, उ
अर्ह	अरह, अरिह, अरुह ।		”
कृत्स्नः	कसिणो ।		इ
कृष्णः	कसणो, कसिणो	[किण्हो]	अ, इ
क्रियाः	किरिया	[किया]	इ
क्षमा	छमा ।		अ
चैत्यम्	चेइअं ।		इ
छद्म	छउमं	[छम्भं]	उ
ज्या	जीआ ।		ई
तप्तः	तविओ	[तत्तो]	इ
द्वारम्	दुवारं	[दारं]	उ
द्वादश	दुवालस ।		”
दिष्ट्या	दिष्टिआ ।		इ
पद्मम्	पउमं	[पोम्भं]	उ

१ अग्निः अग्नि, अग्निनि, गिनि—(पा० प्र० पृ० ४९)

२ अर्ही 'अर्ह' धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.

३ कृत्स्नः कसिणो, किण्हो, सिण्हो—(पा० प्र० पृ० ४७)

४ आ वच्चे पो वर्ण के रंग अर्थमां ज वपराय छे.

५ ज्या जिया—(पा० प्र० पृ० ४६-य=इ)

६ द्वारं दुवारं, द्वारं (पा० प्र० पृ० ३२ टिप्पण)

७ पा० प्र० पृ० ४९—(भ=उम्-पद्मम् पदुमं)

उमेरातो स्वरः

१प्लक्षः	पलक्खो ।		अ
भव्यः	भविओ ।	[भव्वो]	इ
मूर्खः	मुरुक्खो,	[मुक्खो]	उ
रत्नं	रयणं ।		अ
वज्रम्	वइरं	[वज्जं]	इ
शार्ङ्गम्	सारंगं ।		अ
श्री	सिरी ।		इ
श्वः	सुवे ।		उ
श्लाघा	सलाहा ।		अ
स्निग्धम्	सणिद्धं, सिणिद्धं,	[निद्धं]	अ, इ
स्तुषा	सुनुसा	[सुण्हा, ण्हुसा सुसा]	उ
सूक्ष्मम्	सुहुमं, सुहमं ।		उ, अ
स्नेहः	सणेहो नेहो ।		अ
स्याद्	सिआ		इ

१ प्लक्षः पिलक्खो—(प्रा० प्र० पृ० ३१ नि० ३७)

२ वज्रः वजिरो—(पा० पृ० १३ टिप्पण)

३ श्रीः सिरी—(पा० पृ० १३ टिप्पण)

४ श्वः सुवे, स्वे—(पा० पृ० ३३ टिप्पण) श्वः सुव=सुवे—

जूओ पृ० ४६ अ=ए

५ श्लाघा सिलाघा—(पा० पृ० ३१)

६ स्निग्धम् सिनिद्धो, निद्धो—(पा० पृ० ४६ नि० ५३)

७ जूओ पृ० ७३ तथा ४१

८ सूक्ष्मम्= सुखुमं—(पा० पृ० १८ टिप्पण)

९ स्नेहः सिनेहो, स्नेहो, सनेहो—(पा० पृ० ४६ नि० ५३)

उमरातो स्वरः

स्याद्वादः	सिआवाओ ।	इ
रुघ्नम्	रुरुघं ।	उ
'स्वः	सुवो ।	"
स्वे	सुवे ।	"
स्वप्नः	सिविणो ।	इ
'ह्यः	हिओ [य्हो]	"
'ह्रीः	हिरी	इ

१११ अक्षर- व्यत्यय—

आ नीचे जे शब्दोमां चिहिनत अक्षरोनो परस्पर व्यत्यय—
पूर्वापरभाव—थइ जाय छे ते आपवामां आवे छे:—

अचलपुरम्	अलचपुरं ।
आलानः	आणालो
करेणूः	कणेरू ।
महाराष्ट्रम्	मरहट्टं ।
लघुकम्	हलुअं [लहुअं]
'ललाटम्	णडालं [णलाडं]
वाराणसी	वाणारसी ।
हरितालः	हलिआरो [हरिआलो]
ह्रदः	द्रहो [हरो]

१ समासान्तर्गत 'स्व' शब्दनुं 'सुव' ने बदले 'स' रूप थाय छे:
स्वजनः सजणो

२ ह्यः ह्यो, ह्यो—(पा० पृ० २२ टिप्पण)

३ ह्रीः हिरी—(पा० पृ० १३ टिप्पण)

४ जओ पृ० ७२ ल=ग

અપભ્રંશ-આદેશો

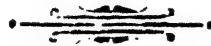
(૧) નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં અપભ્રંશ રૂપો આ પ્રમાણે છે:

અન્યાદશ	('અન્નાદિ (૩) સ)	અન્નાઇસ । 'અવરાઇસ ।
ઈદ્દક્		एह ।
ઈદ્દશ	(ઈદિ (૩) સ)	અઇસ ।
કીદ્દક્		केह ।
કીદ્દશ	(કીદિ (૩) સ)	કઇસ ।
તાદ્દક્		तेह ।
તાદ્દશ	(તાદિ (૩) સ)	તઇસ ।
યાદ્દક્		जेह ।
યાદ્દશ	(જાદિ (૩) સ)	જઇસ ।
વર્ત્મ		विच्च ।
વિષળ્ળ		वुन्न ।

અપભ્રંશનાં ઉમેરણો

(૧) અપભ્રંશમાં કોઈ કોઈ શબ્દમાં કોઈ કોઈ અક્ષરનો વધારા તરીકે ઉમેરો થઈ જાય છે:—

उक्तम्	उत्तं	वुत्तं	('વ' નો વધારો)
परस्परं	परोप्परं	अपरोप्परं	('અ' નો વધારો)
व्यासः	वासो	वासु, वासु	('ર' નો વધારો)

૧ આ () કાઉસમાં આપેલાં રૂપો અપભ્રંશરૂપોની પૂર્વાવ-
સ્થાના સૂચક છે. આ શબ્દોનાં પ્રાકૃતરૂપો જોવા માટે જુઓ પૃ૦ ૫૮
ઋ=રિ પૃ૦ ૫૯ ઋ=હ ।

૨ જેમ ' અન્ય ' શબ્દનું ' અન્યાદશ ' રૂપ થાય છે તેમ આ
' અવરાઇસ ' શબ્દ જોતાં તેના મૂળરૂપ તરીકે ' અપરાદશ ' રૂપ પણ
કલ્પી શકાય ।

સંધિ પ્રકરણ ૮

૧ પ્રાકૃતમાં જૂદાં જૂદાં બે પદોના સ્વરોનો સંધિ થાય છે અને તે પળ પ્રયોગાનુસારે વિકલ્પે થાય છે:—

સ્વરસંધિ—

અ+અ=આ—મગહ+અહિવર્ડ=મગહાહિવર્ડ, મગહઅહિવર્ડ [મગ-ધાધિપતિ:]

દંડ+અહીસો=દંડાહીસો, દળ્ડઅહીસો [દળ્ડાધશિ:]

અ=આ=આ—વિસમ+આયવો=વિસમાયવો, વિસમઆયવો [વિષમાતપ:]

આ+અ=આ—રમા+અહીણો=રમાહીણો, રમાઅહીણો [રમાધીન:]

આ+આ=આ—રમા+આરામો=રમારામો, રમાઆરામો [રમારામ:]

ઈ+ઈ=ઈ—મુણિ+ઈણો=મુણીણો, મુણિઈણો [મુનીન:]

ઈ+ઈ=ઈ—મુણિ+ઈસરો=મુણીસરો, મુણિઈસરો [મુનીશ્વર:]

દહિ+ઈસરો=દહીસરો, દહિઈસરો [દધીશ્વર:]

૧ જે બે પદોના સ્વરોમાં સંધિ થવાનો છે, તે બે પદો સામાસિક હોય કે અસામાસિક હોય અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે જૂદાં જૂદાં હોવાં જોઈએ.

જેમકે; સામાસિક—દંડ+અહીસો દંડાહીસો, દંડઅહીસો ।

અસામાસિક—દંડસ્ત+ઈસો=દંડસ્સેસો, દંડસ્સ ઈસો ।

પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વિશેષે કરીને સામાસિક પદોના સ્વરોમાં સંધિ થયેલો જણાય છે અને અસામાસિક પદોમાં તો તેનો પ્રયોગ ઘણો જ વિરલ થયેલો છે. અસામાસિક પદોમાં સંધિ કરવા જતાં ઘણે ઠેકાણે અર્થબોધ દુર્લભ થઈ જાય છે માટે જ અસામાસિક કરતાં સામાસિક પદોમાં સંધિ—પ્રયોગનો પ્રચાર વધુ થયેલો લાગે છે અને એ અનુસારે અહીં ઉદાહરણોમાં પણ સામાસિક પદોની જ નોંધ વિશેષ કરેલી છે. કોઈ ઠેકાણે તો ફક્ત એક જ પદમાં પણ સંધિ થયેલો છે:—

કાહિ+ઈ=કાહી, કાહિઈ [કરિષ્યતિ]

વિ+ઈઓ=વીઓ વિઈઓ [દ્વિતયિ:]

૨ જૂઓ પાલિપ્ર૦ સંધિકલ્પ નિ૦ ૩-પૃ૦ ૫૮

ई+इ=ई—गामणी+इइहासो—गामणीइहासो, गामणी इइहासो

[ग्रामणीतिहासः]

ई+ई=ई—गामणी+ईसरो—गामणीसरो, गामणीईसरो [ग्रामणीश्वरः]

उ+उ=ऊ—भाणु+उवज्झायो—भाणूवज्झायो, भाणुउवज्झायो

[भानूपाध्यायः]

साउ+उअयं—साऊअयं, साउउअयं [स्वादूदकम्]

उ+ऊ=ऊ—साहु+ऊसवो,—साहूसवो, साहुउसवो [साधूत्सवः]

ऊ+उ=ऊ—वहू+उअरं—वहूअरं, वहूउअरं [वधूदरम्]

ऊ+ऊ=ऊ—कणेरू+ऊसिअं—कणेरूसिअं, कणेरूऊસિઅં [કરેણૂચ્છિત્તમ્]

अ+इ=ए—वास+इसी—वासेसी, वासइसी [व्यासर्षिः]

आ+इ=ए—रामा+इअरो,—रामेअरो रामाइअरो [रामेतरः]

अ+ई=ए—वासर+ईसरो—वासरेसरो, वासरईसरो [वासरेश्वरः]

आ+ई=ए—विलया+ईसो—विलयेसो, विलयाईसो [वनितेशः]

अ+उ=ओ—गूढ+उअरं—गूढोअरं, गूढउअरं [गूढोदरम्]

आ+उ=ओ—रमा+उवचिअं—रमोवचિઅં, રમાઉવચિઅં [રમોપચિત્તમ્]

अ+ऊ=ओ—सास+ऊसासा—सासोसासा, सासऊसासा, [શ્વાસોચ્છવાસૌ]

આ+ઉ=ઓ—વિજ્જુલા+ઉસુંભિઅં—વિજ્જુલોસુંભિઅં, વિજ્જુલાઉસુંભિઅં

[વિદ્યુદુલ્લસિતમ્]

ह्रस्व-दीर्घ विधान—

૨ પ્રાકૃતમાં સામાસિક શબ્દોમાં પ્રયોગાનુસારે (વ્યાંય નિત્યે અને વ્યાંય વિકલ્પે) હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ સ્વર થાય છે અને દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ સ્વર થાય છે:—

ह्रस्वनो दीर्घ-अन्त+वेई-अन्तावेई	[अन्तर्वेदिः]
सत्त+वीसा-सत्तावीसा	[सप्तविंशतिः]
पइ+हरं- पईहरं, पइहरं	[पतिगृहम्]
भुअ+यंतं-भुआयंतं, भुअयंतं	[भुजायन्त्रम्]
वारि+मई-वारीमई, वारिमई	[वारिमती]
वेलु+वणं-वेलूवणं, वेलुवणं	[वेणुवनम्]
दीर्घनो ह्रस्व-गोरी+हरं-गोरिहरं, गोरीहरं	[गौरीगृहम्]

१ सरखावो वैदिक प्रयोग—

अष्ट+कपालम्-अष्टाकपालम् ।

अष्ट+हिरण्या-अष्टाहिरण्या ।

अष्ट+पदी-अष्टापदी (काशिका-६-३-१२६)

सरखावो संस्कृत प्रयोग—

दात्र+कर्णः-दात्राकर्णः ।

उप+नत्-उपानत् ।

केश+केशि-केशाकेशि । वगरे(काशिका-६-३-११५ थी १३९)

सरखावो पाली प्रयोग—

सम्म+धम्मो-सम्माधम्मो ।

सम्म+संबुद्धो-सम्मा संबुद्धो । (पा० प्र०पृ० ७४ संधिकल्प,

नि० ११ तथा आ नियमनुं टिप्पण)

२ सरखावो वैदिक प्रयोग—

अजा+क्षीरेण-अजक्षीरेण ।

ऊर्णा+प्रदा-ऊर्णप्रदा ।

अजा+त्वम्-अजत्वम् ।-(का० ६-३-६३-६४)

सरखावो संस्कृत प्रयोग—

शिला+वहम्-शिलवहम्

ग्रामणी+पुत्रः-ग्रामणिपुत्रः ।

ब्रह्मबन्धू+पुत्रः-ब्रह्मबन्धुपुत्रः ।

(का० ६-३-६१ थी ६६ तथा ४३-४५)

जउँणा+यडं—जउंणयडं, जउंणायडं [यमुनातटम्]
 नई+सोत्तं—नइसोत्तं, नईसोत्तं [नदीश्रोतः]
 मणा+सिला—मणसिला, मणासिला [मनःशिला]
 वहू+मुहं—वहुमुहं, वहुमूहं [वधूमुखम्]
 सिला+खलिअं—सिलखलिअं, सिलाखलिअं
 [शिलास्खलितम्]

संधिनिषेध—

३ 'इ' 'ई' के 'उ' 'ऊ' पछी कोई विजातीय स्वर आवे तो संधि थतो नथी अने 'ए' के 'ओ' पछी कोई पण स्वर आवे तो संधि थतो नथी.

पहावलि+अरुणो—पहावलिअरुणो [प्रभावल्यरुणः]
 वहू+अवऊदो—वहुअवऊदो [वध्ववगूढः]
 वणे+अडइ—वणे अडइ [वनेऽटति]
 अहो+अच्छरिअं—अहो अच्छरिअं [अहो आश्चर्यम्]

४ स्वर पर रहेतां क्रियापदमां स्वरनो संधि थतो नथीः—

होइ+इह—होइ इह [भवति इह भवतीह]

५ उद्वृत्त स्वर पर रहेतां प्रायः पूर्वना स्वरनो संधि थतो नथीः
 निसा+अरो—निसाअरो [निशाक (च) रः]

१ स्वरनी साथे रहेलो व्यंजन लोपाया पछी जे स्वर छेप रहे छे तेनुं नाम उद्वृत्त स्वर छेः—(असंयुक्त 'कादि' लोप—पृ० १०)

२ केटलेक ठेकाणे तो उद्वृत्त स्वर पर रहेतां पण संधि थई गएलो छेः—

कुम्भ+आरो=कुम्भारो (कुम्भकारः)

चक्र+आओ=चक्राओ (चक्रवाकः)

साल+आहजो=सालाहणो (सातवाहनः)

सु+उरिसो=सुरिसो (सुपुरुषः) इत्यादि

‘સ્વરલોપ—

૬ સ્વર પર રહેતાં પૂર્વવર્તી સ્વરનો પ્રયોગાનુસારે લોપ થાય છે:

તિઅસ+ઈસો—તિઅસીસો [ત્રિદશેશઃ]

નીસાસ+ઝસાસા—નીસાસૂસાસા [નિશ્વાસોઽઘ્વાસૌ]

૭ પદ્ધી પર આવેલા ‘અપિ’ શબ્દના ‘અ’ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે:

કેળ+અવિ—કેળાવિ, કેળાવિ [કેનાપિ]

કહં+અપિ—કહંપિ, કહમવિ [કથમપિ]

કિ+અપિ—કિં પિ, કિમવિ [કિમપિ]

તં+અપિ—તં પિ, તમવિ [તદપિ]

૮ સ્વરાંત પદ્ધી પર આવેલા ‘ઈતિ’ શબ્દના ‘ઈ’ નો લોપ થઈ ‘તિ’ ને સ્થાને ‘ત્તિ’ થાય છે:

તહા+ઈતિ—તહાત્તિ, તહત્તિ [તથેતિ]

પિંઓ+ઈતિ—પિઓ ત્તિ, પિઝાત્તિ [પ્રિય ઇતિ]

પુરિસો ઇતિ પુરિસોત્તિ, પુરિસ્ટુત્તિ [પુરુષ ઇતિ]

૯ વ્યંજનાંત પદ્ધી પર આવેલા ‘ઈતિ’ શબ્દના ‘ઈ’નો લોપ થાય છે:

કિં+ઈતિ—કિંતિ [કિમિતિ]

જં+ઈતિ—જંતિ [યદિતિ]

દિઢં+ઈતિ—દિઢંતિ [દૃષ્ટમિતિ]

ન જુચં+ઈતિ—ન જુચં તિ [ન યુક્તમિતિ]

૧૦ ત્યદાદિ અને અવ્યયથી પર આવેલા ત્યદાદિ અને અવ્યયના આદિ સ્વરનો પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે:—

ત્યદાદિ—ત્યદાદિઃ એસ+ઈમો—એસમો [ણ્ણોઽયમ્]

૧ જૂઓ પાલિ. સં. નિ. ૧ (ક) પૃ. ૫૫.

૨ જૂઓ „ „ „ ૨૬ પૃ. ૮૩.

त्यदादि-अव्ययः अम्हे' एत्थ अम्हेत्थ [वयमत्त]

अव्यय-अव्ययः जइ एत्थ जइत्थ [यद्यत्र]

अव्यय-त्यदादिः जइ अहं जइहं [यद्यहम्]

जइ इमा जइमा [यदीयम्]

व्यंजनसंधि

विसर्ग=ओ

११ अकारधी पर आवेला ' विसर्ग 'नो ओ थाय छे:—

अग्रतः=अगओ ।

अन्तः+विस्त्रम्भः=अंतोवीसंभो ।

पुरतः=पुरओ ।

मनःशिला=मणोमिला ।

मार्गतः=मगओ ।

सर्वतः=सव्वओ ।

म=अनुस्वार

१२ पदने अंते रहेला मकारनो अनुस्वार थाय छे:—

गिरिम्=गिरिं । जलम्=जलं । फलम्=फलं । वृक्षम्=वृच्छं ।

१३ स्वर पर रहेतां अन्त्य 'म' नो अनुस्वार विकल्पे थाय^१ छे:

उसभम्+अजिअं=उसभं अजिअं, उसभमजिअं [ऋषभमजितम्]

१ पालि प्र० सं० नि० १-(ख) पृ० ६५-ते+अहं=तेहं ।

२ कोई ठेकाणे डबल 'म्म' नी आदिमां रहेला 'म्' नो पण अनुस्वार थई जाय छे. जेमके-वणम्मि=वणंमि (वने)

३ जूओ पालि प्र० सं० पृ० ७७-यं+आहु=यमाहु (यदाहुः)

धनं+एव=धनमेव ।

હ, વ, ણ, ન=અનુસ્વાર

૧૪ વ્યંજન પર રહેતાં 'હ', 'વ', 'ણ' અને 'ન' ને સ્થાને અનુસ્વાર થાય છે:

હ-પટ્તિ=પંતિ-પંતી । પરાહ્મુખ=પરંમુહ-પરંમુહો ।

વ-કચ્ચુક=કંચુક-કંચુઓ । લાઙ્છન=લંછણ-લંછણ ।

ણ-ષણ્મુખ=છંમુખ-છંમુહો । ઉત્કણ્ઠા=ઉક્કંઠા ।

ન-વિન્ધ્ય=વિંક્ષ-વિંક્ષો । સન્ધ્યા=સંજ્ઞા ।

(૧) શૌરસેનીમાં 'ઈ' અને 'ઐ' પર રહેતાં અન્ત્ય 'મ' પછી વિકલ્પે ' ણ ' ઉમેરાય છે:

યુક્તમ્ ઇદમ્ $\left. \begin{array}{l} \text{જુત્ત+ઈણં} \\ \text{જુત્તમિણં} \end{array} \right\} = \text{જુતં ણિણં, જુત્તં ઇણં ।}$

સદૃક્ષમ્ ઇદમ્ $\left. \begin{array}{l} \text{સરિસં+ઈણં} \\ \text{સરિસમિણં} \end{array} \right\} = \text{સરિસં ણિણં, સરિસં ઇણં ।}$

કિમ્ એતત્ $\left. \begin{array}{l} \text{કિં + ઐઅં} \\ \text{કિમેઅં} \end{array} \right\} = \text{કિણેદં કિમેદં ।}$

એવમ્ એતત્ $\left. \begin{array}{l} \text{એવં + ઐઅં} \\ \text{એવમેઅં} \end{array} \right\} = \text{એવં ણેદં, એવમેદં ।}$

અનુસ્વાર આગમ.

૧૫ નીચે જણાવેલા શબ્દોના અન્ત્ય વ્યંજનનો લોપ થઈ અન્ત્ય સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થાય છે:

ઋધક્ ઇહં । ઋધકક્ ઇહયં । તત્ તં । પૃથક્ પિહં । યત્ જં ।

વિષ્વક્ વીસું । સમ્યક્ સમ્મં । સાક્ષાત્ સક્ત્વં ।

૧ જૂઓ પા૦ પ્ર૦ સં૦ નિ૦ ૨૦ પૃ૦ ૮૦—ચિરં આયતિ=ચિરં નાયતિ, ચિરન્નાયતિ ।

૧૬ નીચે જણાવેલા શબ્દોના પ્રથમ સ્વર ઉપર, દ્વિતીય સ્વર ઉપર અને તૃતીય સ્વર ઉપર પ્રયોગાનુસારે (વિકલ્પે કે નિત્યે) અનુસ્વાર થાય છે:

પ્રથમ સ્વર ઉપર—અશ્રુ અંસુ । કર્કોટઃ કંકોહો । કુહ્મલમ્ કુંપલં ।
ગુચ્છમ્ ગુંછં । ગૃષ્ઠિઃ ગિંઠી, ગિઢી । વ્યસ્ત્રમ્ તંસં ।
દર્શનમ્ દંસનં । પુચ્છમ્ પુંછં । પર્શુઃ પંસૂ ।
બુધ્નમ્ બુંધં । માર્જારઃ મંજારો, મજ્જારો । મૂર્ધા મુંઢા ।
વક્ત્રમ્—વંકં । વૃશ્ચિકઃ—વિંછિઓ । શ્મશ્રુ મંસૂ ।

દ્વિતીય સ્વર ઉપર—ઈહ ઇહં [ઇહમેગેસિં] પ્રતિશ્રુત્ પઢંસુઆ ।
મનસ્વી—મળંસી । મનસ્વિની મળંસિણી ।

મનઃશિલા મળંસિલા, મળાસિલા । વયસ્યઃ વયંસો ।

તૃતીય સ્વર ઉપર—અતિમુક્તકમ્—અણિઙ્ઠંતયં, અઙ્મુંતયં, અઙ્મુત્તયં ।
ઉપરિ—અવરિં ।

કોઈ સ્થળે માત્ર છંદની પૂરવણી માટે પણ અનુસ્વાર થાય છે:

દેવનાગસુવન્નાકિન્નરગણસ્સઢ્ભૂઅભાવચ્ચિ—

દેવનાગસુવન્નાકિન્નરગણસ્સઢ્ભૂઅભાવચ્ચિ^૧ ।

[દેવનાગસુવર્ણાકિન્નરગણસદ્ભૂતભાવાચિંતે]

૧૭ જે સ્થળે સ્વરથી શરુ થતું પદ બેવડાયું હોય ત્યાં વચ્ચે ‘ મ ’ વિકલ્પે ઉમેરાય છે:

એક+એકં એકમેકં, એકેકં (એકૈકમ્)

એક+એકેણ એકમેકેણ, એકેકેણ (એકૈકેન)

અંગ+અંગમ્મિ અંગમંગમ્મિ, અંગઅંગમ્મિ (અઙ્ગેઅઙ્ગે) इत्यादि ।

૧ જૂઓ પા૦ પ્ર૦ સં૦ નિ૦ ૧૮ પૃ૦ ૭૮, નિ૦ ૨૪—પૃ૦ ૮૧

૨ ‘ શ્રુતસ્તથા’ના છેલ્લા શ્લોકનું ચીતું ચરણ છે—

જૂઓ પુરુષરવરદીબદ્ધે—(પ્રતિક્રમણ)

अनुनासिकविधान—

१८ कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग अने पवर्ग पर रहेतां अनुस्वारने स्थाने अनुक्रमे ङ, ञ, ण, न अने म विकल्पे थाय छेः^१

कवर्ग—अङ्गणम् अंगणं, अङ्गणं । पङ्कः पंको, पङ्को ।

लङ्घनम् लंघणं, लङ्घणं । शङ्खः संखो, सङ्खो ।

चवर्ग—कञ्चुकः कंचुओ, कञ्चुओ । लाञ्छनम् लंछणं, लञ्छणं ।

अञ्जितम् अंजिअं, अञ्जिअं । सध्या संज्ञा, सञ्ज्ञा

टवर्ग—कण्टकः कंटओ, कण्टओ । उत्कण्ठा उक्कंठा, उक्कण्ठा ।

काण्डम् कांडं, काण्डं । षण्ढः संढो, सण्ढो ।

तवर्ग—अन्तरम् अंतरं, अन्तरं । पन्थः पंथो, पन्थो ।

चन्द्रः चंदो, चन्दो । बान्धवः बंधवो, बन्धवो ।

पवर्ग—कम्पते कंपइ, कम्पइ । वंफइ, वम्फइ [काङ्क्षति]

कदम्बः कलंबो, कलम्बो । आरम्भः आरंभो, आरम्भो ।

‘अनुस्वार’ लोप

१९ नीचे जणावेला शब्दोमां प्रयोगानुसारे (विकल्पे के नित्ये)

अनुस्वारनो लोप^२ थाय छे:

त्रिंशत्-तीसा । विंशतिः बीसा । संस्कृतम्-सक्कयं ।

संस्कारः—सक्कोरो । इत्यादि ।

वैकल्पिक—

इदानीं—इआणि, इआणि ।

एवं-एव, एवं ।

१ आ नियमने कोइ नित्य विधिरूपे स्वीकारे छे.

२ जूओ पा० प्र० सं० नि० १३-पृ० ७५ ।

३ जूओ पा० प्र० सं० नि० २५-पृ० ८२ ।

४ सरग्वायो सं+स्कृता=सस्कृता ।

कथम् कह, कहं ।

कांस्यम् कासं, कंसं ।

किं कि, किं ।

किंशुकम् केमुअं, किंसुअं ।

दाणिं दाणि, दाणिं [इदानीम्]

नूनं नूण, नूणं ।

पांसूः पांसू, पंसू ।

मांसलम् मासलं, मंसलं ।

मांसम् मासं, मंसं, ।

संमुखम्-समुहं, संमुहं ।

सिंहः—सीहो, सिंघो ।

इत्यादि ।

प्रकरण ९

उपसर्ग-अव्यय निपात

उवसग्गा—

प-प्र—परूवेइ (प्ररूपयति) पभासेइ (प्रभाषते)

परा-परा—पराघाओ (पराघातः) पराजिणइ (पराजयते)

ओ, अव-अप—ओसरइ, अवसरइ (अपसरति)

ओसरिअं, अवसरिअं (अपसृतम्)

सं-सम्—संखिवइ (संक्षिपति) संखित्तं (संक्षिप्तम्)

अणु, अनु-अनु—अणुजाणइ (अनुजानाति) अनुमई (अनुमतिः)

ओ, अव-अव—ओअरइ (अवतरति) ओआरो (अवतारः)

ओआसो, अवयासो (अवकाशः)

ओ, नि, नी-निर्—ओमल्लं, निम्मल्लं (निर्माल्यम्)

निग्गओ (निर्गतः) नीसहो (निस्सहः)

दु, दू-दुर्—दुन्नयो (दुर्नयः) दूहवो (दुर्भगः)

अभि, अहि-अभि--अभिहणइ (अभिहन्ति) अहिप्पाओ (अभिप्रायः)

वि-वि—विकुल्वइ (विकुर्वति) विणओ (विनयः) वेणइआ (वैनयिकी)

अधि, अहि-अधि—अज्झायो (अध्यायः) अहीइ (अधीते)

सु, सू-सु—सुकरं (सुकरम्) सूहवो (सुभगः)

उ-उत्—उग्गच्छइ (उद्गच्छति) उग्गओ (उद्गतः) उप्प-

त्तिआ (औत्पत्तिकी)

अइ, अति-अति—अईओ (अतीतः) वइक्कंतो (व्यतिक्रान्तः)

अतिसओ (अतिशयः) अच्चन्तं (अत्यन्तम्)

णि, नि-नि—णिवेसो (निवेशः) संनिवेसो (संनिवेशः) निवि-

सइ (निविशते)

પડિ, પતિ, પરિ-પ્રતિ—પડિમા (પ્રતિમા), પતિદ્વા (પ્રતિષ્ઠા)
પરિદ્વા (પ્રતિષ્ઠા)

પરિ, પલિ-પરિ—પરિવુડો (પરિવૃતઃ) પલિહો (પરિઘઃ)

ઇ, પિ, વિ, અપિ અવિ-અપિ—પિહેઇ (પિદધાતિ) પિહિતા (પિધાય)
કિપિ, કિમવિ, કિમપિ (કિમપિ) કોઇ, કોવિ (કોઽપિ)

ઊ, ઓ, ઉવ-ઉપ—ઊઝાયો, ઓઝાયો, ઉવઝાયો (ઉપાધ્યાયઃ)

આ-આ—આવાસો (આવાસઃ) આયંતો (આચાન્તઃ)

ધાત્વર્થ બાધતે કાશ્ચિત્ કાશ્ચિત્ તમનુવર્તતે ।

તમેવ વિશિનદ્યન્યોઽનર્થકોઽન્યઃ પ્રયુજ્યતે ॥

અવ્યયાઈં (અવ્યયાનિ)

અહો, હંહો, હા, હે, નામ, અહહ, હીસિ, અહહ અને અરિરિહો
વિગેરે અનેક અવ્યયો છે અને તે બધાનો પ્રયોગ સંસ્કૃતની પેઠે પ્રાકૃ-
તમાં પણ થાય છે. તો પણ અહીં નીચે કેટલાક વિશેષ અવ્યયોની
નોંધ કરીએ છીએ:—

અઇ	અતિ	અતિશય.
અઇ	અયિ	સંભાવના.
અઈવ	અતીવ	વિશેષ.
અઓ	અતઃ	આથી, ઇથી.
અકટ્ટુ	અકૃત્વા	નહિ કરીને.
અગમઓ	અગ્રતઃ	આગળથી.
અગમે	અગ્રે	આગે, આગળ.
અંગ	અઙ્ગ	સંબોધન.
અજ્ઞ	અદ્ય	આજ.

૧ ફક્ત 'સ્થા' ધાતુની પૂર્વના જ 'પ્રતિ' નો 'પરિ' થાય છે,

अण (नञ्-)	अन	निषेध.
अण्णमण्णं	अन्योऽन्यम्	अन्योन्य.
अण्णहा	अन्यथा	विपरीत.
अणंतरं	अनन्तरम्	आंतरा विना.
अतीव	अतीव	
अत्थं	अस्तम्	अदर्शन, आथमबुं.
अत्थि	अस्ति	सत्तासूचक.
अत्थु	अस्तु	विधिसूचक, निषेधसूचक.
अदु	अदः	
अदुवा }	अथवा	पक्षांतर.
अदुव }		
अद्धा	अद्धा	समय.
अंतरं	अन्तरम्	आंतरं.
अंतो	अन्तर्	अंदर, वच्चे.
अन्नहा	अन्यथा	विपरीत
अन्नु }	अन्यथा	
अन्नह }		
(अप०)		
अप्पणो	आत्मनः	आपणे जाते-पोते.
अपरज्जु	अपरेद्युः	परमदिवसे.
अप्पेव	अप्येवम्	संशय.
अभिवस्सं	अभीक्षणम्	वारंवार.
अभितो	अभितः	चारे बाजु.
अम्मो		आश्चर्य.
अम्महे (शौ०)		‘एं है हं’हर्षनुं सूचन.
अरे	अरे	संभाषण,

अरे	अरति (अरइ)	रतिकलह.
अलं	अलम्	सामर्थ्य, निषेध, पूरुतुं.
अलाहि	अलंहि	निवारण, निषेध.
अवस्सं	अवश्यम्	अवश्य.
अवसें } (अप०)	अवशेन	„
अवस } (अप०)	अवश्यम्	„
अवरिं	उपरि	उपर.
अव्वो		सूचना, पश्चात्ताप, संभाषण, विस्मय, संताप, आदर, भय, अपराध, खेद, दुःख, आनंद.
असइं	अमकृत्	अनेकवार.
अह	अथ	आरंभ.
अहत्ता	अधस्तात्	नीचे.
अहवइ (अप०)	अथवा	पक्षान्तर.
अहव } (अप०)	अथवा	„
अहवा }		
अहा	यथा	जेम.
अहे	अधः	नीचे.
अहो	अहो	ओहो (आश्चर्य)
आम	ओम्	स्वीकार.
आवि	आविः	प्रकट.
आहच्च	आहत्य	बलात्कार.
आहरजाहर(अप०)	एहिरेयाहिरे	आवरोजावरो.
इ		पादपूरक.
इओ	इतः	आधी, एधी, वाक्यारंभ,

इकसरिअं	एकसृतम् (?)	संप्रति.
इत्थत्तं	इत्थंत्वम्	ए प्रकारे.
इच्चत्थो	इत्थर्थः	ए अर्थ.
इयाणिं	इदानीम्	हमणां.
एम्बहि(अप०)	”	”
इर	किल	निश्चय.
इह	इह	अहीं.
इहं	ऋधक्	सत्य.
इहयं	ऋधकक्	”
इहरा	इतरथा	अन्यथा.
इं	किम्	प्रश्न, गद्दी.
ईमिं	ईपन्	थोडुं.
ईमि	”	”
उ	तु	तो.
उअ	उत	पश्य—जो.
उट्ठवइस (अप०)	उत्तिष्ठविश	उठबेश.
उत्तरओ	उत्तरतः	उत्तरथी, उत्तरमां.
उत्तरसुवे	उत्तरश्चः	आवती काल पछी.
उद	उत	विकल्प, अपि.
उदाहु	उदाहो	विकल्प.
उप्पि	उपरि	उपर.
उवरिं	”	”
उवरि	”	”
उ		गद्दी, क्षेप, विस्मय, सूचना.
एअं	एतत्	ए.

एकइआ	}	एकदा	एक वखत.
एकइआ			
एकया			
एकसरिअं		एकसृतम् (?)	संप्रति.
एकसि	}	(अप०) एकशः	एकवार.
इकसि			
एकसि	}	एकदा	एक वखत.
इकसि			
एकसिअं	}	"	"
इकसिअं			
एगइआ	}	एकदा	एक वखत.
एगया			
एगयओ		एकैकतः	एक एक.
एगंततो		एकान्ततः	एक तरफी.
एगज्झं		एकव्यम्	एक प्रकार.
एतावता	}	एतावता	एतले.
एयावया			
एत्थं	}	अत्र	अहीं.
एत्थ			
एत्थु	}	(अप०) अत्र	"
एत्तहे			
एत्तहे (अप०)	इतः		आथी, एथी, बाक्यारंभ.
एव	एव		नक्की, ए ज प्रमाणे.
एयेव' (शौ०)	,		"

१ जूओ पा० प्र० पृ० ७८ नि० १७

वा + एव = वा येव । तेमु + एव = तेमु येव ।

न + एव = न येव । ते + एव = ते येव ।

बोधि + एव = बोधि येव । सो + एव = सो येव ।

जि (अप०)		ज "तासु जि" तेनो ज.
एवं	एवम्	एम, ए प्रमाणे.
एम्ब (अप०)	"	"
एवमेव	एवमेव	एम ज.
एमेव	"	"
एम्बइ (अप०)	"	"
जे	अगि	संभावना.
ओ		सूचना, पश्चात्ताप.
कओ	कुतः	क्यांथी.
कउ	"	"
कहंतिहु } (अप०)		
कत्थइ	कुत्रचित्	कोइ ठेकाणे.
कहं	कल्यम्	काले.
कह {	कथम्	केम, केवी रीते.
कहं }		
केम, केम्ब, } "	"	"
किप, किम्ब. }		
किह, किध } (अप०)		
काहि {	कुत्र	क्यां.
काहिं }		
केत्थु (अप०)	"	"
कालओ	कालतः	काले करीने, वग्वते.
काहे	काहि (?)	क्यारे.
किं		प्रश्न, गर्हा,
किंचि	किंचित्	काई.

किंणा	}	किन्तु	प्रश्न.
किण्णा			
किणो			”
किर		किल	नक्की
किल		”	”
केवाच्चिरं		कियच्चिरम्	केटला लांबा समय मुधी.
केवाच्चिरेण		कियच्चिरेण	”
केवलं			एकलं.
केहि (अप०)			तादर्थ्यसूचन “सगहो केहिं” स्वर्गने माटे.
खलु			नक्की.
खाइअं (यं)			वळी.
खाइं (अप०)			अनर्थक-स्थलपूरणे.
खेत्तओ		क्षेत्रतः	क्षेत्रमां, क्षेत्रथी.
खु			नक्की
गंधमो		गन्धतः	गंधे.
गुणओ		गुणतः	मुणे.
घइं (अप०)			अनर्थक-स्थलपूरक.
घुघ (अप०)			घुघु—चेष्टानुं अनुकरण.
घ		घ	अने.
घ			नक्की.
चिअ	}	चैव	”
चेअ			”
मइ			जो.
छुडु (अप०)		”	”
जओ		यतः	अथी, कारणके.

जणि	}(अप०)	जाण्ये, 'इव'नुं सूचन.
जणु		
जत्थ		यत्र ज्यां—जेमां.
जेत्थु	}(अप०)	यत्र ज्यां—जेमां.
जत्तु		
जति	यदि	जो.
जदि	यदि	"
जह	}	जेम, जे रीते.
जहा		
जेम, जेम्भ,	}(अप०)	"
जिम, जिम्भ,		"
जिह, जिध		"
जहेव	यथैव	"
जं	यत्	जे, के
जाव	यावत्	ज्यांमुधी.
जाम	}	"
जाउं		
जामहिं	}(अप०)	
जावज्जीवं		
जुअंजुअं	यावज्जीवम्	जीवतां सुधी.
जेण	युतंयुतम् (?)	पृथक्पृथक्—जूढंजूढं.
जे	येन	जे तरफ.
ज्ञगिति	ये	पादपूरक.
ज्ञत्ति		संप्रति.
ण	ज्ञटिति	शीघ्र—झट.
णइ	न	निषेध.
		अवधारण,

णं		वाक्यालंकार,
णं (शौ०)	ननु	वितर्क.
णमो	नमः	नमस्कार.
णवर		केवल.
णवरि		अनंतर.
णवरं	नवरम्	विशेष.
णवि		विपरीतता.
णाइ	नैव (?)	निषेध.
णाइं	"	"
णाणा	नाना	जूटुंजूटुं.
णिच्चं	नित्यम्	नित्य.
णूण	नूनम्	नक्की. तर्क.
णणं	"	"
णो	नो	निषेध.
नं	तत्	वाक्यारंभ, ते.
नंजहा	तद्यथा	जेमके.
नण्	तदा	त्यारे, तयारपछी.
नओ	ततः	तेथी.
ततो	"	"
ततो	"	"
तणेण (अप०)		तादर्थ्यसूचन.
तत्थ	तत्र	त्यां, तेमां.
तेत्तहे (अप०)	"	"
तप्पमिइं	तत्प्रभृति	त्यारथी.
तह	तथा	तेम, तेवी रीते.
तहा }		

तेम, तेम्ब, तिम, तिम्ब, तिह, तिथ	} (अप०) तथा	तेम, तेवी रीते
--	-------------	----------------

तहेव	तथैव	तेम, तेवी रीते.
तहि	तत्र	त्यां-तेमां.
तहिं	"	"
ताव	तावत्	त्यांसुधी, वाक्यारंभ.
ताउं	(अप०) तावत्	"
ताम		
तामहिं		
तिरियं	तिर्यक्	वांकुं.
तिरो	तिरः	छूपावुं.
तीअं	अतीनम्	अनीत.
तु	तु	तो.
तेण	तेन	ते तरफ.
तेत्थु	(अप०) तत्र	त्यां-तेमां.
तत्तु		
तेहिं	(अप०)	तादर्थ्य सूचन.
तो	तु	तो
तो (अप०)	ततः, नदा	तेथी, त्यारे.
थू	थूत्	निरस्कार.
दर	दर	अडधुं, ओळुं.
दिवारत्तं	दिवारात्रम्	रात-दिवस.
दिवा, दिआ,	दिवा	दिवस.
दिवा		
दिवे (अप०)	"	"
दुडु	दुष्ट	दुष्ट, ग्वराव,

दुहओ	द्विधा	बन्ने बाजुथी.
दुहा	"	बन्ने रीते, बे भागे.
दे	"	संमुखीकरण, संबोधन.
धणियं	.	बाद.
ध्रुवं	ध्रुवम्	ध्रुव, चोकस.
ध्रुवु (अप०)	"	"
न	न	निषेध.
नउ } (अप०)		गू० नो. जाण्ये, 'इव'
नाइ }		अर्थतुं सूचन.
नावइ }	जायते (?)	हिं० नांइ.
नं }		
नत्थि	नास्ति	नथी.
नहि	नहि	निषेध.
नाहिं (अप०)	"	"
निच्चं	नित्यम्	नित्य.
नृन }	नृनम्	वितर्क.
नृन }	"	
नेव	नैव	नहि ज.
नो	नो	निषेध.
पञ्चुअ	प्रत्युत	उलटुं.
पञ्चलिउ (अप०)	"	
पगे	प्रगे	प्रातःकाले.
पच्छा	पश्चात्	पछी.
पच्छइ (अप०)	"	"

पडिरूवं (पं)	प्रतिरूपम्	सरग्वं.
पतिरूवं (पं)		
पतिरूवं (पं)		
परज्जु	परेद्युः	परम दिवसे.
परं	परम्	परंतु.
पर (अप०)	„	„
परंमुहं	पराङ्मुखम्	पराङ्मुख, विमुख.
परसवे	परश्वः	आवता परम दिवसे.
परितो	परितः	चारे बाजु.
परोप्परं	परम्परम्	परम्पर.
परुप्परं		
अवरोप्परं	(अप०) „	„
अवरुप्परं		
पसय्ज	प्रसह्य	हठान्.
पाडिकं	प्रत्येकम्	एकएक.
पाडिक्कं	„	„
पातो	प्रातः	सवारे.
पायो	प्रायः	प्रायः, घणुं करीने.
पाओ		
प्राउ	(अप०) „	„
प्राइव		
प्राइम्ब		
पगिम्ब		
पिव	अपि+इव	सरग्वं, जेवुं.
पि	अपि	पण.
पुण	पुनः	फरीने. बळी.

पुणरुत्तं	पुनरुक्तम्	„ कृतकरण.
पुणो	पुनः	फरीने, वळी.
पुणु (अप०)	„	„
पुणरवि	पुनरपि	फरीपण, वळीपण.
पुरओ	पुरतः	आगळ.
पुरत्था	पुरस्तात्	„
पुरा	पुरा	पहेलां, भूतकाळ.
पुहं	पृथक्	जूढुं.
पिहं	„	„
पेच्च	प्रेत्य	परलोके.
बले	बले	निर्धारण—चूटी काढवुं.
		निश्चय.
बहिद्धा	बहिर्धा	बहार.
बहिया	बहिर्	„
बहिं	„	„
भुज्जो	भूयः	फरीने.
भो !	भोः	आमंत्रण.
मग्गतो	मार्गतः	पाछळ.
मणयं	मनाक्	थोडुं.
मणाउं (अप०)	„	„
मणे	मने	विमशं.
माइं	माऽति	निषेध.
नामि		सखीनुं संबोधन.
मिव	मा+इव	जेवुं.
मुमा	मृषा	जोडुं.

मुहु	मुहुः	वारंवार.
मूसा	मृषा	खोटुं.
मा	मा	निषेध.
मं (अप०)	मा	”
मोरउल्ला	मुधा,	फोकट.
मोसा	मृषा	खोटुं.
य	च	अने.
य्हो	ह्यः	गई काले.
र	र	पादपूरक.
रहो	रहः	गुप्त.
रे	रे	संभाषण.
रे	रति+रइ=रे	रतिकलह.
रोसि, रंसि (अप०)	”	तादर्थ्यसूचन.
लहु	लघु	शीघ्र.
व	वा	विकल्प. जेवुं.
व्व	इव	जेवुं.
वणे	वने	अनुकंपा, निश्चय, विकल्प, संभावना.
वहिल्ल (अप०)	शीघ्रम् पदमिल्ल(?)	वहेलुं.
वा	वा,	विकल्प, जेवुं.
वि	अपि	पण.
विअ	इव	जेवुं.
विणा	विना	वगर.
विणु (अप०)	”	”
विव	इव	जेवुं.
वीसुं	विप्पक्क	व्याप्ति.

वे	वे	निश्चय,
वेव्व		आमंत्रण.
वेव्वे	,,	भय, वारण, विषाद,
		आमंत्रण.
सड	सदा	सदा.
सइ	सकृत्	एकवार.
सकम्भं	माक्षात्	प्रत्यक्ष.
सज्जो	सद्यः	शीघ्र.
सणियं	शनैः	धीरे.
सद्धिं	सार्धम्	साथे.
सपक्खि	सपक्षम्	बराबर साथे
सपडिदिंसि	सप्रातिदिगं	,,
समं	समम्	साथे.
समाणुं (अप०)	समानम्	,,
सम्मं	सम्यक्	ठीक, सातुं.
सयं	स्वयम्	जाते. पोते.
सया	सदा	सदा
सव्वओ	सर्वतः	बधे, बधेथि.
सव्वत्थ	सर्वत्र	बधे.
सव्वेत्तहे (अप०)	,,	,,
सह	सह	साथे.
सहु (अप०)	,,	,,
सहसा	सहसा	अविमर्श, शीघ्र, त्वरा.
सायं	सायम्	संध्या, सांज.
सिय (अ)	म्यान्	कदाच.

सिया (आ)	”	”
सुवत्थि	स्वस्ति	कल्याण.
सुवे	श्वः	आवती काले.
से		अथ, वाक्यारंभ.
मेवं	तदेवं	समाप्ति. स्वीकार.
हञ्जे (शौ०)	..	दासीनुं आमंत्रण.
हंता	हन्त	कोमलामंत्रण-हा.
हंद	हन्त	गृहाण—ले.
हंदि	हन्त	मेद, विकल्प, पश्चात्ताप.
		निश्चय, मन्य, गृहाण.
हद्दी	हाधिक	मेद, निवेद.
हरे	हारे	क्षेप, संभाषण. रतिकलह.
हला		एला—सर्वांनुं संबोधन.
हले	हाऽऽले !	एली—...
हव्वं	हव्यम्	शीघ्र-
हाहा	हाहा	मेद.
हिर		निश्चय.
हीमाणहे (शौ०)		विस्मय, निवेद.
हीही (शौ०)		खीखी (विदूषकनुं हसतुं)
हु		निश्चय, वितर्क, विस्मय,
		संभाषना.
हुहुरु (अप०)		‘मुरु’ के ‘मरर’ अवा-
		जनुं अनुकरण.
हुं		दान, पृच्छा, निवाग्न.
हेडा	अधः	, नीचे.

આ ઉપરાંત તે બીજાં સર્વાદિશબ્દજન્ય (યદા, કદા વિગેરે) અવ્યયો છે, તેનો ઉલ્લેખ તદ્દિત પ્રકરણમાં આવનારો છે. સ્વરૂં વિચારિણ તો—

“ ઇયન્ત ઇતિ સંખ્યાનાં નિપાતાનાં ન વિચિત્રે ”

નિપાત

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે દેશ્યપ્રાકૃત એ, પ્રસ્તુત પ્રાકૃતનું એક અંગ છે. તેમાં જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે તે વધા શબ્દો ‘નિપાત’ ને નામે ઓળખાયા છે. કારણ કે, એ શબ્દોની રચના, કોઈ જાતની વ્યુત્પત્તિ કે વર્ણવિકાસની અપેક્ષા રાખતી નથી. કિંતુ એ, લૌકિક સંકેત અને ઉચ્ચારણ ઉપર નિર્ભર છે. અહીં એવા—દેશ્યપ્રાકૃતમાં વપરાતા કેટલાક—નિપાતો આપીએ છીએ:

અર્થ—

અગચા	અમુગા:	
અવ્ય (ચ્છ) કં	અકાળદમ્	અકાલે.
અલ્લં		દિન.
* આઝ	આપ:	પાળી.
* આમીમા	આશી:	આશિષ.
* ઉજ્જલો	ઉઝ્જ્વલ:—ચલી	ચલવાન.
કહું	કુતૂહલમ્	કોડ.
* કન્થડ	કવચિત્	
* કન્દુદું	કન્દોન્થમ	ઉત્પલ
* કકુધં	કકુદમ્	મુંધ.
કરમી	રમશાનમ	
* મ્વહુ ઓ	શુલ્ક:	
* મેહું	મેલમ્	કીડા.

*गोणो	गौः	
*गावी	"	
*घायणो	गायनः	
चच्चिकं	स्थासकः	कुंभारतुं एक जाततुं उपकरण.
छिछि	धिकधिक	
छिछई	पुंश्चली	छिनाळ.
*जम्भणं	जन्म	
झसुरं	ताम्बूलम्	
णामुक्कसिअं	कार्यम्	
णेलच्छो	पण्डकः	नपुंसक, हीजडो.
*तेआलीसा	त्रयश्चत्वारिंशत्	तेताळीश.
*तेवण्णा	त्रिपञ्चाशत्	ते (त्रे) पन.
तिंगिच्छि	पौष्पं रजः	पुष्पनी रज.
*द्धिद्धि	धिकधिक	
*धिरत्थु	धिगम्तु	
*निहेलणं	निलयनम्	घर.
*पकलो	पक्कलः	ममर्थः.
*पञ्चावण्णा	पञ्चपञ्चाशत्	पंचावन.
*पणपन्ना	"	"
पलही	कर्पासः	कपास.
*पडिसिद्धी	प्रतिस्पर्धा	
पाडिसिद्धी		
*भिमोगे	हिमोरः	
*बइल्लो	बलीवर्दः	बलद.
*भट्टिओ	भर्तृकः	विष्णु.

*आ निशानीवाळा शब्दो संस्कृत शब्दो मागे समानता थगवे छे.

भवंतो	भवान्	तमे.
बहिद्धा	बहिर्धा	मैथुन, बहि.
मघोणो	मघवा	इन्द्र.
महन्तो	महान्	
मुव्वहइ	उद्वहति	
लज्जालुङ्णी	लज्जावती	लाजवंतीनो छोड.
विउसग्गो	व्युत्सर्गः	त्याग.
वोसिरणं	व्युत्सर्जनम्	,,
वम्हलो	अपस्मारः	रोगविशेष—वाई.
वडुयरं	बृहत्तरम्	वडेरुं.
वटो	वटः	
सक्खिणो	साक्षी	
साहुली	शाखा	

अपभ्रंशमां आवता केटलाक निपातो—

देख्य शब्दो

अप्पण	आत्मीय	आपणुं.
कोडु	कौतुक	कोड.
मेडु	क्रीडा	खेल. रमत.
जाइट्टिआ	यद्वाष्टिका	जे जे जोयुं.
अकट		
दक्कणि	अद्भुत	
दडवड	अवस्कन्द	दडवडवुं.
द्रवक्क	भय	
द्रेहि	दृष्टि	

નવગ	નવક	નોગું, નવું, દિં० અનોગા.
નાલિઅ	મુદ	
નિચ્છટ્ટ	(નિત્યમ્થ--નિચ્છટ્ટ)	ગાદ.
મઠ્ઠીસ	મા ખૈષી:	મા બીશ--ભય ન પામ.
રવળ્ણ	રમળ	રમ્ય.
વદ	(વટ !)	મૂદ.
વિટ્ટાલ'		વટાલ, વટલાવું.
સટ્ટલ		અમાધારણ.
હેલ્લિ	(હે આલે !)	હે સગ્વી.

આ ઉપરાંત ત્રીજા પળ દેશ્યપ્રાકૃત શબ્દો છે અને તે અનેક છે. તે માટેની વિશેષ માહિતી, હેમચંદ્રકૃત 'દેશનામમાલા' ને જોવાથી મળી શકે તેમ છે. આવા કેટલાક શબ્દો 'પટ્ટભાષાચંદ્રિકા' માં પણ નોંધાળ્યા છે.

૧ આ શબ્દનો વિશેષ સંબંધ સં: 'વિપરિવર્ત' કે 'પરિવર્ત' સાથે હોઈ શકે. વટલાવું, પલટાવું અને વટલાવું એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ એક સગ્વી લાગે છે.

નામ પ્રકરણ ૧૦

નામના પ્રકારો

સંસ્કૃત ભાષામાં નામોના બે વિભાગ છે. જેમકે—સ્વરાંત નામ અને વ્યંજનાંત નામ. પણ પ્રાકૃતભાષામાં તેમ નથી. કારણ કે, વ્યંજનાંત નામમાત્ર કોઈ રીતે સ્વરાંત થયા મિવાય પ્રાકૃતભાષામાં પ્રયોજાતું જ નથી, એથી પ્રાકૃતમાં બધાં નામો સ્વરાંત હોય છે માટે પ્રાકૃત નામોનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે:

અકારાંત, આકારાંત, ઇકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત, ઊકારાંત. એકારાંત અને ઓકારાંત. [સંસ્કૃત ઋકારાંત નામો પ્રાકૃતમાં રૂપાલ્યાનને પ્રસંગે અકારાંત, આકારાંત, ઇકારાંત કે ઉકારાંત થતાં હોવાથી એને ઉપરની ગણત્રીમાં જુદાં ગણ્યાં નથી.]

નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર.

૧. 'ગ્રામણી', 'સ્વલ્પ' એ જ પ્રકારનાં બીજા અનેક શબ્દો (સંનાની, સુધી; કારમ્, કટપ્ વગેરે) નાં અન્ત્ય સ્વર રૂપાલ્યાનને પ્રસંગે હ્રસ્વ થાય છે.

૨. નાન્યતરજાતિમાં વપરાતાં નામોનો અન્ત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

નામની જાતિઓ

પ્રાકૃત નામોની જાતિઓ સંસ્કૃત નામોની જેવી છે. જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે:

૧. નકારાંત અને સકારાંત નામો પ્રાકૃતમાં નરજાતિનાં ગણાય છે.

૨. તરણિ, પ્રાકૃષ્ અને શરન્ એ ત્રણ નામો પ્રાકૃતમાં નરજાતિમાં રહે છે.

- ૩ નેત્રવાચક શબ્દો તેની સ્વાસ જાતિ ઉપરાંત નરજાતિમાં પણ વપરાય છે.
- ૪ વચન, વિદ્યુત્, કુલ, ઇન્દ્રિય, માહાત્મ્ય, દુઃખ અને ભાજન વગેરે શબ્દો પોત પોતાની સ્વાસ જાતિ ઉપરાંત નરજાતિમાં પણ રહે છે.
- ૫ ગુણ, દેવ, બિંદુ, સ્વર્ગ, મણ્ડલાગ્ર, કરુહ અને વૃક્ષ વગેરે શબ્દો પોતાની જાતિ ઉપરાંત નાન્યતરજાતિમાં પણ વપરાય છે.
- ૬ ગરિમન્, મહિમન્ વગેરે ' ઇમન્ ' છેડાવાળાં નામોને અને પીણિમા (પીનત્વ), પુષ્પિમા (પુષ્પત્વ) વગેરે ' ઇમા ' છેડાવાળાં નામોને તેઓની સ્વાસ જાતિ ઉપરાંત નારીજાતિમાં પણ સમજવાનાં છે.
- ૭ અજ્ઞલિ, પૃષ્ઠ, અક્ષિ, પ્રશ્ન, ચૈર્ય, કુક્ષિ, બલિ, નિધિ, વિધિ, રશ્મિ અને ગ્રન્થિ વગેરે નામો પોત પોતાની જાતિ ઉપરાંત નારીજાતિમાં પણ વપરાય છે.

વચન—વિભક્તિઓ

- ૧ ગૂજરાતીની પેઠે પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ જ નથી, તેને બદલે સર્વત્ર બહુવચનથી કામ ચલાવાય છે અને ' દ્વિત્વ ' અર્થની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે બહુવચનનાં નામની સાથે તેના વિશેષણરૂપે વિભક્ત્યંત ' દ્વિ ' શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે.
- ૨ ચતુર્થી અને ષષ્ઠી એ બન્ને વિભક્તિના પ્રત્યયો એક સરસા હોવાથી ચતુર્થી વિભક્તિ, ષષ્ઠી વિભક્તિમાં સમાઈ જાય છે તો પણ કોઈ સ્થળે અર્થવિશેષમાં નામમાત્રનું ચતુર્થીનું એકવચન સંસ્કૃતની જેવું પણ થતું હોવાથી એ બન્ને વિભક્તિઓને જૂદી જૂદી ગણાવેલી છે. એથી વિભક્તિઓની સંખ્યામાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતની સમાનતા છે.

પ્રત્યયો

નીચે જણાવેલા પ્રત્યયો નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં દરેક અકારાંત નામોથી યોજી શકાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રત્યયો

વિભક્તિ.	એકવચન.	બહુવચન.
પદમા	૦	૦.
બીઆ	મ્	૦.
તડઆ	ળ	હિ, હિં, હિં.
ચઉત્થી } છટ્ટી }	મ્મ. ૦	ળ.
પંચમી	તો. ઓ, ડ. હિ. હિંતો. ૦	તો, ઓ, ડ. હિ, હિંતો, સુંતો.
સત્તમી	મિ, મ્મિ. ૦	સુ.
સંબોધન (સંબોધન)	૦	૦.

શૌરસેની: માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાં પ્રત્યયોની વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:

શૌરસેની

પંચમી દો, ટુ.

માગધી

પદમા ૦
ચઉત્થી }
છટ્ટી } હ હં.

પૈશાચી

પંચમી

તો, તુ.

અપભ્રંશ

પદમા	ઉ, ં	૦.
બીઆ	ઉ, ં	૦.
તડઆ	ળ, મ્	હિં.
ચઉત્તી } છટ્ટી }	સુ, સ્સુ, હો, ં	હં, ૦.
પંચમી	હુ. હે	હું.
સત્તમી	૦	હિં.
સંબોહણ	ઉ, ં	હો, ૦.

પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો

જ્યાં જ્યાં પ્રાકૃત પ્રત્યયોમાં ૦ છે ત્યાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે:

પદમા—પુંલિંગી પ્રત્યેક અકારાંત નામનું પ્રથમાનું એકવચન ઓકારાંત થાય છે, અને બહુવચન આકારાંત થાય છે.

બીઆ—પુંલિંગી અકારાંત નામનું દ્વિતીયાનું બહુવચન આકારાંત અને એકારાંત થાય છે.

ચઉત્તી—માત્ર તાદર્થ્યને સૂચવવા માટે અકારાંત નામનું ચોથીનું એકવચન સંસ્કૃતની જેવું પણ થાય છે. માત્ર એક ' વધ ' શબ્દથી તાદર્થ્ય અર્થમાં સંસ્કૃતના ' આય ' પ્રત્યયની જેવો વધારાનો ' આઈ ' પ્રત્યય પણ લાગે છે. આર્ષપ્રાકૃતમાં તો કેટલેક સ્થળે આ ' આઈ ' પ્રત્યયને બદલે ' આણ ' પ્રત્યય પણ વપરાય છે અને તે હરકોઈ શબ્દને લાગી શકે છે.

પંચમી—અકારાંત નામનું પંચમીનું એકવચન આકારાંત પળ થાય છે.

સત્તમી—અકારાંત નામનું સત્તમીનું એકવચન એકારાંત પળ થાય છે.

સંબોધન—પુંલિંગી અકારાંત નામનું સંબોધનનું એકવચન આકારાંત અને ઓકારાંત થાય છે તથા સંબોધનમાં વિભક્તિ વિનાનું એ અકારાંત નામ પળ વપરાય છે અને સંબોધનનાં બહુવચનનાં રૂપો પ્રથમા (પદમા) ની જેવાં થાય છે.

પ્રત્યયો લાગતાં નામના મૂળ અંગમાં થતા ફેરફારો

તૃતીયા—તૃતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો પર રહેતાં અકારાંત નામના અન્ત્ય ‘ અ ’ નો ‘ ઇ ’ થાય છે.

પંચમી—પંચમીના એકવચનની પૂર્વના અકારાંત નામના અન્ત્ય ‘ અ ’ નો ‘ આ ’ થાય છે અને બહુવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર રહેતાં પળ અન્ત્ય ‘ અ ’ નો ‘ આ ’ થાય છે.

પંચમીના બહુવચનના ‘ સ ’ અને ‘ હ ’ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર રહેતાં અકારાંત નામના અન્ત્ય ‘ અ ’ નો ‘ આ ’ અને ‘ ઇ ’ થાય છે.

તૃતીયા } તૃતીયાના એકવચનના ‘ ણ ’ ઉપર અને ષષ્ઠીના
છટ્ટી } તથા સત્તમીના બહુવચન ઉપર અનુસ્વાર વિકલ્પે થાય છે.
સત્તમી }

છટ્ટી—છટ્ટીના બહુવચનનો પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના નામનો કોઈ પળ અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

સત્તમી—સત્તમીના એકવચનનો ‘ સિ ’ પ્રત્યય લાગતાં મૂળ અંગના છેવટના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થાય છે. આ ‘ સિ ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ વિશેષે કરીને “ આર્ષપ્રાકૃતમાં વપરાયું છે.

૧ “ ઇયાવંતી સઘાવંતી લોગસિ ”—આ૦ પ્ર૦ શ્રુ૦ પ્ર૦ અ૦

૩૦ ૧. “ લોગસિ પરમદસી ” આ૦ પ્ર૦ શ્રુ૦ તૃ૦ અ૦ ૩૦ ૨.

સસર્મીના બહુવચનનો પ્રત્યય પર રહેતાં અકારાંત નામના અન્ત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે.

શૌરસેની—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પંચમી—પ્રાકૃતમાં પંચમીના એકવચનના પ્રત્યયો લાગતાં મૂળ અંગનો જે ફેરફાર જણાવ્યો છે તે શૌરસેનીમાં પણ લાગુ થાય છે. બાકી વધાં શૌરસેનીનાં રૂપાભ્યાનો પ્રાકૃતની પ્રમાણે છે.

માગધી—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પદમા—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં માગધીમાં પુંલિંગી અકારાંત નામનું પ્રથમાનું અને સંબોધનનું એકવચન 'એકારાંત' થાય છે. માગધીનું આ એકારાંત રૂપ આર્ષપ્રાકૃતમાં પણ વપરાયેલું છે અને આ એક જ રૂપની વપરાશને લીધે એ આર્ષપ્રાકૃતને પણ 'અર્ધમાગધી' તરીકે જણાવવામાં આવેલું છે.

અડત્થી { માગધીમાં ચોથી અને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં અકારાંત કે છઠ્ઠી } આકારાંત નામથી એકવચનમાં 'હ' અને બહુવચનમાં 'હૈં' પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે અને તે વચ્ચે પ્રત્યયો લાગતાં પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. બાકીનાં વધાં માગધી રૂપો શૌરસેની પ્રમાણે સમજી લેવાનાં છે. ઉપર જણાવેલો બહુવચનનો 'હૈં' પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં પણ વાપરી શકાય છે.

પૈશાચી—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પંચમી—શૌરસેનીમાં પંચમીના એકવચનમાં જે ફેરફાર જણાવ્યો છે તે પૈશાચીમાં પણ સમજવાનો છે. બાકી વધાં પૈશાચીનાં

x x x x x

રૂપાભ્યાનો શૌરસેની પ્રમાણે સમજવાનાં છે.

અપભ્રંશ—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પદમા } જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં અપભ્રંશમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયા
બીઆ } વિભક્તિમાં (એકવચન અને બહુવચનમાં) અકારાંત નામ
આકારાંત થઈને વપરાય છે અને એમને એમ પળ વપરાય
છે. તથા પ્રથમાના એકવચનમાં પુંલિંગી અકારાંત નામ
પ્રાકૃતની પેટે ઓકારાંત થઈને પળ વપરાય છે.

ચતુર્થી } જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં મૂળ અંગ જેમનું તેમ વપરાય
છઠ્ઠી } છે અને દીર્ઘાંત થઈને પળ વપરાય છે.

સત્તમી—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં મૂળ અંગ ઇકારાંત અને એકારાંત થઈને
વપરાય છે.

સંબોધન—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં સંબોધનનાં ત્રણ રૂપાળ્યાનો પ્રથમા
વિભક્તિ જેવાં સમજવાનાં છે.

અપભ્રંશ—પ્રત્યય લાગતાં અંગમાં થતા ફેરફારો

તડયા—તૃતીયા વિભક્તિના પ્રાકૃત પ્રત્યયો લાગતાં મૂળ અંગમાં કે
પ્રત્યયોમાં જે ફેરફાર થાય છે તે જ ફેરફાર અપભ્રંશના એ
પ્રત્યયો લાગતાં પળ સમજવાનો છે અને એ ઉપરાંત તૃતીયાના
બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતાં મૂળ અંગ આકારાંત થાય છે
અને એમનું એમ પળ વપરાય છે.

ચતુર્થી } ચોર્થી, પાંચમી અને છઠ્ઠી વિભક્તિના એકવચનના
પંચમી } અને બહુવચનના પ્રત્યયો લાગતાં મૂળ અંગના અંત્યસ્વરનો
છઠ્ઠી } દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે તથા સાતમીના બહુવચનનો જ
સત્તમી } પ્રત્યય લાગતાં પળ મૂળ અંગમાં પૂર્વોક્ત ફેરફાર થાય છે.

સંબોધન—અપભ્રંશનું (એકવચન અને બહુવચનનું) સંબોધની રૂપ
પ્રથમાની પેટે સમજવાનું છે અને બહુવચનનો ‘ હો ’ પ્રત્યય
લાગતાં મૂળ અંગના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે.

પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગ

અકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાખ્યાનો (પુંલિંગ-નરજાતિ)
વીર^૧

એકવ૦	બહુવ૦
પ૦ વીરો, (વીરે) ^૨	વીરા.
ત્રી૦ વીરં	વીરે, વીરા.
ત૦ વીરેણ, વીરેણં	વીરેહિ, વીરેહિં, વીરેહિં.
ચ૦ છ૦ વીરસ્મ	વીરાણ, વીરાણં. (વીરાહં.)
તા૦ ચ૦ વીરાય, વીરસ્મ	" "

૧ 'વીર'નાં પાલિરૂપો

૧	વીરં	વીરા (વીરસે).
૨	વીરં	વીરે.
૩	વીરેણ	વીરેહિ, વીરેહિં.
૪	વીરાય,	વીરાણં.
	વીરસ્મ	
૫	વીરા, વીરસ્મા,	વીરેહિ, વીરેહિં.
	વીરમ્હા	
૬	વીરસ્મ	વીરાણં.
૭	વીરં,	વીરેસુ.
	વીરસ્મિ,	
	વીરમ્હિ	
૮ મેઠ	વીર, વીરા	વીરા.

જુઓ પાલિપ્ર૦ નામકલ્પ અકારાંત 'વદ્' શબ્દ અને તે રૂપો ઉપરનાં ટિપ્પણો.

૦ () આ નિશાનમાં આપેલાં રૂપો વાક્યલ્પિક છે.

૨ વીર+મ = વીર (જુઓ પ્રકરણ ૮, મ = અનુચ્ચાર ૧૨૨)

પં०	વીરૅત્તો, વીરાઓ, વીરાડ, વીરાદ્દિ, વીરાહિંતો, વીરા	વીરત્તો, વીરાઓ, વીરાડ, વીરાદ્દિ, વીરેહિ, વીરાહિંતો, વીરેહિંતો, વીરાસુંતો, વીરેસુંતો.
મં	વીરાંમિ, વીરમ્મિ. ^૧ વીરે	વીરેમુ, વીરેમું.
મંત્રો	વીરો, (વીરે) વીર, વીગ	વીગ.

• વહ ' (વધ) શબ્દનાં રૂપો • વીર ' શબ્દની જેવાં જ મમતી લેવાં. જે વિશેષ છે તે આ પ્રમાણે:

તા० ચ० વહાય. વહાડ, વહમ્મ (એકવચન)

આર્યપ્રાકૃતમાં જે શબ્દને તા० ચતુર્થાનો સૂત્રક • આણ ' પ્રત્યય લાગેલો છે તેનું રૂપ આ પ્રમાણે છે:

તા० ચ० મોક્વ—મોક્વાણ, મોક્વાય. મોક્વમ્મ (એકવચન)

.. હિઅય—હિઅયાણ, હિઅયાય, હિઅયમ્મ ..

૧ તૃઓ પ્રકરણ ૨. લીર્થસ્વર=દસ્વસ્વર-૧.

૨ તૃઓ પ્રકરણ ૮, મ=અનુસ્વાર-૧૦. (ટિપ્પણ)

૩ તૃઓ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પ્ર० શ્રુ० તૃ० અ० તૃ० ડ० ગા० ૨૧—

“ ઉવસગો નિયામિત્તા આમોક્વાણ પરિધ્વણ્ડજા ” इत्यादि.

૪ તૃઓ આચાર્યાંગસૂત્ર પ્ર० શ્રુ० પ્ર० અ० ડ० ૬—“ સે વેમિ:

અપ્પેમે અજિણાણ વહતિ, મંસાણ * મોળિયાણ * પ્વં
હિયયાણ ” इत्यादि.

ता० च० मंस—मंसाण. मंसाय. मंसम्स (एकवचन)

„ अजिण—अजिणाण, अजिणाय, अजिणस्स „

ए प्रमाणे अरिहंत (अर्हत्), धम्म (धर्म), गंधव्व (गन्धर्व),
मणुस्स (मनुष्य), पिसाअ (पिशाच), नायपुत्त (ज्ञातपुत्र), सुगत,
गोण, गउअ, गाअ (गो), भिसअ (भिषक्), सरअ (शरत्),
मंघ, नर, सुर, असुर, उरग (—य), नाग (—य), जक्ख (यक्ष),
किंनर वगेरे बधा अकारांत पुंलिंग शब्दोनां रूपो समजी लेवां.

वीर (शौरसेनीरूपो^१)

पं० ए० वीरादो, वीरादु

बाकी बधां प्राकृत प्रमाणे.

वील् (वीर) (मागधीरूपो)

पं० ए० वीले

छ० वीलाह. वीलम्म वीलाहं, वीलाण, वीलाणं.

बाकी बधां शौरसेनी प्रमाणे.

वीर (पैशाचीरूपो^३)

पं० ए० वीरातो, वीरातु

बाकी बधां शौरसेनी प्रमाणे.

१ शौरसेनी, मागधी वगेरेनां जेरूपो प्राकृतथी जूदां थाय छे
ते ज अहीं जणावेलां छे.

२ जूओ पृ० २६ ४-८.

३ पैशाचीमां ' ण ' प्रत्ययनो उपयोग करनी बग्वले (पृ० २३)

' ण-न ' नियमने जूओ. ३ वीर+ण-वीरेन.

४ वीर+ण वीगन.

વીર (અપભ્રંશરૂપો)

	૧૬૦	૧૬૦
૧	વીરુ, વીરો, વીર, વીરા	વીર, વીરા.
૨	વીરુ, વીર, વીરા.	વીર, વીરા.
૩	વીરેણ, વીરેણં, વીરેં.	વીરેહિં, વીરાહિં, વીરહિં.
૪-૬	વીરમ્મુ. વીરામુ, વીરમુ વીરાહો, વીરહો, વીર, વીરા	વીરાહં. વીરહં, વીર, વીરા.
૭	વીરાહુ, વીરહુ, વીરાહે, વીરહે	વીરાહું. વીરહું.
૮	વીરિ, વીરે	વીરાહિં. વીરહિં.
૯ (મં૦)	વીરુ ! વીરો ! વીર ! વીરા !	વીરાહો ! વીરહો ! વીર ! વીરા !

• વીર ' શબ્દનાં ઉપર જણાવેલાં વર્ધી જાતનાં રૂપો પ્રમાણે પ્રત્યેક પુંલિંગી અકારાંત શબ્દનાં શૌરસેની રૂપો, માગધીરૂપો, પૈશાચી રૂપો અને અપભ્રંશ રૂપો સમજી લેવાનાં છે.

અકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાઘ્યાનો (નપુંસકલિંગ- નાન્યતરજાતિ)

અકારાંત નપુંસક નામોનાં વર્ધી જાતનાં રૂપાઘ્યાનો બનાવવાની મચલી પ્રક્રિયા ઉપર પ્રમાણે છે. જે કાંઈ સ્વાસ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે:

પ્રત્યયો

પ૦	મ્	ણિ, ઈં, ઇં.
વી૦	”	” ” ”
સં૦	૦	” ” ”

- ૧ અકારાંત નાન્યતરજાતિના નામને લાગતા ઉપર જણાવેલા વધા પ્રત્યયો કોઈ પણ નાન્યતરજાતિના નામને લગાડવાના છે.
- ૨ શૌરસેની^૧, માગધી અને પૈશાચીમાં પણ એ જ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થાય છે.
- ૩ ‘ ણિ, ઈં, ઇં ’ પ્રત્યયોની પૂર્વના અંગનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
- ૪ સંબોધનમાં—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં—એકવચનમાં નાન્યતર નામોનું મૂળ રૂપ જ વપરાય છે અને બહુવચન. પ્રથમાની જેવું થાય છે.

કુલ

	એકવ૦	બહુવ૦
પ૦	કુલં	કુલાણિ, કુલાડ, કુલાઇં.
વી૦	”	” ” ”
સં૦	કુલ !	” ” ”

૧ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનાં સ્થાન્યનાં કર્મી વચ્ચે તે તે ભાષાના સ્વરવિકાર અને વ્યંજનવિકારના નિયમો તરફ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

૨ નપુંસકલિંગી અકારાંતનાં પાલિરૂપો

કુલ

પ૦	કુલં	કુલા, કુલાન.
વી૦	કુલં	કુલે, કુલાન.

શેષ ‘ વીર ’ નાં પાલિરૂપોની જેવાં—જુઓ પાલિપ્ર૦ પૃ. ૧૧૨.
ક્લીવલિંગ ‘ ચિત્ત ’ શબ્દ.

૩ કુલ+મ=કુલં—જુઓ મ=અનુસ્વાર—૧૨ પૃ. ૧૧.

વાકી વધાં રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ' વીર ' ની જેવાં થાય છે.

૬ રીતે ગુણ, દેવ, સોમવ (સોમપા), ગોવ (ગોપા), કરરુહ, 'સિર (શિરસ્), નભ, નહ (નભસ્), દામ (દામન્), સેય (શ્રેયસ્), વય (વચસ્-વયસ્), સુમણ (સુમનસ), સમ્મ (શર્મન્), ચમ્મ (ચર્મન્) વગેરે શબ્દોનાં રૂપો જાણી લેવાનાં છે.

અપભ્રંશ

નાન્યતરજાતિનાં રૂપામ્યાનોની અપભ્રંશમાં જે खास विशेषता છે તે આ પ્રમાણે:

- ૧ પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં બહુવચનમાં પ્રાકૃતની પેટે ત્રણ પ્રત્યયો ન લાગતાં માત્ર 'ઇ' પ્રત્યય લાગે છે અને એની પૂર્વનો સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.
- ૨ જે નાન્યતર શબ્દને છેડે 'ક' પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં એકવચનમાં 'ઉં' પ્રત્યય લાગે છે.

૧ જે શબ્દો 'અસ્' અને 'અન્' છેડાવાઢા છે તે પ્રાકૃતમાં નરજાતિના ગણાય છે (પૃ. ૧૨૩-નામની જાતિઓ) પણ પાલિમાં પણ 'અસ્' છેડાવાઢા શબ્દોને (મનોગણને) નરજાતિના અને નાન્યતરજાતિના ગણવામાં આવ્યા છે: પાલિપ્ર. પૃ. ૧૩૩-૧૩૪ અને તેનું ટિપ્પણ.

પ્રાકૃતમાં અને પાલિમાં ૬ 'અસ્' અને 'અન્' છેડાવાઢા શબ્દોનાં વધાં રૂપો 'વીર' અને 'કુલ' ની જેવાં થાય છે તો પણ આપ્રાકૃતમાં અને પાલિમાં ૬ શબ્દોનાં કેટલાંક રૂપો 'વીર' અને 'કુલ' થી પુઢાં થાય છે. જેમકે:

મણ: મન (મનસ)

પાલિ	આપ્રા.	સંસ્કૃત
મુ. ૫૦ ૫૦ મનસા	મુ. ૫૦ મણમા	(મનસા)
	પ. ૫૦ મણસો	(મનસ:)

रूपाख्यानो

कुल

१	कुलु, कुल, कुला	कुलाइं, कुलइं.
२	" " "	" "

च० छ० ए० मनसो	च० छ० ए० मनसो	(मनसः)
स० ए० मनसि	स० ए० मणसि	(मर्नास)

कम्म (कर्मन)

पालि	आर्षप्रा०	संस्कृत
तृ० ए० कम्मना, कम्मुना	तृ० ए० कम्मणा, कम्मुणा	(कर्मणा)
च० छ० ए० कम्मुनो	च० छ० ए० कम्मुणो	(कर्मणः)
पं० ए० कम्मना, कम्मुना	पं० ए० कम्मणा, कम्मुणो	(कर्मणः)
स० ए० कम्मनि	स० ए० कर्म्मणि	(कर्मणि)

उदाहरण—“ सिरसा, मणसा मत्थाएण वंदामि ”—मुनिवन्दनसूत्र.

“ मणसि काउं गुलियं ग्वाइ ” प्राकृतकथासंग्रह—उदायननी
कथा पृ० १२, पं० २२.

“ कम्मुणा वंभणो होइ कम्मुणा होइ ग्वत्तिओ ”—

उत्तराध्ययन अ० २५, गा० ३३.

आ आर्ष रूपोनी सिद्धिने माटे आ० हेमचंद्रे “ शेषं संस्कृतवत्
सिद्धम् ” (८-४-४४८) ए सूत्रने रचेलं छे.

‘स्थामन्’ वगैरे शब्दनां पालिरूपोनी विशेषता माटे जूओ पालि
प्र० पृ० १३५, अं० ११-१२.

आर्षप्राकृतमां पण केटलेक स्थळे ‘स्थामन्’ वगैरे शब्दनां रूपो
ए पालिरूपोनी जेवां वपराएलां छे.

१ जूओ अपभ्रंश-प्रत्ययने लगना नियमो—पदमा बीआ—पृ० १०५.

કુલઅ (કુલક)

૧ 'કુલઅં' કુલઆઈ, કુલઅઈ.

૨ " " "

બાકી બધાં રૂપો ' વીર ' નાં અપભ્રંશ રૂપોની પેઠે સમજી લેવાનાં છે,

અકારાંત-સર્વોદિ-શબ્દ

નચિના શબ્દોને ' સર્વોદિ ' તરીકે ગણવામાં આવે છે: સવ્વ-અપ૦ સાહુ, સવ્વ (સર્વ), વીસ (વિશ્વ), ઉહ, ઉમ (ઉમ), અવહ, ઉવહ, ઉમય (ઉમય), અણ્ણ, અન્ન (અન્ય), અણ્ણ (ન્ન) યર (અન્યતર), ડઅર (ઇતર), કયર (કતર), કડમ (કતમ), જેમ, નેમ (નેમ). સમ, સિમ, પુરિમ, પુવ્વ (પૂર્વ) અવર (અપર), દાહિણ, દક્ષિણ (દક્ષિણ), ઉત્તર. અવર. અહર (અધર), મ, સુવ (સ્વ), અંતર. તં (તદ્). જ (યદ્) ઐમુ (અદસ્), ઇમ (ઇદમ્), એત

૧ કુલઅ + અં = કુલઅં-જૂઓ સ્વરલોપ-૬ પૃ ૧૬.

૨ 'ઉવહ' રૂપ આ૦ હેમચંદ્રને સંમત નથી-હે૦ પ્રા૦ વ્યા૦ ૮-૨-૧૩૮ પૃ ૬૫. આર્યપ્રાકૃતમાં 'ઉમયોકાલં' પ્રયોગમાં 'ઉમય' ને બદલે 'ઉમયો' કે 'ઉમઓ' ("ઉમઓકાલં પિ અજિઅસંતિયયં" - અજિતશાંતિસ્તવન ગા૦ ૩૯) રૂપ પણ વપરાયેલું છે.

૩ જૂઓ પૃ ૮૭ શબ્દ-સર્વથા વિકાર.

૪ જેમ સંસ્કૃતમાં 'તદ્' ની જેતું 'ત્યદ્' પણ એક સર્વનામ છે તેમ જ સર્વનામ પાલિમાં પણ છે, એનાં રૂપો 'ત' ની જેવાં થાય છે:

મ્યો

ત્યે

ત્વં

ત્વે

પાલિપ્ર૦ પૃ ૧૪૩ નું છેલ્લું

ટિપ્પણ. પ્રાકૃતમાં તો આ 'ત્ય' સર્વનામ મળતું નથી.

૫ આ શબ્દનાં રૂપો અકારાંત શબ્દોના પ્રસંગે આવનારાં છે.

(એતદ્), ઇક્ક, એક્ક, એગ, એઅ (એક), દુ (દ્વિ) તુમ્હ (યુષ્મદ્), અમ્હ (અસ્મદ્) કિ, અપ૦ કાઈ, કવણ (કિમ્), ભેવન્ત (ભવતુ).

૧ સર્વાદિ શબ્દો વિશેષણરૂપ હોવાથી ત્રણે લિંગે વાપરી શકાય છે.

૨ 'અમુ' અને 'દુ' શબ્દ સિવાય એ બધા સર્વાદિ શબ્દો અકારાંત છે, તેથી તેનાં બધી જાતનાં બધાં રૂપાભ્યાનો પુંલિંગમાં 'વીર' અને નપુંસકમાં 'કુલ' ની જેવાં સમજવાનાં છે. જ્યાં જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે:

૩ પ્રથમાના બહુવચનમાં સર્વાદિ શબ્દોના અન્ત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે અને એ એક જ રૂપ પ્રથમાના બહુવચનમાં વપરાય છે.

૪ સર્વાદિ શબ્દોને છટ્ટીના બહુવચનમાં 'એસિં' પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

૫ સર્વાદિ શબ્દોને સપ્તમીના એકવચનમાં 'ત્થ' 'મ્મિ' 'હિ' અને 'મ્મિ' પ્રત્યય લાગે છે.

રૂપાભ્યાનો (નરજાતિ)

સવ્વ (પ્રાકૃત)

એકવ૦	બહુવ૦
૫૦—સવ્વો (સવ્વે)	સવ્વે.
ત્રી૦—સવ્વં	સવ્વે. સવ્વા.

૧ સંખ્યાવાચક શબ્દોના પ્રકરણમાં 'ઉભ' અને 'દુ' શબ્દનાં રૂપો આવશે.

૨ જુઓ પૃ૦ ૧૨૧ મવંતો ।

૩ 'સવ્વ' શબ્દનાં પાલિ રૂપો માટે જુઓ પૃ૦ ૧૩૦ ઉપરનું પેલું ટિપ્પણ. સ્વાસ મેદ આ છે:

૫૦ તથા સં૦ બહુવ૦ સવ્વે.

છ૦ ,, સવ્વેસં, સવ્વેસાનં.

તથા પંચમીના એકવચનમાં 'વીરા' ની પેઠે 'સવ્વા' અને સપ્તમીના એકવચનમાં 'વીરે' ની પેઠે 'સવ્વે' રૂપ થતાં નથી.

ત૦—સવ્વેણ, સવ્વેણં

સવ્વેહિ, સવ્વેહિં. સવ્વેહિં.

ચ૦ છ૦—સવ્વસ્સ

સવ્વેસિં, સવ્વાણ, સવ્વાણં,
(સવ્વાહૈ).

પં૦—સવ્વત્તો,

સવ્વત્તો,

સવ્વાહ, સવ્વાહો,

સવ્વાહ, સવ્વાહો,

સવ્વાહિ,

સવ્વાહિ, સવ્વેહિ,

સવ્વાહિંતો,

સવ્વાહિંતો, સવ્વેહિંતો

સવ્વા

સવ્વાસુંતો, સવ્વેસુંતો.

મ૦—સવ્વત્થ, સવ્વસ્મિ, સવ્વહિં.

સવ્વેસુ, સવ્વેસું.

સવ્વમ્મિ

સવ્વ (શૌરસેની)

શૌરસેનીમાં ' સવ્વ ' શબ્દનાં બધાં રૂપો ' સવ્વ ' નાં પ્રાકૃત રૂપો જેવાં છે. પંચમીના એકવચનમાં વિશેષતા છે તે ' વીર ' ના શૌરસેનીરૂપ પ્રમાણે સમજવી.

શવ્વ (માગધી)

પ્રથમાના એકવચનમાં અને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં ' શવ્વ ' નાં માગધી રૂપો ' વીર ' નાં માગધી રૂપો જેવાં જાણવાં અને નાકી બધાં ' સવ્વ ' નાં શૌરસેની રૂપો પ્રમાણે સમજવાં.

સવ્વ (પૈશાચી)

પંચમીનું એકવચન ' વીર ' ના પૈશાચીરૂપ પ્રમાણે અને બાકી
બધાં ' સવ્વ ' નાં શૌરસેની રૂપો પ્રમાણે.

સવ્વ, સાહ (અપભ્રંશ)

	એકવ૦	બહુવ૦
૧	સવ્વુ, સવ્વો. સવ્વ, સવ્વા	સવ્વે, સવ્વ, સવ્વા.
૨	સવ્વુ. સવ્વ. સવ્વા	સવ્વ. સવ્વા.
૩	સવ્વેણ, સવ્વેણં. સવ્વે	સવ્વેહિં, સવ્વાહિં. સવ્વહિં.
૪-૬	સવ્વમ્સુ. સવ્વામુ. સવ્વમુ. સવ્વહો. સવ્વાહો. સવ્વ, સવ્વા	સવ્વેમિં. સવ્વહં. સવ્વાહં. સવ્વ, સવ્વા.
૫	સવ્વહાં. સવ્વાહાં	સવ્વહું. સવ્વાહું.
૭	સવ્વહિં. સવ્વાહિં	સવ્વહિં. સવ્વાહિં.

બાકી બીજાં બધાં સર્વાદિઓનાં રૂપો પણ એ ' સવ્વ ' (પ્રાકૃત,
શૌરસેની) શવ્વ (માગધી) અને સવ્વ (અપભ્રંશ) ની પેઠે કરી
લેવાનાં છે. તો પણ કેટલાક પ્રમિદ્ધ પ્રમિદ્ધ સર્વાદિનાં રૂપો નીચે
પ્રમાણે આપીએ છીએ:

૧ જૂઓ પૃ. ૧૩૦.

૨ અપભ્રંશમાં ' સવ્વ ' ને સ્થાને ' સાહ ' શબ્દ પણ વપરાય છે અને
પણાં બધાં રૂપો ' સવ્વ ' નાં અપભ્રંશ રૂપોની પેઠે થાય છે.

त, णं (तत्)

१	स, सो (मा० शे)	ते, णे.
२	तं, णं	ते, ता, णे, णा.
३	तेण. तेणं, तिणा णेण, णेणं (पै० नेन)	तेहि, तेहिं, तेहि. ^५ णेहि, णेहिं, णेहि. ^५
४-६	तम्म. ताम (मा० ताह) णम्म मे	तैस, तैसिं, ताण, ताणं, णैसिं, णाण. णाणं, मिं (मा० ताहं).
९	तो, तम्हा. ततो. ताओ. ताउ ताहि. ताहिंतो ता	ततो, ताओ. ताउ, ताहि. तेहि, ताहिंतो, तेहिंतो. तामुंतो. तेमुंतो.
	(शौ० मा० तादो, तादु) (पै० तातो. तातु)	

१. केटकाक. प्रयोगोने अनुसारे ' त ' ने बदले ' ण ' पण वपराय छे: हे० प्रा० व्या० ८-३-७०-पृ० ९५.

' त ' नां पालिरूपो भाटे जओ पालिप्र० पृ० १४१-१४२ त (तद्) शब्द:

प०	सो	ते.
वी०	तं, न	ते, ने.
त०	तेन. नेन	तेहि, तेभि, नेहि. नेभि इत्यादि.

२. आ ' ताम ' ने बदले ' से ' रूप पण कोइ वैयाकरण वापरे छे: हे० प्रा० व्या० ८-३-८१-पृ० ९७.

ળત્તો,	ળત્તો,
ળાઓ, ળાડ,	ળાઓ. ળાડ,
ળાહિ,	ળાહિ, ળેહિ,
ળાહિંતો,	ળાહિંતો, ળેહિંતો,
ળા	ળાસુંતો. ળેસુંતો.
૭ તૈહે. તાલા. તડઆ	તેસુ. તેસું.
તમ્મિ, તમ્મિં. તહિં, તત્થ,	
ળમ્મિ. ળમ્મિં, ળહિં, ળત્થ	ળેસુ, ળેસું.

• ત ' શબ્દનાં પ્રાકૃતરૂપો સાથે શૌરમેની. માગધી અને પૈશાચીનાં પણ વિશેષ રૂપો જણાવેલાં છે.

• સત્ત્વ ' નાં અપભ્રંશરૂપોની પેટે • ત ' શબ્દનાં અપભ્રંશરૂપો પણ સમજી લેવાં. જે ફેર છે તે આ પ્રમાણે:

પ૦ એ૦	સુ. સો. મ. સા. ત્રં.
બી૦ એ૦	સુ, મ. મા. ત્રં.

જ (યન્)

પ૦	જો (મા૦ જ)	જં.
બી૦	જં	જા. જે.
ત૦	જેણ, જેણં. જિણા	જેહિ. જેહિં. જેહિં.
ચ૦ છ૦	જમ્મ, જામ (મા૦ જાહ)	જેમિં, જાણ, જાણં.
		(મા૦ જાહં).

૧ આ ત્રણે રૂપો ' તદા ' ના અર્થમાં જ વપરાય છે.

૨ આ ' ત્રં ' રૂપ ત્રણે લિંગમાં કામ આવે છે.

૩ ' જ ' નાં પાલિરૂપો માટે જુઓ પાલિપ્ર૦ પૃષ્ઠ ૧૪૧. ય (યદ્) શબ્દ.

પ૦	જમ્હા, જત્તો, જાઓ જાડ જાહિ, જાહિંતો, જા (શૌ૦ મા૦ જાદો, જાદુ) (પૈ૦ જાતો. જાતુ)	જત્તો, જાઓ, જાડ, જાહિ, જેહિ, જાહિંતો, જેહિંતો, જાસુંતો. જેસુંતો.
મ૦	જમ્મિ, જમ્મિ, જહિં, જત્થ જાહે જાલા, જડઆ.	જેમુ. જેમું.

‘જ’ નાં અપભ્રંશરૂપો ‘ સઘ્વ ’ નાં અપભ્રંશરૂપોની પેઠે કરી
લેવાં. વિશેષતા આ પ્રમાણે.

પ૦ ઇ૦—જુ. જો. જ, જા, ધ્રું

ચૌ૦ ઇ૦—,, , , ,

(ક) કિમ્

પ૦—કાં (મા૦ કે)	કે.
ચૌ૦—કં	ક, કા.
ન૦—કેળ. કેળં, કિણા	કેહિ, કેહિં, કેહિં.
ત૦ છ૦—કમ્મ, કામ (મા૦ કાહ)	કામ, કેમિ, કાળ, કાળં. (મા૦ કાહૈ)

૧ આ વ્રણે રૂપો ‘ યદા ’ ના અર્થમાં જ વપરાય છે.

૨ આ રૂપ વ્રણે લિંગમાં સરખું છે.

૩ જેવાં ‘ સઘ્વ ’ નાં પાલિરૂપો છે તેવાં ‘ ક ’ નાં પણ છે. વિશેષતા
ઘટલી છે કે, પ૦ ત૦ ઇ૦ કિમ્મ, સ૦ ઇ૦ કિમ્મિ, કિમ્મિ—આ રૂપો
વધારાનાં થાય છે—પાલિપ૦ પૃ. ૧૮૧.

પં૦—કમ્હા, કિળો, કીસ, કત્તો,	કત્તો,
કાઓ, કાડ,	કાઓ, કાડ,
કાહિ, કાહિંતો, કા	કાહિ, કેહિ,
(શૌ૦ મા૦ કાદો, કાટુ)	કાહિંતો, કેહિંતો,
(પૈ૦ કાતો, કાતુ)	કાસુંતો, કેસુંતો.
સ૦ કમ્મિ. કમ્મિંસ, કહિં, કત્થ	
કાહે, કાલા, કડઆ	કેસુ, કેસું.

ક, કવણ, કાઈ (કિમ્) અપભ્રંશ

અપભ્રંશ રૂપાલ્પ્યાનને પ્રસંગે ‘ ક ’ ને સ્થાને ‘ કવણ ’ અને ‘ કાઈ ’ શબ્દ પણ વપરાય છે.

‘ ક ’ નાં અપભ્રંશરૂપો અને ‘ સવ્વ ’ નાં અપભ્રંશરૂપો ત્રણે સરસાં છે. જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:

પ૦ એ૦ કુ, કો, ક, કા
કવણુ, કવણો, કવણ, કવણા
વી૦ એ૦ કુ, ક, કા
કવણ, કવણ, કવણા
પં૦ એ૦ કિહે કહાં, કાહાં
કવણિહે. કવણહાં, કવણાહાં

• • •

૧. આ ત્રણ રૂપો ‘ કદા ’ ના અર્થમાં જ વપરાય છે.

૨ ‘ કાઈ ’ (કાઈ) નાં રૂપાલ્પ્યાનો દ્વારાં નામના અપભ્રંશ રૂપોની જેવાં જાણવાનાં છે.

इम (इदम्)

प०—अयं, इमो (मा० इमे)	इमे
बी०—इमं, इणं, णं	इमे, इमा, णे, णा.
त०—इमेण, इमेणं, इमिणा	इमेहि, इमेहिं, इमेहिँ.
णेण, णेणं	(एहि, एहिं, एहिँ)
(पै० नेन)	णेहि, णेहिं, णेहिँ.
च० छ०—इमस्स, अस्स, से	सिं, इमेसिं,
(मा० इमाह)	इमाण, इमाणं.
पं०—	(मा० इमाहं)
इमतो, इमाउ, इमाओ	इमतो, इमाउ, इमाओ,
इमाहि, इमाहितो	इमाहि, इमेहि.
इमा	इमाहितो. इमेहितो
(शौ० मा० इमादो, इमादु)	इमासुंतो, इमेसुंतो.
(पै० इमातो, इमातु)	
स०—	
इमस्मि, इमस्मि, अस्मि, इह	इमेसु, इमेसुं,
	(एसु. एसुं).

१. ' इम ' नां पालिरूपो ' सव्व ' नां पालिरूपो जेवां छे.
' सव्व ' नां रूपो करतां जे विशेष छे ते आ छे:

प०—अयं

त०—अनेन, इमिना

च० छ०—अस्स, इमस्स

पं०—अस्मा, अम्हा

इमस्सा, इमम्हा

स०—अस्मि, अस्मि

इमस्मि, इमम्हि

एहि, एभि, इमेहि, इमेभि.

एसं, एसानं, इमेसं, इमेसानं,

एहि. एभि. इमेहि. इमेभि.

एसु, इमेसु

—पालिप्र० पृ० १४४-१४५ इम (इदम्) शब्द.

આય (इदम्) अपभ्रंश

‘ સઘ્વ ’ નાં અપભ્રંશ રૂપીની પેઠે ‘ આય ’ નાં અપભ્રંશ રૂપો સમજી લેવાં.

૫૦—આયુ, આયો આયે, આય, આયા.
 આય, આયા

વી૦—આયુ, આય, આયા આય, આયા.
 આયેણ, આયેણં, આયેહિં, આયહિં, આયાહિં
 આયેં વગેરે.

‘ एअ (एतद्)

૫૦—એસ, એસો, એ (શૌ૦ મા૦ એદે)
 ઇણં, ઇણમો

(મા૦ એશે, એશ^૨) (પૈ૦ એતે)

વી૦—એઅં એએ, એઆ.

(શૌ૦ મા૦ એદં) (શૌ૦ મા૦ એદે, એદા)

(પૈ૦ એતં) (પૈ૦ એતે, એતા)

ત૦—એએણં, એએણં, એઙ્ગા એએહિ, એએહિં, એએહિં.

૧ આ ‘ એઅ ’ શબ્દને શૌરસેની અને માગધીમાં રૂપાખ્યાનને પ્રસંગે ‘ એદ ’ શબ્દ સમજવાનો છે અને પૈશાચીમાં ‘ એત ’ શબ્દ સમજવાનો છે.

‘ એત ’ નાં પાલિરૂપો ‘ સઘ્વ ’ નાં પાલિરૂપોની જેવાં છે:

૫૦ એસો એતે.

વી૦ એતં એતે વગેરે.

જેમ સંસ્કૃતમાં અન્વાદેશને સૂચવવા ‘ એત ’ ને બદલે ‘ એન ’ રૂપ વપરાય છે તેમ પાલિમાં પણ છે—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૪ એત (એતદ્) શબ્દ અને એ ઉપરનું ટિપ્પણ.

૨ એસ=એશ—જૂઓ સ—શ. પૃ૦ ૨૭

(शौ० मा० एदेण, एदेणं, (शौ० मा० एदेहि, एदेहिं,
एदिणा) एदेहिँ)

(पै० एतेन, एतिना) (पै० एतेहि, एतेहिं, एतेहिँ)

च० छ०—से, एअस्स मिं, एएस्मि, एआण, एआणं.

(शौ० एदस्स) (शौ० एदेस्मि, एदाण, एदाणं)

(मा० शे, एदाह) (मा० शिं, एदाहँ,

(पै० एतस्स) एदाण, एदाणं)

(पै० एतेस्मि, एतान)

पं०—एतो, एत्ताहे, एअत्तो एअत्तो,

एआउ, एआओ, एआउ, एआओ,

एआहि, एआहितो, एआ एआहि, एएहि,

(शौ० मा० एदादु, एदादो) एआहितो, एएहितो,

(पै० एतातु, एतातो) एआसुतो, एएसुतो.

स०—एत्थ, अयम्मि, ईअम्मि एएसु, एएसुं.

एआम्मि, एआस्मि

एद, एअ (एतत्) अपभ्रंश

‘ सव्व ’ नां अपभ्रंश रूपोनी पेठे ‘ एद ’ के ‘ एअ ’ नां अप-
भ्रंश रूपो करी लेवां. जे फेरफार छे ते आ प्रमाणे:

प०—एहो

एइ

बी०—,,

,,

અકારાંત-સર્વાદિ-શબ્દ (નાન્યતર જાતિ)

સર્વાદિ શબ્દનાં બધી જાતનાં નપુંસકલિંગી રૂપાસ્થાનો પુંલિંગી સર્વાદિ પ્રમાણે છે. માત્ર પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં જે વિશેષ છે તે 'કુલ' ની પેઠે સમજી લેવાનો છે. જેમકે;

સવ્વ (સર્વ)

પ૦— સવ્વ સવ્વાણિ, સવ્વાઈં, સવ્વાઈં.

બી૦— .. " " "

બાકીનાં, 'સવ્વ' નાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી રૂપો પ્રમાણે.

સવ્વ (અપભ્રંશ)

પ૦— સવ્વુ, સવ્વ, સવ્વા સવ્વાઈં, સવ્વઈં.

બી૦— .. " " "

સવ્વઅ (સર્વક-અપભ્રંશ)

પ૦— સવ્વઅં, સવ્વઆઈં, સવ્વઅઈં.

બી૦— .. " "

બાકીનાં, 'સવ્વ' નાં 'અપભ્રંશ' રૂપો પ્રમાણે.

ત (તત્)

પ૦— તં, ણં તાણિ, તાઈં, તાઈં.

ણાણિ, ણાઈં, ણાઈં.

" " "

બી૦— તં, ણં , " "

બાકી બધાં 'પુંલિંગી' 'ત' પ્રમાણે.

त (अपभ्रंश)

प०— त्रं, तु, त, ता ताई, तई.

बी०— " " " " " "

तअ (तक-अपभ्रंश)

प०— त्रं, तउं तआई, तअई.

बी०— " " " "

बाकी त्रधां, ' त ' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

ज (यत्)

प०— ज जाणि, जाई, जाई.

बी०— जं जाणि, जाई, जाई.

बाकीनां, पुलिगी ' ज ' प्रमाणे.

ज (अपभ्रंश)

प०— ध्रं, जु, ज, जा जाई, जई.

बी०— " " " " " "

जअ

प०— ध्रं, जउं जआई, जअई

बी०— " " " "

बाकीनां, ' ज ' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

किं

प०— किं काणि, काइँ, काइं.

बी०— ,, ,, ,,

बाकीनां, पुंलिङ्गी 'क' नी पेठे

किं (अपभ्रंश)

प०— किं, काइं, कवणु, कवण, कवणा काइं, कइं,
कवणाइं, कवणइं,
काइइं, काइइं,
कीइँ, कीइं.

बी०— किं, काइं, कवणु, कवण, कवणा ,, ,,
,, ,,
,, ,,
,, ,,

बाकी वधां, 'क' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

इम (इदम्)

प०— इणं, इणमो, इदं इमाणि, इमाइँ. इमाइं.

बी०— ,, ,, ,, ,, ,,

शेष, पुंलिङ्गी 'इम' नी जेवां.

इम. इमअ (अपभ्रंश)

प०— इमु आयाइँ, आयाइं.

बी०— ,, ,,

बाकीनां, 'इम' नां अपभ्रंश रूपोनी पेठे.

१ जूओ पृ० १४३-१४४. २ जूओ पृ० १४४. ३ का +
इइं=कीइं-जूओ पृ० ९६ स्वरलोप. ४ जूओ पृ० १४४. ५ जूओ पृ०
१४५. ६ जूओ पृ० १४६.

एअ (एतत्)

પ૦— एस, एअं, इणं, इणमो एआणि, एआइँ, एआइं.

बी०— एअं ” ” ”
 शेष, पुंलिङ्गी ‘ एअ ’ नी पेठे.

एद, एअ (अपभ्रंश)

પ૦— एहु एईइं, एइइं.

बी०— ” ” ”

शेष ‘ एअ ’ नां ‘ अपभ्रंश ’ रूपोनी पेठे.

‘ युष्मद् ’ અને ‘ અસ્મદ્ ’ નાં રૂપો ત્રણે લિંગમાં એક સરખાં થાય છે અને ए आ પ્રમાણે છે.

तुम्ह (युष्मद्)

પ— એકવ૦—તં, તું, તુવં, તુહ, તુમં (ત્વમ્)

૧ જુઓ પૃ૦ ૧૪૬. ૨ જુઓ પૃ૦ ૧૪૭.

૨ તુમ્હ (યુષ્મદ્)-પાલિરૂપો

૧ ત્વં તુમ્હે (વો)

તુવં

૨ ત્વં (તુમ્હં) તુમ્હે, તુમ્હાકં (તુમ્હં)

તુવં

(વો)

તવં

તં

૩-૫ ત્વયા, તયા (પ૦-ત્વમ્હા) તુમ્હેહિ, તુમ્હેભિ (ત૦-વો)
 (ત૦-તે)

૪-૬ તવ, તુમ્હં, તુમ્હં (તે) તુમ્હાકં (વો)

૭ ત્વાયિ, તયિ

તુમ્હેસુ

-જુઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૧.

बहुव०—भे, तुब्भे, तुज्ज, तुम्ह, तुय्हे, उय्हे (यूयम्)

दु— एकव०—तं, तुं, तुमं, तुवं, तुह, तुमे, तुए (त्वाम्)

बहुव०—वो, तुज्ज, तुब्भे, तुय्हे, उय्हे, भे (युष्मान्-वः)

त— एकव०—भे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुमं, तुमइ, तुमए, तुमे,
तुमाइ (त्वया)

बहुव०—भे, तुब्भेहिं. उज्जेहिं, उम्हेहिं, तुय्हेहिं,
उय्हेहिं—(युष्माभिः)

पं— एकव०—तुय्ह, तुब्भ, तहिंतो, (त्वत्)

तइत्तो, तइओ, तइउ, तईहिंतो.

तुवत्तो, तुवाओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवाहिंतो, तुवा.

तुमत्तो, तुमाओ, तुमाउ, तुमाहि, तुमाहिंतो, तुमा.

तुहत्तो, तुहाओ. तुहाउ, तुहाहि, तुहाहिंतो, तुहा.

तुब्भत्तो. तुब्भाओ. तुब्भाउ, तुब्भाहि,

तुब्भाहिंतो, तुब्भा.

बहुव०—तुब्भत्तो, तुब्भाओ, तुब्भाउ, तुब्भाहि,

तुब्भेहि, तुब्भाहिंतो. तुब्भेहिंतो, तुब्भासुंतो,

तुब्भेसुंतो. (युष्मत्)

तुय्हत्तो, तुय्हाओ, तुय्हाउ, तुय्हाहि, तुय्हेहि,

तुय्हाहिंतो, तुय्हेहिंतो, तुय्हासुंतो, तुय्हेसुंतो.

उय्हत्तो, उय्हाओ, उय्हाउ, उय्हाहि, उय्हेहि,

उय्हाहिंतो, उय्हेहिंतो. उय्हासुंतो, उय्हेसुंतो.

उम्हत्तो, उम्हाओ, उम्हाउ, उम्हाहि, उम्हेहि,

उम्हाहिंतो, उम्हेहिंतो, उम्हासुंतो, उम्हेसुंतो.

१. युष्मद्-शब्दनां रूपोमां आवेत्वा 'ब्भ' नो विकल्पे 'ज्ज' अने 'म्ह' थाय छे: तुब्भे, तुज्जे, तुम्हे इत्यादि.

च० छ०—एकव०—तइ, तु, ते तुम्हं, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे,
तुमो, तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुब्भ, उब्भ, उय्ह
(तुभ्यम्-तव-ते)

बहुव०—तु, वो, भे, तुब्भ, तुब्भं, तुब्भाण, तुब्भाणं,
तुवाण, तुवाणं, तुमाण, तुमाणं, तुहाण, तुहाणं,
उम्हाण, उम्हाणं. तुम्हाहँ
(युष्मभ्यम्—युष्माकम्—वः)

स०— एकव०—तुमे, तुमए, तुमाइ, तइ, तए (त्वायि)
तुम्मि, तुवम्मि, तुमम्मि, तुहम्मि, तुब्भम्मि
बहुव०—तुसु, तुवेसु, तुमेसु, तुहेसु, तुब्भेसु (युष्मासु)
‘तुवसु, तुमसु, तुहसु, तुब्भसु, ‘तुब्भासु.

‘अम्ह (अस्मद्)

प— एकव०—म्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहं. अहयं (अहम्)
(मा० हगे)

१. २ आ रूपो आ० हेमचंद्रनां मते यतां नथी—हे० प्रा०
व्या० ८-३-१०३, पृ० १०२.

३ अम्ह (अस्मद्)—पालिरूपो

१ अहं मयं, अम्हे (अस्मा) (नो)

२ मं, ममं (अम्हं) अम्हाकं, अम्हे (अम्हं) (अस्मा)
(नो)

३-५—मया (त०—मे) अम्होहि, अम्होभि (त०—नो)

४-६—मम, ममं (मे) अस्माकं, अम्हाकं (च०—नो)

मय्हं, अम्हं

७ मयि अम्हेसु (अस्मासु)

—जूओ पालिप्र० पृ० १५३-१५४

बहुव०—अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं, भे (वयम्)
(मा० हगे)

दु— एकव०—णे, णं, मि, अम्मि, अम्ह, मम्ह, मं, ममं, मिमं,
अहं—(माम्—मा)

बहुव०—अम्हे, अम्हो, अम्ह, णे (अस्मान्—नः)

त— एकव०—मि, मे, ममं, ममए, ममाइ, मइ, मए, मयाइ, णे (मया)

बहुव०—अम्हेहि, अम्हाहि, अम्ह, अम्हे, णे (अस्माभिः)

पं— एकव०—मइत्तो, मइओ, मइउ, मईहिंतो. (मत्)

ममतो, ममाओ, ममाउ, ममाहि, ममाहिंतो, ममा.
महतो, महाओ, महाउ, महाहि, महाहिंतो, महा.
मज्झत्तो, मज्झाओ, मज्झाउ, मज्झाहि, मज्झाहिंतो,
मज्झा.

बहुव०—ममतो, ममाओ, ममाउ, ममाहि, ममेहि,—(अस्मत्)

ममाहिंतो, ममेहिंतो, ममासुंतो, ममेसुंतो.

अम्हत्तो, अम्हाउ, अम्हाओ, अम्हाहि, अम्हेहि,
अम्हाहिंतो, अम्हेहिंतो, अम्हासुंतो, अम्हेसुंतो.

च, छ— एकव०—मे, मइ, मम, महं, मज्झ, मज्झं, अम्ह, अम्हं
(मह्यम्—मे—मम)

बहुव०—णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं अम्हे, अम्हो,

अम्हाण, -णं, ममाण, -णं, महाण, -णं, मज्जाण-णं,
अम्हाहँ (अस्मभ्यम्—अस्माकम्—नः)

स— एकव०—मि, मइ, ममाइ, मए, मे (मयि)

अम्हम्मि, ममम्मि, महम्मि, मज्झम्मि.

बहुव०—^१अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मज्जेसु (अस्मासु)
^२अम्हसु, ममसु, महसु, मज्जसु, अम्हासु.

तुम्ह (युष्मद्) अपभ्रंश

प०—तुहं	तुम्हइं, तुम्हे.
बी०—पइं, तइं	” ”
त०—,, ”	तुम्हेहिं.
च० छ०—तउ, तुज्ज, तुध	तुम्हहं.
पं०—,, ” ”	”
स०—पइं, तइं	तुम्हासु, तुम्हासुं

अम्ह (अस्मद्) अपभ्रंश

प०—हउं	अम्हइं, अम्हे.
बी०—मइं	” ”
त०—मइं	अम्हेहिं.
च० छ०—महु, मज्जु	अम्हहं.
पं०—,, ”	”
स०—मइं,	अम्हासु, अम्हासुं.

आकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानो (नरजाति)

आकारांत नामोनां रूपाख्यानो प्रयोग विशेष विरल छे तो
 पण प्रसंगवशे तेनां रूपाख्यानोनी प्रक्रिया जणावीए छीए:

१ जूओ पृ० १२७—तइया छी सत्तमी.

२-३ जूओ पृ० १५३ नुं टिप्पणः हे० प्रा० व्या० ८-३-

११७, पृ० १०४.

- ૧ અકારાંત નામને લાગતા પ્રત્યયો આકારાંત નામને લગાડવાથી તેનાં રૂપાભ્યાનો તૈયાર થાય છે.
- ૨ માત્ર એક પંચમીનો ' હિ ' પ્રત્યય આકારાંત નામને લાગતો નથી.
- ૩ પ્રત્યય વિનાને સ્થળે ઇટલે જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં મૂળ અંગને જ રૂપાભ્યાન તરીકે સમજવું.
- ૪ સંબોધનનાં રૂપો પ્રથમાની જેવાં થાય છે.

હાહા

પ૦—હાહા	હાહા.
વી૦—હાહાં	”
ત૦—હાહાળ, હાહાણં	હાહાહિં, હાહાહિં, હાહાહિં.
ચ૦ છ૦—હાહસ્સ	હાહાળ, હાહાણં.
[તા૦ ચ૦ હાહે, હાહસ્સ	” ”]
પં૦—હાહતો, હાહાઓ,	હાહતો હાહાઓ,
હાહાઉ, હાહાહિંતો	હાહાઉ, હાહાહિંતો.
	હાહામુંતો.
સ૦—હાહા (હ) ણિ	હાહાસુ. હાહાસું.
સં૦—હે હાહા !	હે હાહા !

એ રીતે કિલાલવા ('કિલાલપા') ગોવા (ગોપા) અને સોમવા (સોમપા) વગેરે શબ્દોનાં રૂપો સમજવાં.

૧. ષડ્ભાષાચંદ્રિકાને મતે કૃદંતથી બનેલા નામનો અંત્ય સ્વર દ્રુસ્વ થાય છે એથી ' કિલાલપા ' ' ગોપા ' અને ' સોમપા ' નું પ્રાકૃત

નાન્યતર જાતિમાં તો કોઈ શબ્દ આકારાંત હતો જ નથી
(જૂઓ પૃ૦ ૧૨૩-નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર-નિ૦ ૨)

આકારાંત શબ્દનાં શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપો
' હાહા ' નાં પ્રાકૃત રૂપો જેવાં થાય છે, જ્યાં જે વિશેષ છે તે
' વીર ' ની પેઠે સમજવાનો છે.

આકારાંત શબ્દનાં અપભ્રંશનાં રૂપો ' વીર ' નાં અપભ્રંશ રૂપોની
જેવાં પ્રાયઃ બનાવવાનાં છે.

ઇકારાંત, ઉકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાઘ્યાનો (નરજાતિ)
પ્રત્યયો.

નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં દરેક ઇકારાંત અને ઉકારાંત
નામોને નીચે જણાવેલા પ્રત્યયો લગાડવાના છે.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રત્યયો.

	એકવચન	બહુવચન
પ૦—	૦	અડ, અઓ, ણો. ૦
વી૦—	+	ણો, ૦

રૂપ ' કિલાલપ ' ' ગોપ ' અને ' સોમપ ' બને છે અને આમ થતું
હોવાથી એ ત્રણે શબ્દોનાં રૂપો બરાબર ' વીર ' ની જેવાં થાય છે:
“ ક્વિપઃ ” ૨-૨-૪૭, પૃ૦ ૮૫, પઙ્ખાપાચ૦

	પઙ્ખા૦	હે૦
પ૦ એ૦ કિલાલધો.		પ૦ એ૦ કિલાલવા.
„ ગોવો.		„ ગોવા.
„ સોમવો.		„ સોમપા.

પઙ્ખાપા૦ના ઉપર્યુક્ત નિયમને બદલે આ૦ હેમચંદ્ર જે નિયમ કરે
છે તે માટે જૂઓ પૃ૦ ૧૨૩-નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર-નિ૦ ૧.

ત૦—	ળા	+
ચ૦ છ૦—	ળો, +	+
પ૦—	ળો, +	+
સ૦—	+	+
સં૦—	*	અડ, અઓ, ણો, ૦

પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો.

૧ જ્યાં જ્યાં ૦ છે ત્યાં મૂળ અંગને, અંતે દીર્ઘ કરીને વાપરવાનું છે.

૨ જ્યાં જ્યાં + છે ત્યાં અકારાંત નામને લાગતા પ્રત્યયો પળ સમજવાના છે. માત્ર પંચમીનો એક 'હિ' પ્રત્યય લેવાનો નથી.

૩ જ્યાં * છે ત્યાં (સંબોધનના એકવચનમાં) મૂળ અંગને અંતે વિકલ્પે દીર્ઘ કરવાનો છે.

૪ પંચમીના સ્વરાદિ, સકારાદિ અને હકારાદિ પ્રત્યયો પર રહેતાં અંત્ય 'ઇ' અને 'ઉ' નો દીર્ઘ થાય છે.

૫ તૃતીયા, પંછી અને સપ્તમીના બહુવચનના પ્રત્યયો પર રહેતાં અંત્ય 'ઇ' અને 'ઉ' નો દીર્ઘ થાય છે.

૬ ઉકારાંત નામોને પ્રથમાના બહુવચનમાં એક 'અવો' પ્રત્યય પળ વધારે લાગે છે:—ભાળુ + અવો=ભાળવો (સં૦ ભાનવઃ)

૧ જૂઓ પૃ૦ ૧૨૫. 'પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો' ના મથાળા નીચે (પૃ૦ ૧૨૬ માં) જણાવેલું કાર્ય અહિં ઉકારાંત અને ઉકારાંતમાં—થતું નથી.

રૂપાલ્યાનો

ઇસિ (ઋષિ)

પ૦	૧૩૩	ઇસડ, ઇસઓ, ઇસિણો, ઇસી.
બી૦	ઇસિં	ઇસિણો, ઇસી.
ત૦	ઇસિણા	ઇસીહિ, ઇસીહિં, ઇસીહિં.
ચ૦, છ૦	ઇસિણો, ઇસિસ્સ	ઇસીણ, ઇસીણં.

૧ કોઈને મતે ઇકારાંત અને ઉકારાંત શબ્દોનું પ્રથમાનું એક-વચ્ચન દ્વિતીયાના એકવચ્ચનની જેવું પણ થાય છે:—જેમકે—ઇસી, ઇસિં । વિદ્, વિદ્મં । હે૦ પ્રા૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૯, પૃ૦ ૮૪.

ઇકારાંતનાં પાલિરૂપો.

ઇસિ

૧ ઇસિ	ઇસી, ઇસયો.
૨ ઇસિં	ઇસી, ઇસયો.
૩ ઇસિના	ઇસીહિ, ઇસીભિ.
૪-૬ ઇસિનો, ઇસિસ્સ	ઇસીનં.
૫ ઇસિના, ઇસિસ્મા, ઇસિમ્હા	ઇસીહી, ઇસીભિ.
૭ ઇસિસ્મિં, ઇસિમ્હિ	ઇસિમુ, ઇસીમુ.
સં૦ ઇસિ !, ઇસે !	ઇસી !, ઇસયો !

પ્રાકૃતના 'ણો' પ્રત્યયની પેઠે પાલિમાં પણ પ્રથમાના અને દ્વિતીયાનાં બહુવચ્ચનમાં 'નો' પ્રત્યય વપરાયેલો છે: “સારમતિનો, સમ્મદિદ્ધિનો, મિચ્છાદિદ્ધિનો, વજિરબુદ્ધિનો, આધિપતિનો, જાનિપતિનો” વગેરે.

પાલિમાં અગ્નિ (અગ્નિ), મુનિ, આદિ, ઈગરિ, રંસિ (રશ્મિ) સસ્ત્ર (સસ્ત્રિ) અને ગામ્મનિ (ગ્રામણી) શબ્દોનાં રૂપોમાં વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:

[ता० च० इसये, इसिणो, इसिस्स इसीण, इसीणं]
 च० छ०— (माग० इशिह) (मा० इशिहँ)
 प० इसिणो, इसित्तो, इसीओ, इसित्तो, इसीओ, इसीउ,
 इसीउ, इसीहिन्तो इसीहिन्तो, इसीसुतो.

अग्नि.

एकव०

बहुव०

प०—अग्निनि, गिनि

अग्नियो (वधारानां रूपो)

स०—अग्निनि

”

सं०—अग्नि !

मुनि

छ०—मुने (मुनेः)

(वधारानां रूपो)

आदि

स०—आदो (आदौ)

(वधारानां रूपो)

आदु

आदि

आदिनि

गिरि

स०— गिरे

(वधारानां रूपो)

रंस्ति

त०— रंसेन

(वधारानां रूपो)

सखि

प०—सखा

सखायो, सखानो,

सखिनो, सखा.

दी०—सखारं

सखानं

सखानो, सखिनो,

सखायं

सखायो, सखी.

सखं

पं०—(शौर० इसिदो, इसिदु)

(माग० इशिदो, इशिदु)

(पैशा० इसितो, इसितु)

स० 'इसिसि, इसिभि' इसीसु, इसीसुं.

सं० हे इसि ! हे इसी ! हे इसउ ! हे इसओ ! हे
इमिणो ! हे इसी !

त० पं०—सखिना (पं०—सखारा, सखारस्मा) सखेहि,

सखेभिः सखारेहि, सखारेभि.

च० छ०—सखिस्त

सखीनं, सखारानं.

सखिनो

स०—सखे

सखेसु, सखारेसु.

सं०—सख !, सखे !,

सखायो !

सखा !, सखि !

सखानो !,

सखी !

सखिनो !

गामनी

प० गामनी

गामनी, गामनीनां.

बी० गामनीनं, गामनिं

” ”

पं०—गामनीना

स०—

गामनीसु

सं०— गामनि !

गामनी !. गामनिनो !

बाकीनां 'इसि' प्रमाणे.

ए वधां रूपो माटे जूओ पालिप्र० पृ० ८७—९१ अने ते
उपरनां टिप्पणो.

१ जूओ पृ० १२७, सत्तमीना 'सि' प्रत्ययने लगतुं लखाण—
“ तिसलाए खत्तियाणीए कुच्छिसि गढ्ढे ” आचारांग सूत्र, त्रीजी
चूलिका—महावीरनो अधिकार.

સ્વાસ વિશેષતા:

[શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાં 'ઇન્' છેડા-વાળાં 'ઇકારાંત' નામોના અંત્ય 'ન્' નો સંબોધનના એકવચનમાં વિકલ્પે 'આ' થાય છે:

હે દંડિઆ ! હે દંડિ !

હે સુહિઆ ! હે સુહિ (સુહિન્)

હે તવસ્મિઆ ! હે તવસ્મિ !

હે કંચુઙ્ગઆ ! હે કંચુઙ્ગ ! (કચ્ચુકિન્)

હે મળસ્મિઆ ! હે મળસ્મિ ! (મનસ્વિન્)]

એ પ્રમાણે અગ્નિ (અગ્નિ), મુણિ (મુનિ), બોહિ (બોધિ), સંધિ, રાસિ (રાશિ), ગિરિ, રવિ, કઙ્ (કવિ) કવિ, (કપિ-કવિ), અરિ, તિમિ, સમાદિ (સમાધિ), નિહિ (નિધિ), વિહિ (વિધિ), 'દંડિ (દંડિન), કરિ (કરિન્), તવસ્મિ (તપસ્વિન્).

૧. પ્રાકૃતમાં અને પાલિમાં 'દંડિ' વગરે 'ઇન્' છેડાવાળા શબ્દોનાં રૂપો સાધારણ ઇકારાંત શબ્દની પેઠે થાય છે. તો પણ પાલિમાં એ 'ઇન્' છેડાવાળા શબ્દોનાં કેટલાંક વધારાનાં રૂપો સાધારણ ઇકારાંત કરતાં બુદ્ધાં પડે છે અને તે વધાં આ પ્રમાણે છે: (જે રૂપો બુદ્ધાં પડે તેને વધારે **મોટા** અક્ષરોમાં મુકેલાં છે).

૧ દંડી	દંડી, દંડિયો, દંડિનો.
૨ દંડિયં, દંડિનં, દંડિ	દંડા, દંડિયે, દંડિનં, દંડિનો.
૩ દંડિના	દંડીહિ, દંડીમિ.
૪ દંડિનો, દંડિસ્મ	દંડીનં
૫ દંડિના, દંડિમ્હા, દંડિસ્મા	દંડાહિ, દંડીમિ.
૬ દંડિનો, દંડિસ્મ	દંડીનં

‘ગામણિ (ગ્રામણી), પણિ (પ્રણી), સેનાણિ (સેનાની), પહિ (પ્રધી) અને સુહિ (સુધી) વગેરે શબ્દોનાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

‘માણુ (માનુ)

પ૦—માણુ	માણુઓ, માણવો, માણઓ, માણડ, માણ.
બી૦—માણું	માણુણો, માણુ.
ત૦—માણુણા	માણૂહિ, માણૂહિં, માણૂહિં.
ચ૦ છ૦—માણૂણો, માણૂમ્સ	માણૂળ, માણૂળં.

૭ દંડિણિ, દંડિણે દંડિમ્મિ, દંડિમ્મિ	દંડીસુ, દંડિણેસુ.
સ૦ દંડિ !	દંડી ! દંડિણો !

—પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૨૨ ‘દંડી’ અને તેનું ટિપ્પણ.

૧ આ છેલ્લા પાંચ શબ્દોના સંવોધનના એકવચનમાં તે તે શબ્દનું એકનું મૂળ અંગ જ વપરાય છે: દે ગામણિ ! દે પણિ ! દે સેનાણિ ! વગેરે.

૨ ઉકારાંતનાં પાલિરૂપો

માનુ

૧ માનુ	માનૂ, માનવો.
૨ માનું	“ ”
૩—૫ માનુના	માનૂહિ, માનૂમિ.
૫ માનુસ્મા, માનુમ્હા	
૪—૬ માનુનો, માનુસ્સ	માનૂનં.

(ता० च०—भाणवे भाणुणो. भाणुम्भ)

(माग० भाणुह)

(माग० भाणुहँ)

पं०—भाणुणो. भाणुत्तो. भाणुओ.

भाणुनो. भाणुओ.

भाणुड, भाणुहिवा

भाणुड. भाणुहिवा

भाणुमुतो.

(शौर० भाणुदो. भाणुदु)

(माग० भाणुदो. भाणुदु)

(पैशा० भानुतो. भानुतु)

७ भानुम्भि, भानुम्भ

भानुम्भ.

सं० भानु !

भानु ! भानवे ! भानवो !

प्राकृतना ' णो ' प्रत्ययनी पेठे पालिमां पण प्रथमाना अने द्वितीयाना बहुवचनमां ' नो ' प्रत्यय वपराण्यो छे: " हेतुनो, जन्तुनो, गरुनो " वगैरे.

पालिमां हेतु, जन्तु, अभिम्भ, सत्तम्भ. सत्त्वज्जम्भ शब्ददोनां रूपोमां विदोषता छे ते आ प्रमाणे:-

हेतु. जंतु

बहुवचन

१ हेतुयो, जंतुयो

(वधागनां रूपो)

२ " "

एकवचन

७ हेतो सं० (हेतो)

(वधागनां रूपो)

अभिम्भ (वधागनां रूपो)

१ अभिम्भ

अभिम्भ, अभिम्भो

२ अभिम्भं

" "

સં—ભાણુંસિ, ભાણુમ્મિ

ભાણૂમ્, ભાણૂમ્.

સં—ભાણુ ! ભાણુ !

ભાણુણો ! ભાણવો ! ભાણઓ !

ભાણુ ! ભાણુ !

૫ પ્રમાણે જડ (યદુ), ધમ્મણ્ણુ (ધર્મજ્ઞ), સવ્વણ્ણુ (સર્વજ્ઞ), દ્વણ્ણુ (દેવજ્ઞ), ગુરુ, ગડ (ગો), માહુ (માધુ), બન્ધુ, વપુ (વપુષ), મેરુ, કારુ, ધણુ (ધનુષ), મિથ્રુ, કેડ (કેતુ), વિજ્ઞુ (વિદ્યુત), રાહુ, સંકુ (શક્કુ), ડચ્છુ (દક્ષુ), પવામુ (પ્રવાસિન્), વેલુ (વેણુ), સેડ (સેતુ), મચ્છુ (મૃત્યુ), 'ગ્વલપુ (ગ્વલપૂ), ગોત્તમુ (ગોત્રમ્), સરમુ (શરમ્), અભિમુ (અભિમ્), અને સયંમુ (સ્વયંમ્) વગેરે શબ્દોનાં પ્રાકૃત, શૌરમેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

૫ અભિમુના

સં

અભિમૂ ! અભિમૂવો !

વાકીનાં 'માનુ' પ્રમાણે.

સહમૂ, સવ્વઙ્ગ

(વધારાનાં)

૧-૨-સં બહુવચન

સહમુનો

૧-૨-સં ,,

સવ્વઙ્ગ, સવ્વઙ્ગુનો

—પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૨-૧૩.

વાકીનાં 'અભિમૂ' પ્રમાણે.

૧ આ છેલ્લા પાંચ શબ્દોના સંબોધનના એકવચનમાં તે તે શબ્દનું એકલું મૂળ અંગ જ વપરાય છે: હે ગ્વલપુ ! હે ગોત્તમુ ! હે સરમુ ! વગેરે.

^૧અમુ (અદમ્)

[આ શબ્દ સર્વાદિમાં છે છતાં એનાં રૂપો વિશેષે કરીને ‘ ભાણુ ’ નાં રૂપો સાથે મળતાં આવે છે માટે એને ‘ ભાણુ ’ નાં રૂપો પછી મૂકવામાં આવ્યો છે.]

૫૦— અહ, અમૂ, ^૧અસૌ અમુણો, અમવો, અમઝ, અમઓ,
અમૂ .

વી૦— અમું અમુણો, અમૂ .

૫૦— અયમ્મિ, અમૂસુ, અમૂમું.

ઇઅમ્મિ,

અમુમ્મિ

શેષ રૂપો ‘ ભાણુ ’ ની જેવાં

૧ અમુ (અદમ્) નાં પાલિરૂપો:

૧ અમુ અમૂ, અમ્વો

૨ અમું “ ”

૩ અમુના અમ્મહિ. અમ્મિ.

૪-૬ અમુનો અમૂસં, અમૂસાનં.

અમુસ્સ (સં० અમ્મય)

૫ અમુના, અમ્મહિ, અમ્મિ.

અમુસ્મા (સં० અમુમાત્)

અમુમ્હા

૭ અમુસિમં (સં० અમુમ્મિન) અમૂસુ -

અમુમ્મિ

જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૭.

૨ આ આર્પરૂપ સં० ‘ અસૌ ’ ઉપરથી થયેલું છે—જૂઓ પૃ૦ ૭ નિ० ૧૨ ઔ=ઓ. “ અસૌ તત્તમકાસી ય ” સૂત્રક્ર૦ અ० ૧, ઉ० ૩, ગા० ૮.

‘ ઇસિ ’ અને ‘ માણુ ’ શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપોની સાથે જ શૌર-
સેની, માગધી અને પૈશાચીનાં વધારાનાં રૂપો જણાવેલાં છે.

અપભ્રંશમાં જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:

અપભ્રંશભાષાના પ્રત્યયો.

एकव०	बहुव०
પ૦— ૦	૦.
બી૦— ૦	૦.
ત૦— ણ, ઇં, મ્	દિં.
ચ૦ છ૦— ૦	હું, હં.
પં૦— હે	હું.
મ૦— હિ	દિં, હું.
મં૦— ૦	હો, ૦.

જ્યાં જ્યાં ૦ છે ત્યાં મૂળ અંગને જ અંતે વિકલ્પે દીર્ઘ કરીને
વાપરવાનું છે.

અપભ્રંશના બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં મૂળ અંગને અંતે વિકલ્પે
દીર્ઘ થાય છે.

અપભ્રંશ-રૂપાવ્યાનો

इसि

પ૦—	इसि, इसी	इमि, इसी.
બી૦—
ત૦—	इमिण, इमिणं, इसीण, इसीणं, इमिणं, इसीणं, इसिं, इसीं	इसिदिं, इसीदिं.

च० छ०—इसि, इसी	इसिहुं, इसीहुं; इसिहं, इसीहं.
पं०— इसिहे, इसीहे	इसिहुं, इसीहुं.
स०— इसिहि, इसीहि	इसिहिं, इसीहिं; (इसिहुं, इसीहुं)
सं०— इसि ! इसी !	इसिहो ! इसीहो ! इसि ! इसी !

ए प्रमाणे दरेक इकारांत पुंलिंगी शब्दनां अपभ्रंश रूपो समजवानां छे.

भाणु.

प०— भाणु, भाणू	भाणु, भाणू.
बी०— " "	" "
त०— भाणुण, भाणुणं, भाणूण, भाणूणं. भाणूएं, भाणूएं, भाणूं, भाणूं	भाणूहिं, भाणूहिं.
च० छ०—भाणु, भाणू	भाणुहुं, भाणूहुं; भाणुहं, भाणूहं.
प०— भाणुहे, भाणूहे	भाणुहुं, भाणूहुं.
स०— भाणुहि, भाणूहि	भाणुहिं, भाणूहिं, (भाणुहुं, भाणूहुं)
सं०— भाणु ! भाणू !	भाणुहो ! भाणूहो ! भाणु ! भाणू !

ए प्रमाणे दरेक उकारांत पुंलिंगी शब्दनां अपभ्रंश रूपो समजवानां छे.

इकारांत अने उकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्याना (नान्यतर जाति)

‘दहि (दधि)

૧ દહિં દહીણિ, દહીઈં, દહીં.

૨ ” ” ”

સં-દહિ ! ” ! ” ! ” !

बाकी बधां तेते भाषा प्रमाणे इकारांत पुंलिङ्गी ‘इसि’ नी जेवां.

૧ જૂઓ અકારાંત નપુંસક નામોનું પ્રકરણ અને તેને લગતા પ્રત્યયો તથા નિયમો—પૃ૦ ૧૩૩-૧૩૪

૨ કોઈને મતે ઇકારાંત અને ઉકારાંત નપુંસક નામોનાં પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં આવાં બે રૂપો થાય છે:

દહિં, દહિં (સં. દધિ, દધિં)

મહું, મહું (સં. મધુ, મધું)

—હે૦ પ્રા૦ વ્યા૦-૮-૩-૨૫, પૃ૦ ૮૫.

તાદર્થ્ય અર્થમાં સંસ્કૃતના રૂપને મળતું ‘દહિણે’ (દધ્ને) અને ‘મહુણે’ (મધુને) રૂપ પણ વપરાય છે.

નપુંસકલિંગી ઇકારાંતનાં અને ઉકારાંતનાં પાલિરૂપો
‘દધિ’

૧ દધિ (દધિ) દધી, દધીનિ.

૨ દધિ ” ”

શેષ, ઇકારાંત પુંલિંગી ‘इसि’ પ્રમાણે.

૩ ‘ગામની’નાં પાલિરૂપો

ગામનિ ગામની, ગામનીનિ

ગામનિ ” ”

શેષ ઇકારાંત પુંલિંગી ‘ગામની’ પ્રમાણે.

ए प्रमाणे सत्थि (सत्थि), वारि, अच्छि (अक्षि), सुरि (सुरि), अइरि (अतिरि) अने गामणि (ग्रामणी) वगेरे शब्दोनां रूपो पण समजवां.

महु (मधु)

૧ મહું	મહૂણિ, મહૂંઈ, મહૂંડં.
૨ "	" " "
સં. મહુ !	" " "

बाकी बधां ते ते भाषा प्रमाणे उकारांत पुंलिंगी ' भाणु ' नी जेवां.

ए प्रमाणे दारु, वत्थु (वस्तु), चित्तगु (चित्रगु), सुगु, वसु, अंबु, अंसु-अम्सु (अश्रु) जउ (जतु), बहु अने लहु (लघु) वगेरे शब्दोनां रूपो पण समजवां.

૧ ' મધુ '

૧ મધુ	મધૂ, મધૂનિ.
૨ મધું	" "

જોષ, ઉકારાંત પુંલિંગી ' માનુ ' પ્રમાણે,

' गोत्रभू ' નાં પાલિરૂપો

ગોત્રભુ	ગોત્રભૂ, ગોત્રભૂનિ.
ગોત્રમું	ગોત્રભૂ, ગોત્રભૂનિ.

જોષ, ઉકારાંત પુંલિંગી ' અમિભૂ ' પ્રમાણે:—

જુઓ પાલિપ્ર. ૦ પૃ. ૧૧૩-૧૧૫ અને ૧નાં ટિપ્પણ.

‘અમુ (અદમ્)

૫૦— અહ, અમું અમૂં, અમૂં, અમૂં

૬૦— અમું ” ” ”

બાકી બધાં ‘પુંલિંગી ‘અમુ’ ની પેઠે.

દહિ (અપભ્રંશ)

૧ દહિ દહીં, દહિં

૨ ” ” ”

બાકી બધાં ‘હિસિ’ નાં અપભ્રંશ રૂપોની જેવાં.

મહુ (અપભ્રંશ)

૧ મહુ મહૂં મહૂં

૨ ” ” ”

બાકી બધાં ‘માણુ’ નાં અપભ્રંશ રૂપોની જેવાં.

ઋકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાખ્યાનો (નરજાતિ)

ઋકારાંત નામોની બે જાત છે—કેટલાંક ઋકારાંત નામ વિશેષ્યરૂપે વપરાય છે અને કેટલાંક ઋકારાંત નામ વિશેષણરૂપે વપરાય છે:

૧ ‘અમુ’ નાં પાલિરૂપો

૧ અમુ અમૂ

૨ ” ”

શેષ પુંલિંગી ‘અમુ’ પેઠે—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૮

૨ જૂઓ પૃ૦ ૧૬૬

૩ જૂઓ પૃ૦ ૧૨૩ નામના પ્રકારો.

વિશેષ્યરૂપ—જામાયર (જામાતૃ), પિયર (પિતૃ), માયર (માતૃ) વગેરે ।

વિશેષણરૂપ—કતાર (કર્તૃ), દાયાર (દાતૃ), ભતાર (ભર્તૃ) વગેરે ।

[આ ભેદને લીધે એક જાતનાં પળ એ બન્ને નામોનાં રૂપોમાં વિશેષ અંતર છે.]

ઋકારાંત (વિશેષ્યવાચક).

૧. પ્રથમાનું અને દ્વિતીયાનું એકવચન બાદ કરતાં બધી વિભક્તિઓમાં વિશેષ્યવાચક ઋકારાંત નામના અંત્ય ' ઋ ' નો વિકલ્પે ' ઓ ' થાય છે.
૨. પ્રથમાથી લઈને બધી વિભક્તિઓમાં વિશેષ્યવાચક ઋકારાંત નામના અંત્ય ' ઋ ' નો ' ઋ ' થાય છે.
૩. પ્રથમાના એકવચનમાં વિશેષ્યવાચક ઋકારાંત નામનું આકારાંત રૂપ પળ વિકલ્પે વપરાય છે.
૪. સંબોધનના એકવચનમાં વિશેષ્યવાચક ઋકારાંત નામના અંત્ય ઋ નો ' ઋ ' અને ' ઋ ' વિકલ્પે થાય છે.

[સૂચના -ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમાથી લઈને બધી વિભક્તિઓમાં ઋકારાંત નામ અકારાંત અને ઉકારાંત બને છે માટે તેનાં રૂપાઠ્યાનોની પ્રક્રિયા, ' જિણ ' અને ' માણુ ' નાં રૂપાઠ્યાનોની પ્રક્રિયા જેવી સમજવાની છે. અહીં તો માત્ર સરલતા માટે તેનાં રૂપાઠ્યાનો આપીએ છીએ.]

૧પિઁ, પિઅર (પિતૃ)

૫૦—	પિઆ, પિઅરો (મા૦ પિઅલે)	પિઅરા, પિઁણો, પિઅવો, પિઅઓ, પિઅઁ, પિઁ.
બી૦—	પિઅરં	પિઅરે, પિઅરા, પિઁણો, પિઁ.
ત૦—	પિઅરેણ, પિઅરેણં, પિઁણા	પિઅરેહિ, પિઅરેહિં, પિઅરેહિં, પિઁહિ, પિઁહિં, પિઁહિં.
ચ૦, છ૦—	પિઅરસ્સ (મા૦ પિઅલાહ) પિઁણો, પિઁસ્સ	પિઅરાણ, પિઅરાણં, (મા૦ પિઅલાહ) પિઁણ, પિઁણં.
પં૦—	પિઁણો, પિઁત્તો, પિઁઓ, પિઁઁ, પિઁહિંતો,	પિઁત્તો, પિઁઓ, પિઁઁ, પિઁહિંતો, પિઁસુંતો.

૧ ઋકારાંતનાં પાલિરૂપો

પિતૃ

૧	પિતા	પિતરો (પિતા).
૨	પિતરં	પિતરો, પિતરે.
૩	પિતરા (પિત્યા, પેત્યા) પિતૃના	પિતરેહિ, પિતરેંભિ. પિતૃહિ, પિતૃભિ.
૪—૬	પિતૃ, પિતૃનો, પિતૃસ્સ	પિતરાનં, પિતાનં. પિતૃનં, પિતૃન્નં.
૫	પિતરા (પિત્યા, પેત્યા) પિતૃના	પિતરેહિ, પિતરેંભિ. પિતૃહિ, પિતૃભિ.
૭	પિતરિ	પિતરેસુ, પિતૃસુ, પિતૃસુ.
સં૦—	હે પિત ! પિતા !	પિતરો !

દાઝળો, દાઝતો, દાઝતો,
દાઝઑ, દાઝઝ, દાઝઑ, દાઝઝ,
દાઝહિંતો દાઝહિંતો, દાઝસુંતો.

(શૌ૦ દાયારાદો, દાયારાદુ)

(મા૦ દાયાલાદો, દાયાલાદુ)

(પૈ૦ તાયારાતો, તાયારાતુ)

સ૦— દાયારે, દાયારંસિ, દાયારમ્મિ, દાયારેસુ, દાયારેસું,
દાઝંસિ દાઝમ્મિ દાઝસુ, દાઝસું.

સં૦— હે દાય !, દાયાર !, દાયારા, દાઝળો, દાયવો,
દાયારો !, દાયારા ! દાયઑ, દાયઝ, દાઝ.

ए रीते कत्तार, कत्तु, (कर्तृ), भत्तार, भत्तु (भर्तृ) वगैरे
शब्दोनां रूपो समजवानां छे.

ઋકારાંતનાં પ્રાકૃત રૂપાસ્થાનોની સાથે જ (તેનાં) શૌરસેની,
માગધી અને પૈશાચીનાં પણ વિશેષતાવાળાં રૂપાસ્થાનો આપેલાં છે.

ઋકારાંતનાં અપભ્રંશરૂપાસ્થાનો આ પ્રમાણે છે:

આગલ કહ્યા પ્રમાણે દરેક ઋકારાંત અંગ, અકારાંત અને
ઉકારાંત થયા પછી જ પ્રાકૃતમાં વાપરી શકાય છે. તો ए—મૂળ ઋકારાંતનાં—અકારાંત અંગનાં અપભ્રંશરૂપો ‘વીર’નાં અપભ્રંશરૂપો જેવાં કરવાનાં છે અને ए ઉકારાંત અંગનાં, ‘ભાણુ’નાં અપભ્રંશરૂપો જેવાં સમજવાનાં છે. કદાચ કોઈ મૂળ ઋકારાંત અંગ પ્રાકૃતમાં આવતાં ઇકારાંત થતું હોય તો તેનાં અપભ્રંશરૂપો ‘હસિ’નાં અપભ્રંશરૂપો જેવાં જાણી લેવાં.

ઉદાહરણ તરીકે એક 'પિતૃ' શબ્દનાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે આઠ અંગો સંભવી શકે છે:—

પિઅ, પિદ; પિઈ, પિદિ; પિડ, પિદુ; પિઅર, પિદર.

એ આઠમાંના 'પિઅ' અને 'પિદ' તથા 'પિઅર' અને 'પિદર' નાં અપભ્રંશરૂપો 'વીર'નાં અપભ્રંશ રૂપો જેવાં જાણવાં. 'પિઈ' 'પિદિ' નાં અપભ્રંશરૂપો 'ઈસિ' નાં અપભ્રંશરૂપો જેવાં સમજવાં અને 'પિડ' ને 'પિદુ' નાં અપભ્રંશરૂપો 'માણુ' નાં અપભ્રંશરૂપો જેવાં કરી લેવાં.

(કોઈ પણ 'ઋકારાંત' શબ્દનાં અપભ્રંશઅંગો કરતી વખતે તેનાં પ્રાકૃત અંગો તરફ અને પ્રયોગો તરફ લક્ષ્ય રાખવું.)

૧ કેટલાક ઋકારાંત શબ્દોનાં અપભ્રંશ અંગોને અહીં આપીએ છીએ:—

કર્તૃ=	કત્ત, કાર્ત્ત, કત્તુ. કટ્ટ, કટ્ટિ, કટ્ટુ.
નેતૃ=	નેઅ, નેઈ, નેડ. નેદ, નેદિ, નેદુ.
પોતૃ=	પોદ, પોડુ. પોઅ, પોડ.
ભર્તૃ=	ભત્ત, ભત્તિ, ભત્તુ. ભટ્ટ, ભટ્ટિ, ભટ્ટુ.
ભ્રાતૃ=	માય, માઈ, માડ. માદ, માદિ, માડુ.
હોતૃ=	હોદ, હોડુ. હોઅ, હોડ.

ऋकारांत शब्दनां प्राकृत रूपास्थानो (नान्यतरजाति)

सुपिअर, सुपिड (सुपितृ)

प०— सुपिअर सुपिअराइं, सुपिअराइँ, सुपिअराणि,
सुपिऊइं, सुपिऊइँ, सुपिऊाणि.

बी०— सुपिअर सुपिअराइं, सुपिअराइँ, सुपिअराणि,
सुपिऊइं, सुपिऊइँ, सुपिऊणि.

सं०— सुपिअर ! सुपिअ ! सुपिअराइं, सुपिअराइँ, सुपिअराणि,
सुपिअर ! सुपिऊइं, सुपिऊइँ, सुपिऊणि.

શેષ રૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે પુંલિંગી પિઝ, પિઅર (પિતૃ) ની
જેવાં છે.

दायार, दाउ (दातृ)

५०— दायारं दायाराइं, दायाराइँ, दायाराणि,
दाऊइं, दाऊइँ, दाऊणि.

बी०- दायारं दायाराइं, दायाराइँ, दायाराणि,
दाउइं, दाउइँ, दाउणि.

सं०— हे दाय ! दायाराइं, दायाराइं, दायाराणि,
हे दायार ! दाऊइं, दाऊइं, दाऊणि.

શેષ રૂપો, તે તે માયા પ્રમાણે ધુલિંગી દાયાર, દાડ (દાતૃ) ની
જેવાં છે.

નપુંસકલિંગી ઋકારાંતનાં અપભ્રંશરૂપો ‘કુલ’, ‘દહિ’, અને ‘મહુ’ નાં અપભ્રંશરૂપો જેવાં જાણવાનાં છે. (જુઓ પુંલિંગી ઋકારાંતનાં અપભ્રંશરૂપો વિષેનું લઘુાણ).

एकांरांत अने 'ओकारांतनां प्राकृत रूपाख्यानो

एकांरांत अने ओकारांत नामોનાं રૂપાખ્યાનો પ્રાકૃતમાં ઉપલબ્ધ થતાં નથી, તો પણ એ શબ્દોને છેડે 'અ' (સ્વાર્થિક-ક) લગાડી તેનાં રૂપાખ્યાનો બનાવાય છે અને તે તે ભાષા પ્રમાણે તે બધાં રૂપાખ્યાનો પુંલિંગમાં અકારાંત ('જિણ') ની જેવાં છે, નપુંસકમાં અકારાંત ('કુલ') ની જેવાં છે અને સ્ત્રીલિંગમાં સ્ત્રીલિંગની પ્રાક્રિયા પ્રમાણે બને છે.

૧ પ્રાકૃતમાં 'ગો' શબ્દનાં 'ગોણ' 'ગાઅ' 'ગડ' એવાં ત્રણ અંગો બને છે (જૂઓ પૃ૦ ૧૨૦ પં૦ ૧ તથા પૃ૦ ૬૧ ઓ=અડ, આઅ) અને રૂપાખ્યાનને પ્રસંગે ત્રણ એ અંગો વપરાય છે તેમ પાલિમાં 'ગો' શબ્દનાં 'ગોણ' (ગોન) 'ગુ' અને 'ગવય' એવાં અંગો બને છે (જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૮ અં૦ ૩૨ અને તેનું ટિપ્પણ) અને રૂપાખ્યાનને પ્રસંગે વપરાય છે. પ્રાકૃતમાં રૂપાખ્યાનને પ્રસંગે મૂળ 'ગો' અંગ નથી વપરાતું. આર્યપ્રાકૃતમાં મૂળ 'ગો' અંગ અને તે દ્વારા થયેલાં રૂપો પણ (જૂઓ પૃ૦ ૧૩૬ 'કમ્મ'નાં આર્યરૂપો માટેનું ટિપ્પણ) મઠી આવે છે તેમ પાલિમાં એ મૂળ 'ગો' અંગનાં પણ રૂપો—જે રૂપો આર્યપ્રાકૃતમાં વપરાયાં છે—છે અને તે આ પ્રમાણે:

ગો

૧ ગો	ગાવો, ગવો.
૨ ગાવં	ગાવો,
ગવં	ગવો.
ગાવું	
ગવું	
૩ ગાવેન	ગોદિ, ગોભિ.
ગવેન	
ગવા	

जेमके-सं० सुरै-प्रा० सुरैअ^२ । सं० ग्लौ-प्रा० गिलौअ ।
इत्यादि ।

सुरैअ

सुरैओ सुरैआ ।
सुरैअं, सुरैए, सुरैआ ।
सुरैएण, सुरैएणं सुरैएहि, सुरैएहिं, सुरैएहिँ ।
शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे 'वीर' नी समान छे.

४-६ गावस्स	गोनं, गुल्लं,
गवस्स	गवं.
५ गावा, गावस्मा,	गोहि, गोभि.
गावम्हा	
गवा, गवस्मा, गवम्हा	गवेहि, गवोमि.
७ गावे, गावस्मिं, गावम्हि	गावेसु
गवे, गवस्मिं, गवम्हि	गवेसु
	गोसु.
सं०-गो !	गावो, गवो-

जुओ पालिप्र० पृ० १७-१८

आर्षप्राकृतनुं उदाहरण—“अयले होइ गवं पचोइए”-

सूत्र० प्र० श्रु० अ० २, उ० ३ गा० ५.

“गो-महिस्-गवेलयप्पभूया”-

भगव० शत० २, उ० ५ तुंगियानो

अधिकार. (पृ० २७७ रा० जि०)

औकारांत 'नौ' शब्दनुं प्राकृत अंग 'नाव' बने छे (जुओ पृ० ६२ औ=आव) “एगं महं नावं सयासवं *सा ना(ना)वा तेहि”= भगव० श० १, उ० ६ (प्रश्नोत्तर-२२७ पृ० १७१ रा० जि०)

२ जुओ पड्भाषाचं० पृ० ९६,

ગિલોઅ

ગિલોઓ

ગિલોઆ ।

ગિલોઅં

ગિલોૅ, ગિલોઆ ।

ગિલોૅણ, ગિલોૅણં,

ગિલોૅણહિ, ગિલોૅણિં

ગિલોૅણહિં ।

શેષ રૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે ‘ વીર ’ ની સમાન છે.

૨. કેટલેક ઠેકાણે એકારાંત અને ઓકારાંત નામોનું પ્રાકૃતરૂપ, સંસ્કૃતના સિદ્ધરૂપ ઉપરથી પળ બનાવવામાં આવે છે: સુરાહિ (સં० સુરાધિઃ) સુરાસુ (સં० સુરાસુ)
 ઇત્યાદિ.

વ્યંજનાંત શબ્દો

પ્રાકૃતમાં રૂપાલ્પ્યાનને પ્રસંગે કોઈ શબ્દ વ્યંજનાંત સંભવી શકતો નથી, એથી એનાં તે તે ભાષાનાં બધાં રૂપો પૂર્વોક્ત સ્વરાંત શબ્દની પેઠે સમજવાનાં છે. ફક્ત ‘ અત્ ’ અને ‘ અન્ ’ છેડાવાળાં નામોનાં રૂપોમાં વિશેષતા છે અને એ આ પ્રમાણે છે:

૧ જૂઓ પ્રકરણ ૩-અંત્યવ્યંજનલોપ. **ષડ્ભાષાચંદ્રિકા**ને મતે છેડે ધાતુવાળાં વ્યંજનાંત નામોના છેવટના વ્યંજનમાં ‘ અ ’ ઉમેરાય છે અને બીજાં વ્યંજનાંત નામોને છેડે મ્યાર્થિક ‘ અ ’ (ક) પ્રત્યય ઉમેરાય છે એથી એ બધાં નામોનાં રૂપો અકારાંત નામની જેવાં થાય છે: (પૃ० ૧૧૬ “ હ્લોડક્ ”) ધાતુ-ગોદુહ્ + અ = ગોદુહ. અધાતુ-સુગિર્ + અ = સુગિર. સુદિવ્ + અ = સુજ્જુઅ (સુજ્જક)

‘ અત્ ’ છેડાવાળાં નામો (નરજાતિ)

જે નામો ‘મત્વર્થીય’ ‘અત્’ છેડાવાળાં છે કે વર્તમાનકૃદંત તરીકે વા ભવિષ્યત્કૃદંત તરીકે ‘અત્’ છેડાવાળાં છે તે નામોના અંત્ય ‘અત્’ નો પ્રાકૃતમાં ‘અંત’ થાય છે, તેથી એનાં બધાં રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે અકારાંત ‘વીર’ ની જેવાં બને છે.

પક્ત આર્ષપ્રાકૃતમાં એવાં કેટલાંક નામોનાં રૂપો સંસ્કૃતનાં સિદ્ધરૂપો ઉપરથી પણ બનાવવામાં આવેલાં છે:

ભગવન્તઃ=	‘ભગવંતો
ભગવતા=	ભગવથા
ભગવતઃ=	ભગવઓ ઇત્યાદિ.

‘શૌરસેની

શૌરસેનીમાં કૃતવત્, ભવત્, ભગવત્ અને સંપાદિતવત્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો માત્ર પ્રથમાના એકવચનમાં અનુસ્વાર થાય છે:

કયવં	(કૃતવાન્)
ભવં	(ભવાન્)
‘ભગવં	(ભગવાન્)

૧ આ ‘અંત’ ઉપરાંત મત્વર્થીય વીજા પણ અનેક આદેશો થાય છે તે માટે જુઓ તદ્વિતપ્રકરણમાં ‘મતુ’ ના આદેશો.

૨ “થેરા ભગવંતો” “ભગવથા મહાવીરેણ” “ભગવઓ મહાવીરસ્સ” — (ભગવ૦ રાય૦ પૃ૦ ૨૩૯-૨૪૧-૨૪૫)

૩ શૌરસેનીને લગતી અપવાદ વિનાની બધી પ્રક્રિયા માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાં પણ સમજી લેવી.

૪ આ રૂપ આર્ષપ્રાકૃતમાં પ્રથમામાં અને દ્વિતીયામાં પણ વપરાયેલું છે: “ભગવં મહાવીરે” “ભગવં ગોયમં” — (ભગવ૦ રાય૦ પૃ૦ ૨૩૨)

संपाद्भवं
संपादिद्वं

(संपादितवान्)

रूपाख्यानो

'भगवंत (भगवत्)

भयवंत

१ भगवंतो भगवंता,

(शौ० मा० पै० भगवं)

(मा० भगवंते)

२ भगवंतं भगवंते, भगवंता.

‘ भत् ’ छेडावाळां नामनां पालिरूपोः

१ भगवंत

१ भगवा भगवंतो, भगवंता.

२ भगवंतं भगवंते.

३ भगवता भगवंतेहि, भगवंतेभि.

भगवंतेन

४-६ भगवतो भगवंतं, भगवंतानं.

भगवंतस्स

५ भगवता, भगवंता भगवंतेहि, भगवंतेभि.

भगवंतस्मा, भगवंतम्हा

७ भगवति, भगवंते भगवंतेभु.

भगवंतस्मि, भगवंतस्मि

सं० भगवं, भगव भगवंतो

भगवा (भगवंत) भगवंता.

[जूओ पृ० १८२ ‘ भगवंत ’ नां आर्परूपो]

—जूओ पालिप्र० पृ० ११६-११७-११८ अने एनां टिप्पण.

૩ ભગવંતેણ, ભગવંતેણં ભગવંતેહિ, ભગવંતેહિં,
ભગવંતેહિં .

સં૦— ભગવંત !, ભગવંતા.

ભગવંતા !, ભગવંતો !

(શૌ૦ મા૦ પૈ૦ ભગવં, ભગવ !)

ए प्रमाणे बधां, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी प्रमाणे.

‘ભવંત (ભવતુ)

૧ ભવંતો ભવંતે.

(શૌ૦ મા૦ પૈ૦ ભવં)

(મા૦ ભવંતે)

૨ ભવંતં ભવંતે, ભવંતા.

૩ ભવંતેણ, ભવંતેણં ભવંતેહિ, ભવંતેહિં
ભવંતેહિં.

સં૦ ભવન્ત, ભવંતા !

ભવંતા, ભવંતો

૧ પાલિમાં ‘ ભવંત ’ શબ્દનાં વિશેષ રૂપો આ પ્રમાણે છે:

૧ ભવંતો, ભોંતો, ભવંતા (બહુવચન)

૨ ભવતા, ભોતા, ભવંતેન (એકવચન)

૪-૬ ભવતો, ભોતો, ભવંતસ્સ (,)

સં૦—ભો !, મંતે !, મોત ! (,)

,, ભવંતો, મોંતો, ભવંતા, મોતા (બહુવચન)

‘ સંત ’ શબ્દનું પાલિમાં (સં૦ ‘ સન્નિઃ ’ ઉપરથી) ‘ સન્નિમ ’

રૂપ પણ વપરાય છે:—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૧૮-૧૧૯-૧૨૦ અને તેનાં ટિપ્પણો.

(શૌ૦ મા૦ પૈ૦ ભવં, ભવ)

(મા૦ ભવંતે, ભંતે)

ए प्रमाणे बधां, ते ते भाषा प्रमाणे ' सव्व ' नी पेठे.

‘ભવંત (ભવતૃ-વર્તમાનકૃદંત)

૧ ભવંતો ભવંતા.

(મા૦ ભવંતે)

૨ ભવંતં ભવંતે, ભવંતા.

૩ ભવંતેણ, ભવંતેણં ભવંતેહિ, ભવંતેહિં,
ભવંતેહિં.

સં. ભવન્ત ! ભવંતો ! ભવંતા.

ભવંતા !

(મા૦ ભવંતે !)

ए प्रमाणे बधां ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी जेधां.

‘અત્ ’ છેડાવાળાં વર્તમાનકૃદંતનાં પાલિરૂપો:

૧ ગચ્છંત (ગચ્છત્-વર્તમાનકૃદંત)

૧ ગચ્છં, ગચ્છંતો ગચ્છંતો (ગચ્છં)
ગચ્છંતા.

૨ ગચ્છંતં ગચ્છંતે.

શેષ વધાં ‘ ભગવંત ’ પ્રમાણે.

કેટલાંક ‘ અત્ ’ છેડાવાળાં નામોનાં પાલિરૂપોની વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:

‘ મહંત ’ (મહત્) અને અરહંત (અર્હત્) શબ્દના પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ મહા ’ અને ‘ અરહા ’ (આર્પપ્રા૦ અરહા) રૂપ વધારે થાય છે.—પાલિ પ્ર૦ પૃ૦ ૧૧૮-૧૧૯.

‘भवमाण (भवतु—वर्तमानकृदन्त)

- ૧ भवमाणो, भवमाणा.
 (मा० भवमाणे)
 ૨ भवमाणं भवमाणे, भवमाणा.
 ૩ भवमाणेण, भवमाणेहि, भवमाणेहि,
 भवमाणेणं भवमाणेहि.
 शेष, ते ते भाषा प्रमाणे ‘ वीर ’ नी जेवां.

भविस्संत (भविष्यत्—भविष्यत्कृदन्त)

- ૧ भविस्संतो भविस्सन्ता.
 (मा० भविस्सन्ते)
 ૨ भविस्सतं भविस्सन्ते, भविस्सन्ता.
 ૩ भविस्सन्तेण, भविस्सन्तेहि,
 भविस्सन्तेणं भविस्सन्तेहि,
 भविस्सन्तेहि.

સં૦ ભવિસ્સંત ! ભવિસ્સંતો ! ભવિસ્સન્તા.
 ભવિસ્સંતો !

(મા૦ ભવિસ્સંતે)

(શૌ૦ મા૦ ષૈ૦ ભવિસ્સં ! ? ભવિસ્સ !)

ए प्रमाणे बधां ‘ वीर ’ प्रमाणे.

भविस्समाण (भविष्यत्—भविष्यत्कृदन्त)

भविस्समाणो भविस्समाणा.

૧ કૃદંતના આ ‘ અતુ ’ ને સ્થાને ‘ અંત ’ અને ‘ માણ ’ એવા
 બે આદેશો થાય છે—જુઓ કૃદંતપ્રકરણ,

૨. સંસ્કૃત ‘ ભવિષ્યન્ ! ’ ઉપરથી.

(મા૦ ભવિસ્સમાણે)

ભવિસ્સમાણં	ભવિસ્સમાણે,
	ભવિસ્સમાણા.
ભવિસ્સમાણેણ,	ભવિસ્સમાણેહિ,
ભવિસ્સમાણેણં	ભવિસ્સમાણેહિં,
	ભવિસ્સમાણેહિં.

શેષ, તે તે માષા પ્રમાણે ' વીર ' ની પેઠે.

નાન્યતરજાતિ

ઉપર જણાવેલાં નામોનાં ક્લીબલિંગી રૂપો પ્રથમા અને દ્વિતી-
યામાં બરાબર ' કુલ ' ની જેવાં થાય છે અને બાકી બધાં તે તે માષા
પ્રમાણે પુંલિંગી રૂપોની જેવાં થાય છે, જેમકે;

'ભગવંત

૧ મગવંતં	મગવંતાણિ, મગવંતાઈં,
	મગવંતાઈં.

૧ ' મગવંત ' ના પાલિરૂપો (નાન્યતરજાતિ)

૧ મગવં, મગવંતં	મગવંતા, મગવંતાનિ.
	મગવંતિ.

૨ મગવંતં	મગવંતે, મગવંતાનિ,
	મગવંતિ.

શેષ, ' મગવંત ' ની પેઠે.

' ગચ્છંત ' (ગચ્છત્) નાં પાલિરૂપો

૧ ગચ્છં, ગચ્છંતં	ગચ્છંતા, ગચ્છંતાનિ.
------------------	---------------------

૨ ગચ્છંતં	ગચ્છંતે, ગચ્છંતાનિ.
-----------	---------------------

શેષ, પુંલિંગી ' ગચ્છંત ' ની પેઠે:—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૩૮
અને ણનાં ટિપ્પણ.

२ भगवंतं भगवंताणि, भगवंताइँ,
भगवंताइं.

सं० भगवंत ! भगवंताणि, भगवंताइँ,
 भगवंताइं.

बाकी बधां पुंलिंगी ' भगवंत ' नी पेठे.

अपभ्रंशरूपो

અપભ્રંશરૂપો પળ ' વીર ' અને ' કુલ ' ની જેવાં થાય છે.

जेमके;

भगवंत (नरजाति)

१ भगवंतु, भगवंतो भगवंत, भगवंता.
भगवंत, भगवंता

२ भगवंतु, भगवंत, भगवंत, भगवंता.
भगवंता

३ भगवंतेण, भगवंतेणं भगवंतेहिं, भगवंताहिं,
भगवंतं भगवंतहिं.

४-६ भगवंतासु, भगवंतसु, भगवंताहं, भगवंतहं,
भगवंतस्सु,
भगवंताहो, भगवंतहो,
भगवंत, भगवंता भगवंत, भगवंता.

५ भगवंताहु, भगवंतहु, भगवंताहु, भगवंतहु.
भगवंताहे, भगवंतहे

७ भगवंति, भगवते भगवंताहिं, भगवंतहिं.

सं० भगवंतु, भगवंतो, भगवंताहो, भगवंतहो,
भगवंत, भगवंता भगवंत, भगवंता.

ભગવંત (નાન્યતરજાતિ)

- ૧ ભગવંતુ, ભગવંત, ભગવંતાઈં, ભગવંતઈં.
ભગવંતા
- ૨ ભગવંતુ, ભગવંત, ભગવંતાઈં, ભગવંતઈં.
ભગવંતા

બાકી બધાં ‘ ભગવંત ’ નાં અપભ્રંશરૂપો પ્રમાણે.

‘ અન્ ’ છેડાવાळाં નામો (નરજાતિ)

૧ ‘ અન્ ’ છેડાવાळाં નામોના નકારાંત અંગના છેવટના ‘ અન્ ’ નો ‘ આળ ’ વિકલ્પે થાય છે:

અદ્ધાળ, અદ્ધ (અધ્વન્), અપ્પાળ, અપ્પ (આત્મન્),
ઉચ્છાળ, ઉચ્છ (ઉક્ષન્), ગાવાળ, ગાવ (ગ્રાવન્) જુવાળ, જુવ
(યુવન્) તક્ષાળ, તક્ષ (તક્ષન્) પૂસાળ, પૂસ (પૂષન્) બમ્હાળ,
બમ્હ (વ્રદ્ધન્), મહવાળ, મહવ (મવવન્), મુદ્ધાળ, મુદ્ધ (મૂર્દ્ધન્)
રાયાળ, રાય (રાજન્) સાળ, સ (શ્વન્), સુકમ્માળ, સુકમ્મ
(સુકર્મન્) इत्यादि.

૨ ‘ અન્ ’ નો ‘ આળ ’ થયા પછી એ ‘ આળ ’ છેડાવાळाં નામોનાં રૂપો તેતે ભાષા પ્રમાણે ‘ વીર ’ ની જેવાં જાળવાનાં છે. જેમકે;

અદ્ધાળ

- ૧ અદ્ધાળો અદ્ધાળા.
(માં અદ્ધાળે)
- ૨ અદ્ધાળં અદ્ધાળે, અદ્ધાળા. इत्यादि.

રાયાણ

- ૧ રાયાણો રાયાણા
(મા૦ લાયાણે)
- ૨ રાયાણ રાયાણે, રાયાણા. इत्यादि.

સુકમ્માણ

- ૧ સુકમ્માણો સુકમ્માણા
(મા૦ શુકમ્માણે)
- ૨ સુકમ્માણ સુકમ્માણે, સુકમ્માણા.
इत्यादि.

૩ જ્યારે ' આણ ' થતો નથી ત્યારે ' અન્ ' છેડાવાળાં નામોનાં રૂપો બનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે:

પ્રત્યયો

પ૦—	+, ૦	ણો, ૦
બી૦—	ઇણં, ૦	ણો, ૦
ત૦—	ણા, ૦	૦
ચ૦, છ૦—	ણો, ૦	ઇણં, ૦
પં૦—	ણો, ૦	૦
સ૦—	: ૦	૦
સં૦—	+, ૦	ણો, ૦

૧. જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં અકારાંત ' વીર 'ની જેવી પ્રક્રિયા સમજવાની છે.

૨. જ્યાં + આ નિશાન છે ત્યાં ' અન્ ' છેડાવાળા નામના અંત્ય ' ન્ ' નો ' આ ' વિકલ્પે થાય છે.

૩. ' જો ' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

૪. ' ઇણં ' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વનો સ્વર લોપાય છે.

પૂસ (પૂસન્)

- પ૦— પૂસા, પૂસો પૂસાણો, પૂસા ।
 (મા૦—પૂશે)
- બી૦— પૂસિણં, પૂસં પૂસાણો, પૂસે, પૂસા ।
- ત૦— પૂસણા, પૂસેણ, પૂસેણં પૂસેહિ. પૂસેહિં, પૂસેહિં ।
- ચ૦, છ૦—પૂસાણો, પૂસસ્સ પૂસિણં, પૂસાણ, પૂસાણં ।
 (મા૦ પૂશાહ) (મા૦ પૂશાહૈં)
- પં૦— પૂસાણો, પૂસત્તો, પૂસત્તો,
 પૂસાઓ, પૂસાડ, પૂસાઓ, પૂસાડ,
 પૂસાહિ, પૂસાહિ, પૂસેહિ,
 પૂસાહિંતો, પૂસાહિંતો, પૂસેહિંતો,
 પૂસા પૂસાસુંતો, પૂસેસુંતો ।
 (શૌ૦ પૂસાદો, પૂસાદુ)
 (મા૦ પૂશાદો, પૂશાદુ)
 (પૈ૦ પૂસાતો, પૂસાતુ)
- સ૦— પૂસે, પૂસમ્મિ પૂસેસુ, પૂસેસું ।
 પૂસંસિ
- મં૦— હે પૂસા ! હે પૂસો, હે પૂસાણો, હે પૂસા ।
 પૂસ !

મહવ

- ૧ મહવા, મહવો મહવાણો, મહવા.
 (શૌ૦ 'મહવં)
 (મા૦ મહવે)

૨ ' મઘવં ' પણ થાય છે. આ રૂપ આર્ષપ્રાકૃતમાં પણ વપરાયેલું છે: " મઘવં પાગસાસણે "—કલ્પસૂત્ર.

२	महविणं, महवं	महवाणो, महवे, महवा.
३	महवणा, महवेणं, महवेण	महवेहि, महवेहिं, महवेहिँ.
४-६	महवाणो, महवस्स	महविणं, महवाण, महवाणं.

(मा० महवाह) (मा० महवाहँ)
बाकी बधां ' पूस ' प्रमाणे

'अप्प (आत्मन्)

१. ' आत्मन् ' शब्दने तृतीयानां एकवचनमां ' णिआ ' अने
' णइआ ' प्रत्यय वधारे लागे छे.

१ ' अन् ' छेडावाळां नामोनां पालिरूपो:

[अन् ' छेडावाळां नामोनां पालिरूपो विशेष अनियमित
होवाथी अहीं जरा वीगतथी आपेलां छे:-]

अत्त, आतुम (आत्मन्)

१	अत्ता, आतुमा	अत्ता, अत्तानो, आतुमानो.
२	अत्तानं, अत्तं आतुमानं, आतुमं	अत्तानो, अत्ते, आतुमानो.
३	अत्तना अत्तेन आतुमेन	अत्तेनेहि, अत्तेनेभि, अत्तेहि, अत्तेभि, आतुमेहि, आतुमेभि.
४-६	अत्तनो अत्तस्स आतुमस्स	अत्तानं आतुमानं.

૫૦ અપ્પા, અપ્પો અપ્પાણો, અપ્પા ।
(મા૦ અપ્પે)

બી૦ અપ્પિણં, અપ્પં અપ્પાણો, અપ્પે, અપ્પા ।

ત૦ અપ્પણિઆ, અપ્પણઙ્ગા, અપ્પેહિ, અપ્પેહિં,
અપ્પણા, અપ્પેણ, અપ્પેહિં ।
અપ્પેણં

ચ૦, છ૦-અપ્પાણો, અપ્પસ્સ અપ્પિણં, અપ્પાણ, અપ્પાણં ।
(મા૦ અપ્પાહ) (મા૦ અપ્પાહ્)

ઇત્યાદિ બધાં રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ' પૂસ ' ની સમાન છે.

૨ રાય (રાજન્)

૧. તૃતીયા, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમીના બહુવચનમાં ' રાજન્ ' શબ્દનો ' રાઈ ' આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૫. અત્તના અત્તનેહિ, અત્તનેભિ,
અત્તસ્મા, અત્તમ્હા, અત્તોહિ, અત્તેભિ,
આતુમસ્મા, આતુમમ્હા આતુમેહિ, આતુમેભિ
૭ અત્તનિ, અત્તે, અત્તનેસુ
અત્તસ્મિં, અત્તમ્હિ આતુમેસુ
આતુમે, આતુમસ્મિં,
આતુમમ્હિ

૮ સં૦ અત્ત ! અત્તા ! અત્તાનો ! અત્તા !
આતુમ ! આતુમા ! આતુમાનો !

૨ રાજ (રાજન્)

૧ રાજા રાજાનો, રાજા.
૨ રાજાનં રાજં રાજાનો.
૩ રાજ્જા, રાજેન,
રાજિના રાજ્જહિ, રાજ્જભિ,
રાજેહિ, રાજેભિ.

२. 'णा' अने पंचमी तथा षष्ठीना 'णो' प्रत्यय पर रहेतां 'राजन्' शब्दनो 'रण्' आदेश विकल्पे थाय छे.

४-६	रज्जो (रज्जस्स)	रज्जं,
	राजिनो, राजस्स	राजूनं, राजानं.
५	रज्जा	राजूहि, राजूभि,
	राजस्मा, राजम्हा	राजेहि, राजेभि.
७	रज्जे, राजिनि,	राजुसु,
	राजस्मि, राजम्हि	राजेसु.
८ सं०	राज, राजा	राजानो, राजा.

ब्रह्म (ब्रह्मन् प्रा० बम्ह)

१	ब्रह्मा	ब्रह्मानो (ब्रह्मा)
२	ब्रह्मानं, ब्रह्मं	"
३-५	ब्रह्मना (ब्रह्मना)	ब्रह्मेहि, ब्रह्मेभि. (ब्रह्महि, ब्रह्मभि)
४-६	ब्रह्मस्स	ब्रह्मानं.
	ब्रह्मनां	ब्रह्मूनं.
७	ब्रह्मनि ब्रह्मे	ब्रह्मेसु
८ सं०	ब्रह्म (ब्रह्मा)	ब्रह्मानो (ब्रह्मा)

अद्भ (अद्भन्)

१	अद्भा	अद्भा, अद्भानो
२	अद्भानं	अद्भाने
३-५	अद्भना	अद्भानेहि, अद्भानेभि.
४-६	अद्भनो	अद्भानं
७	अद्भानि अद्भाने	अद्भानेसु
८ सं०	अद्भ !	अद्भा ! अद्भानो !

૩. 'ળો', 'ળા' અને સસમીના ઇકવચનમાં ' રાજન્ ' શબ્દનો ' રાઈ ' આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિશેષતા:

[શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાં ' અન્ ' છેડા-વાળાં નામોના અંત્ય ' ન્ ' નો સંબોધનના ઇકવચનમાં વિકલ્પે અનુસ્વાર થાય છે:

યુવ (યુવન્=પ્રા० જુવ)

૧	યુવા (યૂનો)	યુવા, યુવાનો, યુવાના
૨	યુવાનં, યુવં	યુવાને, યુવે.
૩	યુવાના, યુવાનેન, યુવેન	યુવાનેહિ, યુવાનેભિ. યુવેહિ, યુવેભિ.
૪-૬	યુવાનસ્ત, યુવસ્ત	યુવાનાનં, યુવાનં.
૫	યુવાના, યુવાનસ્મા, યુવાનમ્હા	યુવાનેહિ, યુવાનેભિ. યુવેહિ, યુવેભિ.
૭	યુવાને, યુવાનસ્મિ, યુવાનમ્હિ, યુવે, યુવસ્મિ, યુવમ્હિ	યુવાનેસુ યુવાસુ, યુવસુ.
૮	સં० યુવ, યુવા, યુવાન, યુવાના	યુવાનો યુવાના.

[' મધવ ' (મધવન્) નાં રૂપો ' યુવ ' જેવાં અને ' મધવંત ' (મધવન્) નાં રૂપો ' ગુણવંત ' ની જેવાં.]

મુદ્ધ (મૂર્ધન્=પ્રા० મુંદા)

૧	મુદ્ધા	મુદ્ધા, મુદ્ધાનો.
૨	મુદ્ધં	મુદ્ધાને,

હે અપ્પં !, અપ્પ !

(સં૦ ભવન્) ભવં, ભવ !]

(સં૦ ભગવન્) હે ભયવં !, ભયવ !.

હે રાયં !, રાય !.

હે સુકમ્મં !, સુકમ્મ !.

૩-૫ મુદ્ધના

૭ મુદ્ધાનિ

મુદ્ધાનેસુ

શેષ ' વીર ' ની જેવાં.

સા (શ્વન્=પ્રા૦ સ, સાણ)

૧ સા,

સા, સાનો

૨ સં, સાનં

સે, સાને

૩ સેન, સાના

સેહિ, સેભિ. (સાહિ, સાભિ)

સાનેહિ, સાનેભિ.

૪-૬ સરસ

સાનં

૪—સાય

૫ સા, સરમા,

સેહિ, સેભિ

સમ્હા, સાના

સાનેહિ, સાનેભિ

૭ સે, સરિમ,

સાસુ

સમ્હિ, સાને

૮ સં૦ સ

સા, સાનો

આ ઉપરાંત દલ્હધમ્મ (દદધમ્મ), પચ્ચક્કવધમ્મ, ગાંડીવધન્વ, વિસ્સકમ્મ, વિવત્તચ્છદ (વિવૃત્તચ્છદ્ન=વિઅટ્ઠલુમ), પૃથુચ્ચોમ, અથબ્બન (અહબ્બન) અને વત્તહ (વૃત્તહન્) વગેરે અનેક શબ્દો ' અન્ ' છેડાવાળા છે. તેમાં ' પચ્ચક્કવધમ્મ ' અને ' ગાંડીવધન્વ ' નાં રૂપો ' સા '

પ૦—	રાયા, રાયો (મા૦ લાયે)	રાયાણો, રાઈણો, રાયા.
બી૦—	રાઈણં, રાયં	રાયાણો, 'રાઈણો, રાયે, રાયા.
ત૦—	રાઈણા, રણ્ણા રાયેણ, રાયેણં	રાઈહિ, રાઈહિં, રાઈહિં. રાયેહિ, રાયેહિં, રાયેહિં.
ચ૦ છ૦—	રણ્ણો, રાઈણો રાયસ્મ (તા૦—રણ્ણે) (મા૦ લાયાહ)	રાઈણ, રાઈણં. રાયાણ, રાયાણં. (મા૦ લાયાહ)
પં૦—	રણ્ણો, રાઈણો, રાયત્તો, રાયાઓ, રાયાઉ, રાયાહિ, રાયાહિંતો, રાયા	રાઈત્તો, રાઈઓ, રાઈઉ, રાઈહિ. રાઈહિંતો, રાઈમુંતો, રાયત્તો, રાયાઓ, રાયાઉ, રાયાહિ, રાયેહિ, રાયાહિંતો, રાયેહિંતો, રાયામુંતો, રાયેમુંતો.

(શ્રન્) ની જેવાં થાય છે. ' વિસ્તકમ્મ ' થી ' અહ્વન ' મુધીના શબ્દોનાં રૂપો ' વીર ' ની જેવાં થાય છે અને બાકી રહેલા ' દહ્ધમ્મ ' અને ' વત્તહ ' નાં રૂપોમાં થોડી વિશેષતા છે તે પાલિપ્રકાશથી સમજી લેવી—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૨૧—૧૨૯ અને ણનાં ટિપ્પણો.

૧ સં૦ ' રાજ્ઞઃ ' ઉપરથી ' રણ્ણો ' રૂપ પળ થાય છે—જૂઓ મ્ન, જ-ળ પૃ૦ ૩૬ તથા પૃ૦ ૯૭ વિત્તર્ગ=ઓ.

(શૌ૦ રાયાદો, રાયાદુ)

(મા૦ લાયાદો, લાયાદુ)

(પૈ૦ રાયાતો, રાયાતુ)

સ૦— રાઈસિ, રાઈમ્મિ રાઈસુ, રાઈમું
રાયંસિં, રાયમ્મિ, રાયે રાયેસુ, રાયેમું.

સં૦— રાયા, રાયો, રાય, રાયાળો, રાઈળો, રાયા.

(શૌ૦ પૈ૦ રાયં, રાય, રાયા, રાયો)

(મા૦ લાયં, લાય, લાયા, લાયે)

‘ અન્ ’ છેડાવાળાં નામોનાં પ્રાકૃત રૂપોની સાથે જ શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં સાધારણ રૂપો આપેલાં છે. ફક્ત ‘ રાજન્ ’ શબ્દનાં પૈશાચીરૂપોમાં આ એક શ્વાસ વિશેષતા છે :

પૈશાચી:

એકવચન

બહુવચન

ત૦—‘રાચિજા, રઙ્ગા’ (રાજા) ત્રી૦—રાચિજો, રઙ્ગો (રાજાઃ)

ચ૦ છ૦—રાચિજો, રઙ્ગો (રાજઃ)

પં૦— ” ” ”

સં૦— રાચિજિ, રઙ્ગિ (રાજિ)

નાન્યતરજાતિ

ઉપર જણાવેલાં ‘ અન્ ’ છેડાવાળાં નામોનાં ક્લીબલિંગી રૂપો પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં બરાબર ‘ કુલ ’ ની જેવાં થાય છે અને બાકી બધાં તે તે ભાષા પ્રમાણે પુંલિંગી રૂપોની જેવાં થાય છે. જેમકે;

૧ સરસ્વાતો ‘ રાજન્ ’ નાં પાલિરૂપો—પૃ૦ ૧૧૩

૨ જુઓ જ=જ માગધી (પૃ૦ ૩૬) માગધીની પેઠે પૈશાચીમાં પણ ‘ જ, ’ ‘ ણ્ય ’ અને ‘ ન્ય ’ નો ‘ ઙ્ગ ’ થાય છે,

સુપૂસ, સુપૂસાણ (સુપૂષન્)

૧	'સુપૂસં,	સુપૂસાણિ, સુપૂસાઈ
		સુપૂસાઈ
	સુપૂસાણં	સુપૂસાણાણિ, સુપૂસાણાઈ
		સુપૂસાણાઈ
૨	સુપૂસં,	સુપૂસાણિ, સુપૂસાઈ
		સુપૂસાઈ
	સુપૂસાણં	સુપૂસાણાણિ, સુપૂસાણાઈ
		સુપૂસાણાઈ

શેષ રૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે ' પૂસ ' ની પેઠે.

સુઅપ્પ સુઅપ્પાણ (સુઆત્મન્)

૧	સુઅપ્પં?	સુઅપ્પાણિ, સુઅપ્પાઈ,
		સુઅપ્પાઈ
	સુઅપ્પાણં	સુઅપ્પાણાણિ, સુઅપ્પાણાઈ,
		સુઅપ્પાણાઈ.
૨	સુઅપ્પં	સુઅપ્પાણિ. સુઅપ્પાઈ,
		સુઅપ્પાઈ
	સુઅપ્પાણં	સુઅપ્પાણાણિ, સુઅપ્પાણાઈ,
		સુઅપ્પાણાઈ.

શેષ, પુંલિંગી ' અપ્પ ' ની પેઠે

૧ સુપૂસં ગયણં.

૨ સુઅપ્પં કુલં.

સુરાય, સુરાયાળ (સુરાજન્)

૧	સુરાયં	સુરાયાણિ, સુરાયાઈ,
		સુરાયાઈ
	સુરાયાળ	સુરાયાળાણિ, સુરાયાળાઈ,
		સુરાયાળાઈ.
૨	સુરાયં	સુરાયાણિ, સુરાયાઈ,
		સુરાયાઈ
	સુરાયાળ	સુરાયાળાણિ, સુરાયાળાઈ,
		સુરાયાળાઈ.

શેષ બધાં પુંલિંગી ' રાજન્ ' ની જેવાં

અપભ્રંશરૂપો

ए नामोनां अपभ्रंशरूपो पण ' वीर ' अने ' कुल ' नी जेवा
थाय छे. जेमके;

પૂસ, પૂસાળ (પૂષન્-નરજાતિ)

૧	પૂસુ, પૂસો, પૂસ,	પૂસ, પૂસા
	પૂસા,	પૂસાળ. પૂસાળા.
	પૂસાળુ, પૂસાળો,	
	પૂસાળ, પૂસાળા	
૨	પૂસુ, પૂસ, પૂસા	પૂસ, પૂસા
	પૂસાળુ, પૂસાળ, પૂસાળા	પૂસાળ, પૂસાળા
૩	પૂસેળ, પૂસેળં, પૂસે	પૂસેહિ, પૂસાહિ, પૂસહિ
	પૂસાળેળ, પૂસાળેળ	પૂસાળેહિ, પૂસાળાહિ
	પૂસાળે	પૂસાળાહિ.

૧ સુરાયં નયરં.

४-६	पूसासु, पूससु, पूसस्तु पूसाहो, पूसहो, पूस, पूसा, पूसाणासु, पूसाणसु, पूसाणस्तु, पूसाणाहो, पूसाणहो, पूसाण, पूसाणा	पूसाहं, पूसहं पूस, पूसा पूसाणाहं, पूसाणहं पूसाण, पूसाणा.
९	पूसाहु, पूसहु, पूसाहे, पूसहे पूसाणाहु, पूसाणहु, पूसाणाहे, पूसाणहे	पूसाहुं, पूसहुं पूसाणाहुं, पूसाणहुं
७	पूसि, पूसे पूसाणि, पूसाणे	पूसाहिं, पूसहिं पूसाणाहिं, पूसाणहिं.
८ (सं०)	पूसु, पूसो, पूस, पूसा पूसाणु, पूसाणो, पूसाण, पूसाणा	पूसाहो, पूसहो पूस, पूसा पूसाणाहो, पूसाणहो, पूसाण, पूसाणा.

सुपूस, सुपूसाण (नान्यतरजाति)

१	सुपूसु, सुपूस, सुपूसा	सुपूसाइं, सुपूसइं
२	सुपूसु, सुपूस, सुपूसा	सुपूसाइं, सुपूसइं

बाकी वचां, ' पूस ' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

ए ज प्रमाणे राय, अप्प वगेरे 'अन्' छेडावाळां नामोनां वधां अपभ्रंश रूपो करी लेवानां छे.

[पूस, अप्प, राय वगेरे शब्दोनां शौरसेनीरूपोनो पण अपभ्रंशमां उपयोग थइ शके छे]

‘अस्’ छेडावाळां नामो (‘नरजाति)

प्राकृतमां अने पालिमां ‘अस्’ छेडावाळां नामोनां रूपो ‘अकारांत शब्दोनी जेवां थाय छे.’ जेमके;

सुमण (सुमनस्)

૧	सुमणो	सुमणा
૨	सुमणं	सुमणे, सुमणा
૩	सुमणेण, सुमणेणं	सुमणेहि, सुमणेहिं, सुमणेहिँ

इत्यादि वधां ते ते भाषा प्रमाणे ‘ वीर ’ नी जेवां समजवां.

૧ જૂઓ પૃ૦ ૧૨૩ (નામની જાતિઓ)

૨ પૃ૦ ૧૦—અત્યવ્યંજનલોપ.

૩ પાલિમાં ‘ પુમસ્ ’ (સં૦ પુંસુ) શબ્દનાં રૂપોમાં વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:

पुम (पुमस्)

૧	पुमा	पुमा
	उमो	पुमानो
૨	पुमानं	पुमानो
	पुमं	उमाने, पुमे
૩	पुमाना	पुमानेहि,
	पुमुना	पुमानेभि,
	पुमेन	पुमेहि, पुमेभि

ए प्रमाणे सुवय (सुवचस्) सुमेह (ध) (सुमेधस्) विमण
(विमनस्) पवय (प्रवयस्) अने दुव्वय (दुर्वचस्) वगेरे शब्दोनां
रूपो समजवां.

स्त्रीलिङ्ग

स्त्रीलिङ्ग नामो पांच प्रकारनां छे, जेमके—आकारांत, इकारांत,
ईकारांत, उकारांत, ऊकारांत ।

आकारांत

૧ પ્રાકૃતમાં આકારાંત નામો વે જાતનાં છે, જેમકે—કેટલાંક
આકારાંત નામોનું મૂળરૂપ (સંસ્કૃતમાં) અકારાંત હોય છે તે અને
કેટલાંક આકારાંત નામોનું મૂળરૂપ (સંસ્કૃતમાં) અકારાંત નથી

૪-૬	પુનુનો	પુમાનં
	પુમસ્ત	
૫	પુમાના	પુમાનેહિ, પુમાનેભિ
	પુમુના	
	પુમા, પુમસ્મા	પુમેહિ, પુમેભિ
	પુમમ્હા	
૭	પુમાને	પુમાનેસુ
	પુમે	પુમાસુ, પુમેસુ
	પુમસ્મિ, પુમમ્હિ	
૮ સં૦—	પુમં,	પુમાનો
	પુમ	પુમા

‘ચન્દ્રમસ્’ શબ્દનું પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ચંદિમા’ રૂપ
થાય છે અને બાકીનાં રૂપો અકારાંતની જેવાં થાય છે:—જૃઓ પાલિપ્ર૦
પૃ૦ ૧૩૦—૧૩૧ અને પનાં ટિપ્પણો.

હોતું તે. [એ બન્ને જાતનાં આકારાંત નામોનાં રૂપોમાં થોડું અંતર છે માટે જ અહીં એ વિભાગ જણાવ્યો છે.]

૨ સ્ત્રીલિંગે થનાર (સંસ્કૃત) અકારાંત નામના છેવટના ' અ ' નો ' આ ' થાય છે: રમ=રમા इत्यादि ।

૩ ' વિદ્યુત્ ' શબ્દને વર્ણને સ્ત્રીલિંગી વ્યંજનાંત શબ્દના છેવટના વ્યંજનનો ' આ ' કે ' યા ' થાય છે: વાच्=વાआ, वाया इत्यादि ।

૪ સ્ત્રીલિંગી રકારાંત શબ્દના છેવટના ' ર ' નો ' રા ' થાય છે: गिर्=गिरा । धुर्=धुरा । पुर्=पुरा इत्यादि ।

૫ નીચેનાં સંસ્કૃત નામોનાં પ્રાકૃત રૂપો આ રીતે થાય છે:

'અપ્સરસ્-અચ્છરસા । આશિપ્-આસિસા । દુહિતૃ-દુહિઆ, ધૂઆ । નનાન્દ-નનંદા । નૌ-નાવા । પિતૃષ્વમૃ-પિડસિઆ, પિડચ્છા । બાહુ-બાહા । માતા-માઆ', 'માય (અ) રા । માતૃષ્વમૃ-માડમિઆ, માડચ્છા । સ્વમૃ-સસા ।

ईकारांत

૧ સ્ત્રીલિંગે થનારા વિશેષણવાચક અને વ્યક્તિવાચક શબ્દો પ્રાકૃતમાં આકારાંત અને ઈકારાંત બને છે:

નીલા, નીલી (નીલા), હસમાળી, હસમાળા (હસમાના) સર્વ્વી, સર્વ્વા (સર્વા) સુપ્પણહી, સુપ્પણહા (શર્પનશ્વા) इत्यादि ।

૨ સંસ્કૃતમાં જે શબ્દો આ જણાવેલા (હેમ૦ ૨-૪-૨૦ અને પાણિ૦ ૪-૧-૧૧ (મૃત્રાંક-૪૭૦) મૃત્રથી ઈકારાંત બને છે તે શબ્દોને પ્રાકૃતમાં આકારાંત અને ઈકારાંત સમજવાના છે:

૧ આ શબ્દોમાંના કેટલાક શબ્દો તો આગળ આવી ગયા છે-
જૂઓ શબ્દવિશેષવિકાર પૃ૦ ૮૪-૮૬ નિ૦ ૧૦૮-૧૦૯,

૨ આ શબ્દનો માતા-જનની-અર્થ છે,

૩ આ શબ્દનો દેવી અર્થ છે,

ઓપગવી, ઓપગવા (ઔપગવી), વેઈ, વેઆ (વૈદી),
સુપ્પળેયી, સુપ્પળેયા (સૌપર્ણી), અક્ષિવઈ, અક્ષિવઆ (આક્ષિકી),
થેળી, થેળા (ટેળી) પુંહી, પુંહા (પૌંમ્ની), સાહળી, સાહળા
(સાધની) કુરુચરી, કુરુચરા (કુરુચરી) ઇત્યાદિ ।

૩ છાયા અને હરિદ્રા શબ્દ પ્રાકૃતમાં ઈકારાંત પળ બને છેઃ
છાહી, છાયા (છાયા), હલદી, હલદા (હરિદ્રા)

સ્ત્રીલિંગી નામોને લાગતા પ્રાકૃત પ્રત્યયો

પ૦—	૦	'આ, ડ, ઓ, ૦
વી૦—	મ્	'આ, ડ, ઓ, ૦
ત૦—	અ, 'આ, ઇ, ણ	હિ, હિં, હિં
ચ૦, છ૦—	અ, 'આ, ઇ, ણ	ળ, ણં
પ૦—	અ, 'આ, ઇ, ણ, ત્તો,	ત્તો, ઓ, ડ, હિંતો,
	ઓ, ડ, હિંતો	મુંતો
સ૦—	અ, 'આ, ઇ, ણ	મુ, મું

પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો

૧ 'ત્તો' અને 'મ્' મિત્રાયના પ્રત્યયો પર રહેતાં પૂર્વનો
હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૨ 'મ્' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વનો દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

૩ જ્યાં શૂન્ય (૦) છે ત્યાં શબ્દોનું મૂળરૂપ પળ વપરાય
છે અને જો મૂળરૂપ હ્રસ્વાંત હોય તો તેને દીર્ઘાંત કરીને વાપરવાનું છે.

૧ આ પ્રત્યય ઈકારાંત નામને જ લાગી શકે છે.

૨ આ પ્રત્યયને આકારાંત નામને લગાડવાનો નથી.

૪ સંબોધનના એકવચનમાં ઈકારાંત અને ઉકારાંત નામોનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ, થાય છે અને બહુવચન, પ્રથમાની જૈવું થાય છે.

૫ સંબોધનના એકવચનમાં ઈકારાંત અને ઉકારાંત નામોના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે અને બહુવચન પ્રથમાની સરખું થાય છે.

૬ જે આકારાંત શબ્દોનું મૂળ (સંસ્કૃત) રૂપ અકારાંત હોય છે, તે શબ્દોના અંત્ય ' આ ' કારનો, સંબોધનના એકવચનમાં ' એ ' વિકલ્પે થાય છે અને બહુવચન પ્રથમાની સરખું થાય છે.

૭ સંબોધનના એકવચનમાં, બીજા આકારાંત શબ્દોનું મૂળ-રૂપ જ વપરાય છે અને બહુવચન પ્રથમાની સરખું થાય છે.

વિશેષતા

શૌરસેની, પૈશાચી અને માગધીમાં પણ સ્ત્રીલિંગી નામોને પ્રાકૃતના જ પ્રત્યયો લગાડવાના છે. માત્ર માગધીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિમાં ફેર છે અને એ આ પ્રમાણે છે:

ફક્ત આકારાંત નામોને માગધીમાં છઠ્ઠીના એકવચનમાં ' હ ' પ્રત્યય અને બહુવચનમાં ' હૈ ' પ્રત્યય લાગે છે જેમવે,

માલાહ

માલાહૈ

સ્ત્રીલિંગી નામોને લાગતા અપભ્રંશ પ્રત્યયો

એકવ.

બહુવ.

પ૦— ૦

ઉ, ઓ, ૦

બી૦— ૦

ઉ, ઓ, ૦

ત૦—	ए	हिं
च० छ०—	हे, ०	हु: ०
पं०—	हे	हु
स०	हि	हिं
सं०—	०	हो: ०

अपभ्रंश प्रत्ययने लगता नियमो:

૧ અપભ્રંશના પ્રત્યયો લાગતાં નામનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ અને દીર્ઘ થાય છે.

૨ જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં પણ ઉપરનો નિયમ લાગુ થાય છે.

प्राकृत रूपाख्यानों

'माला

प०—	माला:	मालाउ, मालाओ, माला
बी०—	मालं	मालाउ, मालाओ, माला

૧ આકારાંત સ્ત્રીલિંગી શબ્દનાં પાંલિરૂપો:

माला

૧	माला	माला, मालायो.
૨	मालं	माला, मालायो.
૩-૫	मालाय	मालाहि, मालाभि.
૪-૬	मालाय	मालानं.
૭	मालाय	मालामु.
	मालायं	
૮	सं०--माले	माला, मालायो.

—જૂઓ પાંલિમ ૦ પૃ. ૧૧-૧૦૦-૧૦૧

- त०— मालाअ, मालाइ, मालाहि, मालाहिँ,
मालाए मालाहिँ
च०, छ०— मालाअ, मालाइ, 'मालाण, मालाणं
मालाए

(मा० मालाह)

(मा० मालाहँ)

- प०— मालाअं, मालाइ, मालतो, मालाओ,
मालाए, मालतो, मालाउ, मालाहिँतो
मालाओ, मालाउ, मालासुंतो
मालाहिँतो
स०— मालाअ, मालाइ, मालासु, मालासुं
मालाए
सं०— माले !, माला ! मालाउ !, मालाओ !,
माला !

ए रीते नावा (नौ) गउआ (गोका) मद्धा (श्रद्धा), मेहा (मेधा) पण्णा (प्रज्ञा), नण्हा (तृष्णा), विज्जा (विद्या), पुच्छा (पृच्छा) चिंता, लुहा (क्षुब्ध-लुह) कउहा (ककुभ-कउह), निसा (निशा) अने दिमा (दिशा) वगेरे आकारांत शब्दोनां रूपाख्यानां ' माला ' नी वेठे छे.

१. आकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्दोने पाडीना बहुवचनमां मागधीना ' हँ ' प्रत्यय पण लागे छे. जेमके-सरिआ + सरिआणं, सरिआहँ । माला + मालाणं, मालाहँ ।

२. ' अम्मा ' शब्दनं संबोधननं एकवचन ' अम्मो ' पण याय छे,

વાયા (વાચા)

૧૦— વાયા વાયાઉ, વાયાઓ, વાયા.

સં૦— વાયા વાયાઉ, વાયાઓ, વાયા.

શેષ રૂપો ' માલા ' ની જેવાં.

૧ રીતે અચ્છરસા (અપ્સરસ્), આસિસા (આશિષ્), ધૂઆ, દુહિઆ ((દુહિતૃ), નળંદા (નનન્દ), નાવા (નૌ), પિઉચ્છા, પિઉસિઆ (પિતૃપ્વસ્), બાહા (બાહુ), માઆ, માઅ(ય) રા, (માતૃ) માઉસિઆ, માઉચ્છા (માતૃપ્વસ્) અને સમા (સ્વસ્) વગેરે આકારાંત શબ્દોનાં રૂપાસ્થાનો સમજવાનાં છે.

૧ગઈ (ગતિ)

૫૦— ગઈ ગઈઉ, ગઈઓ, ગઈ

બી૦— ગઈ ગઈઉ. ગઈઓ, ગઈ

૧ ઇકારાંત સ્ત્રીલિંગી શબ્દનાં પાલિરૂપો :

રત્તિ (રત્તિ)

૧ રત્તિ રત્તી, રત્તિયો

૨ રત્તિ " "

૩-૫ રત્તિયા રત્તીહિ, રત્તીભિ.

૪-૬ રત્તિયા રત્તીનં

૭ રત્તિયા રત્તીસુ

રત્તિયં

૮ રત્તિ રત્તી, રત્તિયો

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૦૧-૧૦૨

ત૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	ગઈહિ, ગઈહિં,
	ગઈઈ, ગઈૈ	ગઈહિં
ચ૦, છ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	ગઈણ, ગઈણં
	ગઈઈ, ગઈૈ	
પ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	
	ગઈઈ, ગઈૈ	
	ગઈત્તો, ગઈઓ,	ગઈત્તો, ગઈઓ, ગઈઉ,
	ગઈઉ, ગઈહિંતો	ગઈહિંતો, ગઈસુંતો
સ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	ગઈસુ, ગઈસું
	ગઈઈ, ગઈૈ	('ગઈસુ, ગઈસું)
સં૦—	ગઈ ! ગઈ !	ગઈઉ, ગઈઓ, ગઈ

ए प्रमाणे जुति (युक्ति) माइ (मातृ) भूमि, जुवइ (युवनि)
 धूलि, रइ (रति), बुद्धि, मइ (मति), दिहि, धिइ (धृति)
 अने सिप्पि, सुत्ति (शुक्ति) वगेरे इकारांत शब्दोनां रूपारूयानो
 समजवानां छे

[સં૦ ‘ રાઘ્યઃ ’ ઉપરથી પાલિમાં ‘ રત્યો, ’ ‘ રાઘ્યા ’ અને
 ‘ રાઘ્યાઃ ’ ઉપરથી ‘ રત્યા, ’ ‘ રાઘ્યામ ’ ઉપરથી રત્યં અને ‘ રત્તિ ’
 તથા ‘ રાઘ્નો ’ ઉપરથી ‘ રત્તો ’ રૂપો પળ બને છે]

धेणु (धेनु)

प०—	धेणू	धेणूउ, धेणूओ, धेणू
बी०—	धेणुं	धेणूउ, धेणूओ, धेणू
त०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूहि, धेणूहिं, धेणूहिँ
च०, छ०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूण, धेणूणं
ण०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए धेणूतो, धेणूओ, धेणूउ, धेणूहितो	धेणूतो, धेणूओ, धेणूउ, धेणूहितो, धेणूसुतो
स०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूसु, धेणूसुं
सं०—	धेणू ! धेणु !	धेणूउ, धेणूओ, धेणू

१ उकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्दनां पालिरूपोः

यागु (यबागु)

१	यागु	यागू, यागुयो.
२	यागुं	” ”
३-५	यागुया	यागूहि, यागूमि.
४-६	यागुया	यागूनं.
७	यागुया यागुयं	यागूसु.
८ सं०	यागु	यागू, यागुयो.

—जूओ पालिप्र० पृ० १०६-१०७

ए प्रमाणे गउ, कच्छु, विज्जु (विद्युत्), उज्जु (ऋजु),
पियंगु (प्रियङ्गु) माउ (मातृ) दद्दु (ददु) पडु (पटु), गुरु,
लहु (लघु) अने कण्हु वगेरे उकारांत शब्दोनां रूपो ' धेणु ' नी
पेठे समजवानां छे.

'नई (नदी)

प०—	नई	नईआ, नईउ, नईओ, नई
बी०—	नई	नईआ, नईउ, नईओ, नई
त०—	नईअ, नईआ, नईइ, नईए	नईहि, नईहिं, नईहिं

१ ईकारांत श्रीलिङ्गी वाढदनां पालिरूपाः

नदी

१	नदी	नदी, नदियो (नजो)
२	नदि, नदियं	“ “ “
૩-૫	नदिया (नजा)	नदीहि, नदीभि.
૪-૬	नदिया (नजा)	नदीनं
૭	नदिया (नजा) (नजं)	नदीमु
૮	सं० नदि	नदी, नदियो (नजो)

—जओ पालिप्र० पृ० १०३-१०४-१०५-१०६ तथा
एनां टिप्पणा.

[सं० नद्यः. नद्या, नद्याः अने नयाम उपर्युक्ती पालिमां उपर्युक्त
नजो, नज्जा, नज्जा अने नज्जं रूपो बनेलां छे—जओ पृ०
૩૩ अ० ૨૭ —अ, व्य, य=ज]

ચ૦, છ૦— નર્દઅ, નર્દઆ,
નર્દટ, નર્દણ.

નર્દણ, નર્દણં

પં૦— નર્દઅ, નર્દઆ.
નર્દટ, નર્દણ,
નર્દતો, નર્દઓ.
નર્દઉ, નર્દહિંતો

નર્દતો, નર્દઓ, નર્દઉ,
નર્દહિંતો, નર્દસુંતો

સ૦— નર્દઅ, નર્દઆ.
નર્દટ, નર્દણ.

નર્દસું, નર્દસુ

સં૦— નર્દ !

નર્દઆ, નર્દઉ, નર્દઓ, નર્દ

૫ પ્રમાણે ગાઈ (ગો) વાવી (વાપી), કચલી (કદલી),
નારી, કુમારી. તરુણી. સમળી (શ્રમળી), સાહુવી, 'સાહુળી' (સાધ્વી),
પુહવી (પૃથ્વી), વારાળસી, તણુવી (તન્વી), ઇત્થી. થી (સ્ત્રી) અને
બહિળી (ભગિની) વગેરે ઈકારાંત શબ્દોનાં રૂપાભ્યાસો ' નર્દ ' ની
પેઠે છે.

વહૂ (વધૂ)

પ૦— વહૂ

વહૂઉ, વહૂઓ, વહૂ

વી૦— વહું

વહૂઉ, વહૂઓ. વહૂ

૧ જૂઓ પ૦ ૪૩-વી-ઉવી અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ.

૨ ઈકારાંત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોનાં પાત્તિરૂપો:

વધૂ (પ્રા૦ વહૂ)

૧ વધૂ

વધૂ, વધુઓ.

૨ વધું

” ”

૩-૫ વધુયા

વધૂહિ, વધૂમિ,

૪-૬ વધુયા

વધૂનં.

ત૦— વહૂઅ, વહૂઆ.

વહૂહિ, વહૂહિં, વહૂહિં

વહૂઙ, વહૂણ

ચ૦, છ૦— વહૂઅ, વહૂઆ.

વહૂણ, વહૂણં

વહૂઙ, વહૂણ

પં૦— વહૂઅ, વહૂઆ.

વહૂઙ, વહૂણ

વહુતો, વહૂઓ,

વહુતો, વહૂઓ, વહૂઙ,

વહૂઙ. વહૂહિંતો

વહૂહિંતો, વહૂમુતો

સ૦— વહૂઅ, વહૂઆ,

વહૂમુ, વહૂમું

વહૂઙ, વહૂણ

સં૦— વહુ !

વહૂઆ, વહૂઙ, વહૂઓ, વહૂ

ए प्रमाणे अज्जू (आर्या) पङ्गू, कणेरू, वामोरू, कद्दू (कद्रू)
पीणोरू (पीनोरू) अने कक्कंधू (कर्कन्धू) वगेरे उकारांत शब्दोनां
रूपाख्यानां समजवानां छे.

प्राकृतनां स्त्रीलिंगी रूपाख्यानांनी पेटे शौरसेनी, मागधी अने
पैशाचीनां पण रूपाख्यानां समजवानां छे—शौरसेनीमां, मागधीमां
अने अपभ्रंशमां पंचमीना एकवचनमां (प्राकृतना ‘ओ’ अने ‘उ’ ने
बदले) ‘दो’ अने ‘दु’ प्रत्यय वापरवाना छे, पैशाचीमां एने बदले ‘तो’
अने ‘तु’ वापरवाना छे अने मागधीनी जे खास विशेषता छे ते जणावी छे.’

७ वधुया

वधूमु.

वधुयं

८ स०—वधु

वधू, वधुयो

—जूओ पालिप्र० पृ० १०७—१०८

૧ જૂઓ પૃ૦ ૨૦૬

अपभ्रंशरूपाख्यानो
माला

१	माला, माल	मालाउ, मालउ, मालाओ, मालओ माल, माला.
२	माला, माल	मालाउ, मालउ, मालाओ, मालओ माल, माला.
३	मालाए, मालए	मालाहिं, मालहिं.
४-६	मालाहे, मालहे माला, माल	मालाहु, मालहु, माला, माल
५	मालाहे, मालहे मालत्तो, मालादो मालादु, मालाहिंतो,	मालाहु, मालहु मालत्तो, मालादो मालादु मालाहिंतो, मालासुंतो
७	मालाहि, मालहि	मालाहिं, मालहिं
८ सं०	माला, माल	मालाहो, मालहो माल, माला

मइ

१	मइ, मई	मइउ, मईउ मइओ, मईओ मइ, मई
२	मइ, मई	मइउ, मईउ मइओ, मईओ मइ, मई
३	मइए, मईए	मइहिं, मईहिं

४-६ मइहे, मईहे
मइ, मई
५ 'मइहे, मईहे
७ मइहि, मईहि
८ सं० मइ, मई

मइहु, मईहु.
मइ, मई.
मइहु, मईहु.
मइहिं, मईहिं.
मइहो, मईहो,
मइ, मई.

पइट्टी (प्राविष्टा-पविट्टा)

१ पइट्टी, पइट्टि
२ पइट्टी, पइट्टि
३ पइट्टिए, पइट्टिए
४-६ पइट्टिहे, पइट्टिहे
पइट्टी, पइट्टि
५ पइट्टिहे, पइट्टिहे
७ पइट्टिहि, पइट्टिहि
८ सं० पइट्टि, पइट्टी

पइट्टिउ, पइट्टीउ,
पइट्टिओ, पइट्टीओ,
पइट्टी, पइट्टि.
पइट्टिउ. पइट्टीउ,
पइट्टिओ, पइट्टीओ,
पइट्टी, पइट्टि.
पइट्टिहिं, पइट्टीहिं.
पइट्टिहु, पइट्टीहु,
पइट्टी, पइट्टि.
पइट्टिहु, पइट्टीहु.
पइट्टिहिं, पइट्टीहिं
पइट्टिहो, पइट्टीहो
पइट्टी. पइट्टि

धेणु

१ धेणु, धेणू

धेणुउ, धेणूउ
धेणूओ, धेणूओ

१ 'माला'नां पंचमीना रूपानी पठे अही भइत्तो, पइट्टित्तो
वगेरे रूपो पण समजवां-जओ पृ० २१५

२	धेणु, धेणू	धेणु, धेणू. धेणुउ, धेणूउ धेणुओ, धेणूओ, धेणु, धेणू.
३	धेणुए, धेणूए	धेणुहिं, धेणूहिं.
४-६	धेणुहे, धेणूहे धेणु, धेणू	धेणुहु, धेणूहु, धेणु, धेणू.
५	धेणुहे, धेणूहे	धेणुहु, धेणूहु.
७	धेणुहि, धेणूहि	धेणुहिं, धेणूहिं.
८	सं०—धेणु, धेणू	धेणुहो, धेणूहो, धेणु, धेणू.

वह

१	वह, वहू	वहउ, वहूउ वहूओ, वहूओ, वहू. वहू.
२	वह, वहू	वहउ, वहूउ वहूओ, वहूओ, वहू, वहू.
३	वहए, वहूए	वहहिं, वहूहिं.
४-६	वहहे, वहूहे, वह, वहू	वहूहु, वहूहु, वह, वहू.
५	वहहे, वहूहे	वहूहु, वहूहु

૭ વહુહિ, વહૂહિ	વહુહિં, વહૂહિં.
૮ સં૦—વહુ, વહૂ	વહુહો, વહૂહો વહુ, વહૂ.

૬ પ્રમાણે વધા આકારાંત, ઇકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત અને ડકારાંત શબ્દોનાં અપભ્રંશરૂપો બનાવી લેવાનાં છે.

૧ સર્વાદિ (સ્ત્રીલિંગ)

સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોનાં પ્રાકૃતરૂપો, શૌરસેનીરૂપો, માગધીરૂપો, પૈશાચીરૂપો, અને અપભ્રંશરૂપો પૂર્વે જણાવેલા સાધારણ સ્ત્રીલિંગી શબ્દો પ્રમાણે સમજવાનાં છે.

કેટલાક સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોનાં પ્રાકૃત રૂપોની વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:

[સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોના ' આકારાંત ' અંગનાં રૂપો ' માલા ' ની જેવાં કરવાનાં છે. ઈકારાંત અંગનાં રૂપો ' નઈ ' ની જેવાં કરવાનાં છે અને ઉકારાંત અંગનાં રૂપો ' ઘેણુ ' ની જેવાં કરવાનાં છે].

૧ સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોનાં પાલિરૂપો—

સવ્વા (સર્વા) નાં વધારાનાં રૂપો:

૪-૬ સવ્વસ્તા (સં૦ સર્વસ્યાઃ) સવ્વાસં (સં૦ સર્વાસામ)
સવ્વાસાનં

૭ સવ્વસ્સં (સં૦ સર્વસ્યામ)—જુઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૦ અને ટિપ્પણ.

ચાકી વધાં ' માલા ' નાં પાલિરૂપો જેવાં.

તીઆ, તીડ, તીઓ, તી,
તાડ, તાઓ, તા.

३ ता (तद्) नां वधारानां रूपोः

—જાઓ પાલિપ્ર. પૃ. ૧૪૩ અને ટિપ્પણ.

૨ તં તીઆ, તીઉ, તીઓ, તી,
 ણં તાઉ, તાઓ, તા.

૩ તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીણ, તીહિ, તીહિં, તીહિં,
 તાઅ, તાઈ, તાણ તાહિ, તાહિં, તાહિં.
 (પૈ૦ નાણ)

૪-૬ સે, સિં,
 (તાસ) તિસ્સા, તીસે (તેસિ)
 તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીણ,
 તાઅ, તાઈ, તાણ તાણ, તાણં.

સ૦—(તાહિં) તીઅ, તીઆ,
 તીઈ, તીણ.
 તાઅ, તાઈ, તાણ.

શેષ રૂપો ' નઈ ' અને ' માલા ' ની પેટે.

[' ણી ' અને ' ણા ' અંગનાં રૂપો પણ ' નઈ ' અને ' માલા ' ની પેટે થાય છે]

જી, જા (યત્)

૧ જા જીઆ, જીઉ, જીઓ, જી,
 જાઉ જાઓ, જા.

૨ જં જીઆ, જીઉ, જીઓ, જી,
 જાઉ, જાઓ, જા.

૪-૬ જિમ્મા, જીમે. જાણ, જાણં.

જીઅ, જીઆ,

જીઈ, જીણ,

જાઅ, જાઈ,

જાણ

૭ (જાહિં), જીઅ, જીઆ.

જીઈ, જીણ,

જાઅ, જાઈ,

જાણ.

શેષ રૂપો ' નઈ ' ની અને ' માલા ' ની જેવાં.

કી, કા (કિમ્)

૧ કા કીઆ, કીઉ, કીઓ, કી,
કાઉ, કાઓ, કા.

૨ કં કીઆ, કીઉ, કીઓ, કી,
કાઉ, કાઓ, કા.

૪-૬ કિમ્મા, કીમે, (કામ)

કીઅ, કીઆ, કીઈ, કીણ.

કાઅ, કાઈ, કાણ. કાળ, કાળં.

૭ (કાહિં), કીઅ, કીઆ,

કીઈ, કીણ.

કાઅ, કાઈ, કાણ.

શેષ રૂપો ' નઈ ' અને ' માલા ' ની જેવાં.

ઈમા, ઈમી (ઇદમ્)

૧ ઈમિઆ, ઈમા, ઈમી ઈમીઆ, ઈમીઉ,
ઈમીઓ, ઈમી,

૧ જૂઓ પૃ. ૨૧૯ ઉપરનું ટિપ્પણ ૧.

૨ ઇમ (ઇદમ્) નાં પાલિરૂપો :

૧ અયં ઇમા, ઇમાયો.

૨ ઇમં , , , ,

इमाउ, इमाओ,
इमा.

૩ इमीअ, इमीआ, इमीइ,
इमीए,
इमाअ, इमाइ, इमाए
(पै० नाए)
इमीहि, इमीहिं,
इमीहिँ
इमाहि, इमाहिं,
इमाहिँ
(आहि, आहिं,
आहिँ)

૪-૬ से, सिं.
इमीअ, इमीआ, इमीइ. इमीए, इमीण, इमीणं,
इमाअ, इमाइ, इमाए इमाण, इमाणं,
शेष रूपो ' नई ' अने ' माला ' नी जेवां.

૩-૫ इमाय इमाहि, इमाभि.

૪-૬ इमाय, इमासं, इमासानं.
इमिस्ता, इमिस्ताय
अस्ता, (सं० अस्याः)
अस्ताय (सं० अस्त्यै)

૭ इमायं, इमासु
इमिस्तं,
अस्तं (सं० अस्याम्)

एआ, 'एई

- १ एसा, एस, इणं, इणमो एईआ, एईउ, एईओ, एई,
एआउ, एआओ, एआ.
- ४-६ से, सि,
एईअ, एईआ, एईइ, एईए, एईण, एईणं,
एआअ, एआइ, एआए एआण, एआणं.
शेष रूपो ' नई ' अने ' माला ' नी जेवां

'अमु (अदम्)

- १ अह, अम् अमूउ, अमूओ, अमू.
शेष ' धेणु ' वत्

१ एता (एतद्) नां पालिरूपो:

- १ एसा
- ३-५ एताय, एतिस्सा (सं० एतस्याः)
- ४-६ एताय, एतिस्सा, एतिस्साय { सं० एतस्यै
एतस्याः }
- ७ एताय, एतायं
एतिस्सं, एतस्सं (सं० एतस्याम्)
बाकी बधां ' माला ' नी पेठे
—जूओ पालिप्र० पृ० १४४.

[जूओ पृ० १४६, १ टिप्पण]

२ 'अम्' नां पालिरूपो:

- १ अमु, अम्, अमू, अमुयो.
- २ अमुं अमू, अमुयो.
- ३-५ अमुया अमूहि, अमूभि.
- ४-६ अमुया, अमुस्ता अमूसं, अमूसानं

ઋકારાંત (સ્ત્રીલિંગ)

ઋકારાંત સ્ત્રીલિંગી ' માતૃ ' શબ્દનાં ' માઆ ' અને ' માયરા ' આવાં બે રૂપો જૂદા જૂદા અર્થમાં થાય છે એ ' આગલ જણાવેલું છે, એથી એનાં શૌરસેની વગેરેનાં બધાં રૂપો ' વાયા ' ની જેવાં સમજવાનાં છે, જેમકે;

માઆ, માયરા (માતૃ)

૫૦ માઆ,
માયરા

માઆડ, માઆઓ, માઆ,
માયરાડ, માયરાઓ, માયરા.

૭ અમુયં
અમુસ્સં

અમૃસુ

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૮

૧ જૂઓ પૃ૦ ૨૦૪, નિ૦ ૫—' માયર ' ને વદલે ' માઅર ' પણ યદ્ય શકે છે.

૨ ઋકારાંત સ્ત્રીલિંગી ' માતૃ ' શબ્દનાં પાલિરૂપો:

માતૃ (માતૃ)

૧ માતા	માતા, માતરો.
૨ માતરં	માતા, માતરે.
૩-૫ માતરા માતુયા મત્યા	માતરંદિ, માતરંભિ. માતૃદિ, માતૃભિ.
૪-૬ માતુ માતુયા મત્યા	માતરાનં, માતાનં, માતૃનં
૭ માતરિ માતુયા મત્યા માતુયં, મત્યં	માતરંસુ, માતૃસુ.

૮ સં૦—માત, માતા

માતા, માતરો.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૦૮-૧૦૯-૧૧૦ અને એનાં ટિપ્પણ.

बी०—	माअं	माआउ, माआओ, माआ,
	मायरं	मायराउ, मायराओ, मायरा.
त०—	माआअ, माआइ,	माआहि, माआहिं, माआहिँ,
	माआए,	मायराहि, मायराहिं, मायराहिँ.
	मायराअ, मायराइ, मायराए	
च० छ०—	माआअ, माआइ,	माआण, माआणं
	माआए,	('माईणं)
	मायराअ, मायराइ, मायराए	मायराण, मायराणं.
पं०—	माआअ, माआइ, माआए,	माअत्तो, माआओ,
	माअत्तो, माआओ,	माआउ, माआहिंतो,
	माआउ, माआहिंतो.	माआसुंतो,
	मायराअ, मायराइ,	मायरत्तो, मायराओ,
	मायराए,	मायराउ,
	मायरत्तो, मायराओ, मायराउ,	मायराहिंतो.
	मायराहिंतो	मायरासुंतो.
स०	माआअ, माआइ, माआए,	माआसु, माआसुं
	मायराअ, मायराइ, मायराए	मायरासु, मायरासुं
सं०—	माआ,	माआउ, माआओ,
		माआ,
	मायरा	मायराउ, मायराओ, मायरा.

[माआ (मातृ=माता+माआ) नुं : 'माया' बनावीने पण 'माआ' नी जेवां जं रूपो बनावी शकाय छे.]

१ जूओ पृ० ५६ मातृ=माइ+माईणं (सं० मातृणाम्)

२ जूओ पृ० १८ 'कादि' नो 'य' अं० ८

[‘માતૃ’ શબ્દનાં ‘માઈ’ અને ‘માડ’ એવાં ણ બે અંગો બને છે, ણ રૂપાભ્યાસને પ્રસંગે તે બન્નેનો પ્રયોગ વિરલ જણાય છે.]

સં. ‘દુહિતૃ’નું પ્રાકૃત રૂપ ‘ધૂઆ’ થાય છે એ ‘આગલ’ જણાવેલું છે એથી એનાં બધાં રૂપો ‘માલા’ ની જેવાં થાય છે.

ઓકારાંત ‘ગો’ શબ્દનાં સ્ત્રીલિંગી અંગો ણ થાય છે જેમકે; ‘ગોળી’, ગાઈ અને ગડ. એમાંના ‘ગડ’ નાં શૌરસેની વગેરેનાં બધાં

૧ જૂઓ હે. પ્રા. વ્યા. ૮-૩-૪૬-“માઈણ” “માડાણ સમન્નિઅં વંદે” ‘પદ્ધિભાષાચંદ્રિકા’માં તો એ બન્ને અંગોને રૂપાભ્યાસને પ્રસંગે બધી વિભક્તિઓમાં વાપરેલાં છે-“હદુદ્ માતુઃ” ૧-૨-૮૩ પૃ. ૧૦૮. ‘માઈ’ નાં રૂપો ‘ગઈ’ ની જેવાં અને ‘માડ’ નાં રૂપો ‘ધેણુ’ ની જેવાં થાય છે.

૨ ધીતુ (દુહિતૃ) નાં પાલિરૂપો

૧ ધીતા	ધીતા, ધીતરાં.
૨ ધીતરં, ધીતં	ધીતરો, ધીતરે.
૩-૫ ધીતરા,	ધીતરેહિ, ધીતરેંભ,
ધીતુયા	ધીતૂહિ, ધીતૂમિ.
૪-૬ ધીતુ,	ધીતૂનં
ધીતુયા	ધીતાનં, ધીતરાનં
૭ ધીતરિ,	ધીતૂસુ,
ધીતુયા	ધીતરેસુ.
ધીતુયં	

જૂઓ પાલિપ્ર. ૫૦ ૧૧૦-૧૧૧

૩ જૂઓ પૃ. ૨૦૪ નિ ૫.

૪ ‘ગો’ શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાંતરોમાં ‘ગાવી’ ‘ગોળી’ ‘ગોતા’ અને ‘ગોપોતલિકા’ને ણ ગણાવેલાં છે:-મહાભાષ્ય પૃ. ૫૦

રૂપો બરાબર 'ધેણુ' ની જેવાં થાય છે અને 'ગોળી' 'ગાઈ' નાં
પણ શૌરસેની વગેરેનાં વધાં રૂપો બરાબર 'નઈ' ની જેવાં બને છે;
જેમકે;

ગડ (ગો)

૫૦—	ગડ	ગડડ, ગડઓ, ગડ.
૬૦—	ગડં	ગડડ, ગડઓ, ગડ.
૭૦—	ગડઅ, ગડઆ	ગડહિ, ગડહિં, ગડહિ.
	ગડઈ, ગડૈ	
૮૦—	ગડઅ, ગડઆ	ગડળ, ગડળં.
	ગડઈ, ગડૈ	
૯૦—	ગડઅ, ગડઆ	ગડત્તો, ગડઓ, ગડડ,
	ગડઈ, ગડૈ	ગડહિંતો, ગડસુંતો.
	ગડત્તો, ગડઓ	
	ગડડ, ગડહિંતો	
૧૦—	ગડઅ, ગડઆ	ગડસુ, ગડસું.
	ગડઈ, ગડૈ	
૧૦—	ગડ, ગડ,	ગડડ. ગડઓ, ગડ.

'ગાઈ, ગોળી

૫૦—	ગાઈ,	ગાઈઆ, ગાઈડ,
		ગાઈઓ, ગાઈ.

૧. સ્ત્રીલિંગી 'ગો' શબ્દનાં પાલિરૂપો:

ગો

૧	ગો, ગાવી	ગાવી, ગાવો, ગવો.
૨	ગાંધિ, ગાંધં, ગાંધ	ગાવી, ગાવો, ગવો.

ગોળી	ગોળીઆ, ગોળીઉ,
	ગોળીઓ, ગોળી.
બી૦— ગાંડે,	ગાંડઆ, ગાંડઉ,
	ગાંડઓ, ગાંડ.
ગોળિં	ગોળીઆ, ગોળીઝ,
	ગોળીઓ, ગોળી.
ત૦— ગાંડઅ, ગાંડઆ,	ગાંડહિ, ગાંડહિં,
ગાંડઈ, ગાંડાં.	ગાંડહિં.
ગોળીઅ, ગોળીઆ,	ગોળીહિ, ગોળીહિં,
ગોળીઙ, ગોળીણ.	ગોળીહિં.

इत्यादि बधां ' नई ' नी जेवां.

‘ ના ’ શબ્દનું સ્ત્રીલિંગી પ્રાકૃત અંગ ‘ નાવા ’ થાય છે અને
પુનાં બધાં રૂપો વગર ‘ માલા ’ ની જેવાં બને છે, જેમકે;

પ૦— નાવા	નાવાઉ, નાવાઓ, નાવા
બી૦— નાવં	નાવાઉ, નાવાઓ, નાવા
ત૦— નાવાઅ, નાવાઙ.	નાવાહિ. નાવાહિં, નાવાહિં.
નાવાણ	

इत्यादि बधां ' माला ' नी जेवां.

૩ ગાવિં, ગાવં, ગવં	ગોહિ, ગોમિ.
૮ ગાવિં, ગાવં, ગવં	ગવં, ગોનં, ગુઝં.
૫ ગાવિં, ગાવં, ગવં	ગોહિ, ગોમિ.
૬ ગાવિં, ગાવં, ગવં	ગવં, ગોનં, ગુન્નં.
૭ ગાવિં, ગાવં, ગવં	ગોસુ.
૮ સં૦ ગો !, ગાવં, ગવં	ગાવી, ગાવો, ગવો.

—જાઓ પાલિપ્ર૦ પૃ. ૧૧૧ નું ટિપ્પણ

સંખ્યાવાચક શબ્દો

વિશેષતા:

૧. અટ્ટારસ (અષ્ટાદશ) સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દોને ષષ્ઠીના બહુવચનમાં 'ળહ' અને 'ળહં' પ્રત્યય લાગે છે: ણગળહ, ણગળહં । ટુળહ, ટુળહં । ઉભયળહ, ઉભયળહં વગેરે.

इक, एक, एग, एअ (एक)

આ શબ્દનાં તે તે ભાષાનાં પુંલિંગી રૂપો ' સત્ત્વ ' ની જેવાં થાય છે, સ્ત્રીલિંગી રૂપો ' માલા ' ની જેવાં થાય છે અને નપુંસકલિંગી રૂપો નપુંસકી ' સત્ત્વ ' ની જેવાં થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં યથાસંભવ સમજવાનું છે.

‘उभ, उह (उभ)

આ શબ્દનાં રૂપો બહુવચનમાં જ થાય છે અને એ ' સત્ત્વ ' ની પેઠે છે.

૧. સંખ્યાવાચકશબ્દનાં પાલિરૂપો

(પાલિપ્રકાશમાં પૃ૦ ૧૫૫ થી ૧૬૮ સુધીમાં સંખ્યાવાચક શબ્દોનાં રૂપો આપેલાં છે.)

‘ उभ ’ નાં પાલિરૂપો

૧-૨ ઉભાં ।

ઉમે ।

૩-૫ ઉભોદિ, ઉભોમિ,

ઉમેદિ, ઉમેમિ ।

૪-૬ ઉભિન્નં ।

૭ ઉભોસુ, ઉમેસુ ।

-૩.ઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૫.

૫૦— ઉમે ।

૬૦— ઉમે, ઉમા ।

૭૦— ઉમેહિ, ઉમેહિ, ઉમેહિ^૧ ।

૮૦ છ૦—ઉમળ્હ, ઉમળ્હં ।

૯૦— ઉમતો, ઉમાઓ, ઉમાઝ,

ઉમાહિ, ઉમેહિ,

ઉમાહિંતો, ઉમેહિંતો.

ઉમાસુંતો, ઉમેસુંતો ।

૧૦— ઉમેસુ, ઉમેસું ।

‘ ઉમ ’ નાં અપભ્રંશ રૂપો ‘ સલ્વ ’ નાં અપભ્રંશ રૂપોની પેઠે છે.

‘ દુ (દ્વિ) ત્રણે લિંગનાં રૂપો

આ શબ્દનાં રૂપો બહુવચનમાં જ થાય છે.

૫૦— દુવે, દોળિ, દુળિ, વેળિ, વિળિ, દો, વે ।

૬૦— દુવે, દોળિ, દુળિ, વેળિ, વિળિ, દો, વે ।

૭૦— દોહિ, દોહિં, દોહિં^૧,

વેહિ, વેહિં, વેહિં^૧ ।

૧ ‘ દ્વિ ’ નાં પાલિરૂપો

૧-૨ દુવે.

દ્વે ।

૩-૪ દ્વીહિ, દ્વીમિ ।

૫-૬ દુવિજ્ઞં, દ્વિજ્ઞં ।

૭ દ્વીમ્ ।

—જાઓ પાલિગ્રં ૭૦ ૧૫૬

ચ૦ છ૦—દોળ્હ, દોળ્હં, દુળ્હ, દુળ્હં,
વેળ્હ, વેળ્હં, વિળ્હ, વિળ્હં ।

૫૦— દુત્તો, દોઓ, દોડ, દોહિતો, દોસુંતો,
વિત્તો, વેઓ, વેડ, વેહિતો, વેસુંતો ।

સ૦— દોસુ, દોસું,
વેસુ, વેસું ।

‘ દુ ’ નાં અપભ્રંશ વગેરેનાં રૂપો ‘ ભાણુ ’ નાં બહુવચનાંત રૂપો
જેવાં છે.

‘તિ (ત્રિ) વ્રણે લિંગનાં રૂપો

૫૦— } તિણ્ણિ ।
સી૦— }

ચ૦ છ૦— તિળ્હ, તિળ્હં ।

શેષ રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ‘ ઇસિ ’ નાં બહુવચન રૂપો જેવાં છે.

૧ પાલિમાં તો ‘ તિ ’ (ત્રિ) શબ્દનાં રૂપો પુંલિંગમાં, સ્ત્રીલિંગમાં
અને નપુંસકલિંગમાં જુદાં જુદાં થાય છે, જેમકે:

	તિ (પુંલિંગ)	તિ (સ્ત્રીલિંગ)	તિ (નપુંસકલિંગ)
૧-૨	તયો ।	તિસ્સો ।	તીણિ
૩-૫	તીહિ, તીમ્મિ ।	તીહિ, તીમ્મિ ।	તીહિ, તીમ્મિ ।
૪-૬	તિણ્ણં તિણ્ણન્નં	(તિસ્સં) તિસ્સન્નં ।	તિણ્ણં તિણ્ણન્નં ।
૭	તીસુ	તીસુ ।	તીસુ ।

‘ચ’ (ચતુર્) ઋણે લિંગનાં રૂપો

તૃતીયા, પંચમી અને સપ્તમીના પ્રત્યયો પર રહેતાં આ શબ્દના અંત્ય ‘ચ’ નો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે.

૫૦- } ચત્તારો, ચતુરો, ચતારિ ।
 ૬૦- }

૭૦- ચત્તહિ, ચત્તહિં, ચત્તહિં,

ચત્તહિ, ચત્તહિં, ચત્તહિં ।

૮૦- ૭૦-ચત્તહ, ચત્તહં.

શેષ રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ‘ચાણુ’ નાં બહુવચનાંત રૂપો જેવાં છે.

૧ પાલિમાં ‘ચતુ’ (ચતુર્) શબ્દનાં ૫૫ ઋણે લિંગનાં રૂપો જુદાં જુદાં થાય છે, જેમકે:

	ચતુ (પુંલિંગ)	ચતુ (સ્ત્રીલિંગ)	ચતુ (નપુસકલિંગ)
૧-૨	ચત્તારો, ચતુરો ।	ચત્તસો ।	ચત્તારિ ।
૩-૫	ચત્તહિ, ચત્તહિં ।	ચત્તહિ, ચત્તહિં ।	ચત્તહિ, ચત્તહિં ।
૪-૬	ચત્તન્નં ।	ચત્તસ્સન્નં ।	ચત્તન્નં ।
૭	ચત્તમુ ।	ચત્તમુ ।	ચત્તમુ ।

૧પંચ (પચ્ચ) ત્રણે લિંગનાં રૂપો

૫૦— } પંચ ।
બી૦— }

ત૦— પંચેહિ, પંચેહિં, પંચેહિં,
૧પંચહિ, પંચહિં, પંચેહિં ।

ચ૦ છ૦—પંચણ્હ, પંચણ્હં ।

શેષ રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ‘ જિણ ’નાં બહુવચનાંત રૂપો જેવાં છે.

૧ રીતે છ (ષટ્), સત્ત (સપ્ત), અઠ્ઠ (અષ્ટ), નવ (નવન્),
દહ, દસ (દશન્), ણઆરહ, ણગારહ, ણઆરસ (ણકાદશ),
દુવાલસ, બારહ, ચારસ (દ્વાદશ), તેરહ, તેરસ (ત્રયોદશ), ચોદહ,
ચોદસ, ચઉદહ, ચઉદસ (ચતુર્દશ), પળ્ણરહ, પળ્ણરસ (પચ્ચદશ).

૧ પંચ (ત્રણે લિંગે સર્ગ્યાં)

૧-૨ પંચ ।

૩-૫ પંચહિ, પંચમિ ।

૪-૬ પંચન્ ।

૭ પંચમુ ।

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૮

૨ વ્યાકરણનાં નિયમ જાતાં તો ‘ પંચેહિ ’ વગેરે ‘ ણ ’ કાર-
વાળાં રૂપો જ થઈ શકે છે, આર્પપ્રાકૃતમાં ‘ પંચહિ ’ વગેરે ‘ ણ ’ કાર-
વિનાનાં પણ રૂપો વપરાયેલાં છે જેમકે;

[“ પંચહિ કામગુણેહિ ”

“ પંચહિ મહવ્વણહિ ”

“ પંચહિ કિરિઆહિ ”

“ પંચહિ મમહીહિ ”—શ્રમણસૂત્ર]

મઠે અહીં ણ વગેરે રૂપો સાથે દેખાડેલાં છે.

સોલસ, સોલહ (ષોડશ), સત્તરસ, સત્તરહ (સપ્તદશ) અને અઢારસ, અઢારહ (અષ્ટાદશ) એ બધાં શબ્દોનાં રૂપો 'પંચ' ની પેઠે સમજવાનાં છે.

૧કઈ (કતિ)

(આ શબ્દનાં રૂપો બહુવચનમાં જ થાય છે)

૫૦— } કઈ
ત્રી૦— }

ચ૦ છ૦—કઈણહ, કઈણહં

શેષરૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે ' ઇસિ ' નાં બહુવચનાંત રૂપો જેવાં છે.

નાંચે જણાવેલા શબ્દોમાં જે શબ્દો આકારાંત છે તેનાં રૂપો ' માલા ' ની જેવાં જાણવાનાં છે અને જે શબ્દો ઇકારાંત છે તેનાં રૂપો ' ગઈ ' ની જેવાં જાણવાનાં છે.

૧૬ગૂણવીસા (૧૬ગૂણવિંશતિ)	૧૬ગૂણવીસા	} (૧૬ગૂણવિંશતિ)
વીસા (વિંશતિ)	૧૬ગૂણવીસા	
	૧૬ગૂણવીસા	

૧ ' કતિ ' નાં પાલિરૂપો (ત્રણે લિંગે)

કતિ ।

કત્તીહિ.

કત્તીભિ ।

કત્તીનં,

કતિન્નં ।

કત્તીમુ ।

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૬.

૨ જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૯-૧૬૫

બાવીસા	(દ્વાવિંશતિ)	તેતીસા	} (ત્રયત્રિંશત)
તેવીસા	(ત્રયોવિંશતિ)	તિતીસા	
૧ ચૌવીસા	} (ચતુર્વિંશતિ)	ચૌતીસા	} (ચતુત્રિંશત)
ચોવીસા		ચોતીસા	
પળવીસા	(પંચવિંશતિ)	પળતીસા	(પચ્ચત્રિંશત)
છઞ્વીસા	(ષટ્વિંશતિ)	છતીસા	(ષટ્ત્રિંશત)
સત્તાવીસા	(સપ્તવિંશતિ)	સત્તતીસા	(સપ્તત્રિંશત)
અઢાવીસા	} (અષ્ટાવિંશતિ)	અઢતીસા	} (અષ્ટત્રિંશત)
અઢવીસા		અઢનીસા	
અડવીસા			
એગૂળતીસા	(એકોનત્રિંશત)	એગૂળચત્તાલિસા	(એકોનચત્ત્વારિંશત)
તીસા	(ત્રિંશત)	ચત્તાલિસા	(ચત્ત્વારિંશત)
એગતીસા	} (એકત્રિંશત)	એગચત્તાલિસા	} (એકચત્ત્વારિંશત)
એકતીસા		ઇકચત્તાલિસા	
એકતીસા		એકચત્તાલિસા	
બતીસા	(દ્વાત્રિંશત)	ઇગયાલ	

૧ પાલિભાષામાં ‘ચૌવીસા’ શબ્દનું પ્રથમાનું એકવચન ‘ચૌવીસં’ થાય છે (જઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૬૦ નિ૦ ૧૨૭) અને એ રૂપ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં પણ વપરાયેલું છે. જેમકે: “ચૌવીસં પિ જિગવગ” (ચતુર્વિંશતિસ્તવ)

આચાર્ય હેમચંદ્ર એ ‘ચૌવીસં’ રૂપને ‘દ્વિતીયા’ વિભક્તિવાળું સમજે છે અને ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં ‘દ્વિતીયા’ નો અર્થ ધટતો નથી પણ ‘પ્રથમા’ નો અર્થ ધટે છે તેથી “કયાંય ‘પ્રથમા’ ને વદાલે ‘દ્વિતીયા’ પણ વપરાય છે” એમ એ વાક્ય આપીને જ જણાવે છે.-(જઓ હ૦ પ્રા૦ લ્યા૦ ૮-૩-૧૩૭ પૃ૦ ૧૦૮)

बेआलिसा	{ (द्विचत्वारिंशत्)	चोवण्णा	{ (चतुप्पञ्चाशत्)
बेआला		चउपण्णासा	
दुचत्तालिसा	{ (त्रिचत्वारिंशत्)	पणपण्णा	{ (पञ्चपञ्चाशत्)
तिचत्तालिसा		पणपण्णासा	
तेआलिसा		पंचावण्णा	
तेआला		छप्पण्णा	{ (षट्पञ्चाशत्)
चउचत्तालिसा	{ चतुश्चत्वारिंशत्)	छप्पण्णासा	
चोआलिसा		सत्तावन्ना	{ (सप्तपञ्चाशत्)
चोआला		सत्तपण्णासा	
चउआला		अट्ठावन्ना	{ (अष्टपञ्चाशत्)
पणचत्तालिसा	{ (पञ्चचत्वारिंशत्)	अट्ठवन्ना	
पणयाला		अट्ठपण्णासा	
छचत्तालिसा	{ (षट्चत्वारिंशत्)	एगूणमट्ठि	(एकोनषष्टि)
छायाला		सट्ठि	(षष्टि)
सत्तचत्तालिसा	{ (सप्तचत्वारिंशत्)	एगमट्ठि	{ (एकषष्टि)
सगयाला		इगमट्ठि	
अट्ठचत्तालिसा	{ (अष्टचत्वारिंशत्)	चासट्ठि	(द्विषष्टि)
अट्ठयाला		तेसट्ठि	(त्रिषष्टि)
एगूणपण्णाम्मा	(एकोनपञ्चाशत्)	चउसट्ठि	{ (चतुष्पाष्टि)
पण्णासा	(पञ्चाशत्)	चोसट्ठि	
एगपण्णासा	{ (एकपञ्चाशत्)	पणसट्ठि	(पञ्चषष्टि)
इक्कपण्णासा		छामट्ठि	(षट्षष्टि)
एक्कपण्णासा		सत्तमट्ठि	(सप्तषष्टि)
एगावण्णा		अट्ठसट्ठि	{ (अष्टषष्टि)
वावण्णा	{ (द्विपञ्चाशत्)	अट्ठसट्ठि	
दुप्पण्णासा		एगूणसत्तरि	(एकोनसप्तति)
तेवण्णा	{ (त्रिपञ्चाशत्)		
तिपण्णासा			

सत्तरि	(सप्तति)	सत्तासीइ	(सप्ताशीति)
एग'सत्तरि	{ (एकसप्तति)	अट्ठासीइ	(अष्टाशीति)
इक्कसत्तरि		नवासीइ	(नवाशीति)
बा(नि)सत्तरि	{ (द्विसप्तति)	एगूणनवइ	(एकोननवति)
बावत्तरि		नवइ	(नवति)
तिसत्तरि	(त्रिसप्तति)	एगणवइ	{ (एकनवति)
चोसत्तरि	{ (चतुस्सप्तति)	इगणवइ	
चउसत्तरि		बाणवइ	(द्विनवति)
पण्णसत्तरि	(पञ्चसप्तति)	तेणवइ	(त्रिनवति)
छसत्तरि	(षट्सप्तति)	चउणवइ	{ (चतुर्नवति)
सत्तसत्तरि	(सप्तसप्तति)	चोणवइ	
अट्ठसत्तरि	(अष्टसप्तति)	पण्णणवइ	{ (पञ्चनवति)
एगूणासीइ	(एकोनाऽशीति)	पञ्चणवइ	
असीइ	(अशीति)	छण्णवइ	(षण्णवति)
एगासीइ	(एकाशीति)	सत्त(ता)णवइ	(सप्तनवति)
बासीइ	(द्व्यशीति)	अट्ठ(ड)णवइ	(अष्टनवति)
तेसीइ	(त्र्यशीति)	ण(न)वणवइ	(नवनवति)
चउरासीइ	{ (चतुरशीति)	एगूणमय	(एकोनशत)
चोरासीइ		मय	(शत)
पणसीइ	(पञ्चाशीति)	दुमय	(द्विशत)
छासीइ	(षडशीति)	तिसय	(त्रिशत)
		वे मयाइं-बमें-	(द्विशत)

१ 'सत्तरि' ने बदले 'हत्तरि' अठ्ठ पण प्रयोगानुसारे वपनाय ले.

तिणि सयाइं—त्रणसें (त्रिशत)	लक्ख	(लक्ष)
चत्तारि सयाइं—चारसें (चतुश्शत) इत्यादि.	दस(ह)लक्ख	(दशलक्ष)
सहस्स (सहस्र)	पयुअ(त)	(प्रयुत)
दह(स)सहस्स (दशसहस्र)	कोडि	(कोटि)
अयुअ(त) (अयुत)	कोडाकोडि	(कोटाकोटि)

પ્રકરણ ૧૧

કારક-વિભક્ત્યર્થ

જેમ સંસ્કૃતમાં છ કારક છે તેમ અહીં પ્રાકૃતમાં પણ છે અને તેની બધી વ્યવસ્થા સંસ્કૃતને અનુસારે સમજી લેવાની છે. પરંતુ જે કેટલાક શ્રામ વિભક્ત્યર્થો છે તેને અહીં જણાવી દર્શાવે છીએ:

૧. પ્રાકૃતમાં કેટલેક ઠેકાણે દ્વિતીયા, તૃતીયા, પંચમી અને સપ્તમીને સ્થાને પણ ષષ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે:—

સીમાધરસ્સ વંદે [સીમાધરં વન્દે]

ધણમ્મ લલ્લો [ધનેન લલ્લઃ]

ચોરસ્મ ચીહદ્ [ચૌરાદ્ ચિમેતિ]

અંતેરસ્સ રમિતં આઅઓ [અન્ત:પુરે રન્તુમાગતઃ]

૨. કોઈ કોઈ ઠેકાણે દ્વિતીયા અને તૃતીયાને બદલે સપ્તમી વપરાય છે:—

૧ સંસ્કૃતમાં પણ ષષ્ઠી વિભક્તિનો આવો જ ઉપયોગ થયેલો છે:

માતરં સ્મરતિ ને બદલે માતુઃ સ્મરતિ ।

અન્નં નો દેહિ ,, અન્નસ્ય નો દેહિ ।

ફલેસ્તુમઃ ,, ફલાનાં તૃપ્તઃ ।

અક્ષર્દીવ્યતિ ,, અક્ષાણાં દીવ્યતિ ।

વૃક્ષાન્ પર્ણં પતતિ ,, વૃક્ષસ્ય પર્ણં પતતિ ।

મહત્સુ વિભાષતે ,, મહતાં વિભાષતે ।

—જૂઓ “ ષષ્ઠી શેષે ” (પાણિ ૦ ૨-૩-૫૦) તથા “ શેષે ”

(હે ૦ સં ૦ ૨-૨-૮૧)

૨ જૂઓ પદ્માપાચન્દ્રિકા “ ક્વચિદસાદેઃ ” ૨-૩-૩૮

‘નયરે ન જામિ [નગરં ન યામિ]

‘તેસુ અલંકિઆ પુહ્વી [તૈરલંકૃતા પૃથ્વી]

૩. ક્યાંય ક્યાંય પંચમીને બદલે તૃતીયા અને સપ્તમી વપરાય છે:—

‘ત્રોરેણ બીહદ્ [ચૌરાદ્ વિભેતિ]

‘અંતેઊરે રમિઉં આગઓ રાયા [અન્ત:પુરાદ્ રન્ત્વા
આગતો રાજા]

૪. કોઈ ઠેકાણે તો ‘સપ્તમીને સ્થાને દ્વિતીયા પણ વપરાય છે:—

વિઙ્ગુઙ્ગોયં ભરદ્ રતિં [વિઘ્નુદુદ્ધોતે સ્મરતિ રાત્રિમ્]

૧. સંસ્કૃતનાં રીતે પણ આ વાક્યમાં ‘નગર’ને ‘કર્મ’ કહી શકાય અને ‘આધાર’ પણ કહી શકાય છટલે ‘નગરે ન યામિ’ અને ‘નગરં ન યામિ’ એ બન્ને વાક્યો શિષ્ટસંમત છે.

૨. આ વાક્યમાં જો ‘તેપુ સત્સુ’ (‘તેઓનાં વિચ્ચમાનતામાં’) એવો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો સંસ્કૃતમાં પણ ‘તૈઃ અલંકૃતા પૃથ્વી’ આ વાક્યને, બદલે ‘તેપુ અલંકૃતા પૃથ્વી’ આવું સપ્તમીવાલું વાક્ય થઈ શકે છે.

૩-૪ અહીં જો ‘ત્રૌર’ને ‘મયના કરણ’ તરીકે અને ‘અંત:પુર’ને રમનારના ‘આધાર’ તરીકે કહેવાનો આશય હોય તો સંસ્કૃતમાં પણ ‘ત્રૌરેણ વિભેતિ’ અને ‘અન્ત:પુરે રન્ત્વા’ વગેરે વાક્ય થઈ શકે છે.

૫. આર્યપ્રાકૃતમાં ઠંકઠેકાણે આ ‘તેણં કાલેણં તેણં સમણં’ પ્રયોગ વપરાયેલો છે, એનાં અર્થ ‘તે કાલે અને તે સમયે’ થાય છે, તેથી આ અને આવા ધીજા પ્રયોગોમાં ‘સપ્તમી’ વિભક્તિને બદલે ‘તૃતીયા’ વિભક્તિ વપરાયેલી છે એમ આચાર્ય હેમચંદ્ર જણાવે છે.
—(જૂઓ હે૦ પ્રા૦ વ્યા ૮-૨-૧૩૭ પૃ૦ ૧૦૮) ત્યારે આ પ્રયોગનું

વિવરણ કરતાં નવાંગી ટીકાકાર આચાર્ય અભયદેવ એ પ્રયોગમાં આવેલા ‘જં’ને વાક્યાલંકારરૂપે માની એ પ્રયોગને ‘સતમી’ વિભક્તિવાળો પણ જણાવે છે. આચાર્ય અભયદેવની દ્રષ્ટિએ એ પદોનો પદચ્છેદ આ પ્રમાણે છે: ‘તે જં કાલે જં, તે જં સમયે જં’—‘તે’ इति प्राकृतशैलीवशात् ‘तस्मिन्’ × × × ‘જં’ કારોઽન્યત્રાપિ વાક્યાલંકારાર્થઃ, × × કાલે × અવસર્પિणीचतुर्थविभागलक्षणे, × × × સમયે કાલસ્યैव विशिष्टे भागे”—જૂઓ ભગવતી સૂત્ર રા. ૦ પૃ. ૧૮ ટીકા, શાતા. ૦ સૂત્ર ટીકા પૃ. ૧ સમિતિ, ઉપાસકદશાસૂત્ર ટીકા પૃ. ૧ સમિતિ.

એ પ્રયોગનું વિવરણ કરતાં આચાર્ય મહયંગિર પણ આચાર્ય અભયદેવની પેઠે પૂર્વ પ્રમાણે જણાવે છે:—જૂઓ સૂર્યપ્રજ્ઞાસિની ટીકા પૃ. ૧ સમિતિ.

આચાર્ય અભયદેવ એ પદોનું સંસ્કૃત ‘તેન કાલેન તેન સમયેન’ પણ કરે છે અને આ પક્ષમાં તેઓ આ વાક્યમાં તૃતીયાનો અર્થ ઘટાવે છે પણ ‘તૃતીયા’ને સ્થાને ‘સતમી’ હોવાની સૂચના કરતા નથી —“अथवा तृतीयैवेयम्, ततः ‘तेन कालेन हेतुभूतेन, तेन समयेन हेतुभूतेनैव’—જૂઓ ભગવતીસૂત્ર રા. ૦ પૃ. ૧૮ ટીકા.

પ્રકરણ ૧૨

આખ્યાત

સંસ્કૃતભાષામાં ધાતુઓના અનેક પ્રકાર છે, જેમકે; પેલા ગણના, બીજા ગણના, ચોથા ગણના, છઠ્ઠા ગણના વગેરે. તેમાં પળ પ્રત્યેક ગણમાં ધાતુઓના ત્રણ પેટા પ્રકાર છે: પરસ્મૈપદી, આત્મનેપદી અને ઉભયપદી. આમ હોવાથી સંસ્કૃતમાં ધાતુનાં રૂપાસ્થાનો અનેક પ્રકારનાં થાય છે. કારણ કે, તેમાં પ્રત્યેક ગણની નિશાનીઓ (વિકરણ પ્રત્યયો) જુદી જુદી છે, પ્રક્રિયાઓ જુદી જુદી છે, આત્મનેપદ તથા પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો પણ જુદા જુદા છે.

પાલિમાં કેટલુંક સંસ્કૃતની જેવું છે પણ તેમાં વૈદિક સંસ્કૃતની પેટે આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદનો નિયમ અચોક્કસ છે. પ્રાકૃતમાં તો આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદનો કોઈ નિયમ જ નથી. જો કે પ્રાકૃતમાં વર્તમાનકાલના કેટલાક પ્રત્યયો સંસ્કૃતના આત્મનેપદી પ્રત્યયો માથે મળતા આવે છે પણ એ પ્રત્યયો દરેક ધાતુને લગાડી શકાય છે.

પાલિવ્યાકરણમાં^૧ આપેલા નિયમો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, સંસ્કૃતની પેટે ગણભેદને લીધે પાલિમાં તે તે ધાતુનાં રૂપો જુદાં જુદાં બને છે પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોમાં તેમ નથી. પ્રાકૃત-વ્યાકરણમાં તો પેલા ગણના કે ચોથા ગણના ધાતુની એક સરસી પ્રક્રિયા છે, પણ ઇટલું સ્વરં કે, તે તે ધાતુનાં રૂપો ઉપરથી સરસામણીને લીધે આપણે સંસ્કૃતમાં વપરાતો એ ધાતુનો ગણ જરૂર કઢી શકીએ.^૨

^૧ જુઓ કાન્યાયનનું પાલિવ્યાકરણ—આખ્યાતકોષ.

^૨ દિવ્વહ (દીવ્યાતિ)

ચિણ્હ (ચિનોતિ)

જાણ્હ (જાનાતિ)

एकंदर रीते संस्कृत करतां पालिनी आख्यातप्रक्रिया सरळ છે અને प्राकृतमां तो ए सविशेष सरळ છે.

विभक्तिओ

वर्तमाना, सप्तमी, पंचमी, ह्यस्तनी, अद्यतनी, परोक्षा, आशीः (आशिरर्थ), श्वस्तनी, भविष्यन्ती अने क्रियातिपत्ति एम 'दम विभक्तिओ संस्कृतमां છે, પાલિમાં આશિરર્થ અને શ્વસ્તનીનો પ્રયોગ નથી અને પ્રાકૃતમાં પંચમી અને સપ્તમી એક સરખી છે, હ્યસ્તની, અદ્યતની અને પરોક્ષા એક સરખી છે, શ્વસ્તની અને ભવિષ્યન્તી એક સરખી છે. એટલે વર્તમાના, આજાર્થ—વિશ્યર્થ, ભૂતકાલ, ભવિષ્યત્કાલ અને ક્રિયાતિપત્તિ એ પાંચ જ વિભક્તિઓ ક્રિયાપદને લગતી છે. આખ્યાતને લગતો વિભક્તિપ્રયોગ સંસ્કૃતમાં જે ઝીણવટથી કરવામાં આવે છે તેવી ઝીણવટ પાલિ કે પ્રાકૃતમાં નથી. પાલિમાં એ દરેક વિભક્તિના પ્રત્યયો જુદા જુદા છે પણ પ્રાકૃતમાં તો આગલ જણાવ્યા પ્રમાણે એ પાંચ વિભક્તિઓમાં જ સંસ્કૃતની બધી વિભક્તિઓ સમાઈલી છે.

આ ચાલુ પ્રકરણમાં આખ્યાત વિષે અને કેટલાંક કૃદંત વિષે સમજાવવાનું છે પણ ધાતુઓથી બનતાં દરેક નામો વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી માટે જ ધાતુના ઉપયોગનો વિભાગ કરતાં અહીં જણાવવામાં આવે છે કે, સાહિત્યમાં ધાતુઓનો ઉપયોગ શ્વાસ કરીને બે પ્રકારે થયેલો છે: ક્રિયાપદરૂપે અને કૃદંતરૂપે.

૧ પાણિનિના સંકેત પ્રમાણે એ દસ વિભક્તિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે: લટ્, વિધિલિટ્, લોટ, લઙ્, લિટ્, આશીર્લિટ્, લુટ્, લૃટ્, લૈટ્, અને લુઙ્.

ક્રિયાપદરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનનું નામ ‘આસ્થાત’ છે અને કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનને ‘નામ’ કહેવામાં આવે છે.

આસ્થાતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનની વિવિધતા આ પ્રમાણે છે:

કર્તરિરૂપ, કર્મણિરૂપ, ભાવેરૂપ (સહ્યભેદ), પ્રેરકકર્તરિરૂપ, પ્રેરકકર્મણિરૂપ, પ્રેરકભાવેરૂપ (પ્રેરક સહ્યભેદ) इत्यादि ।

કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનના અનેક પ્રકાર આ રીતે છે:

કર્તરિ { વર્તમાનકૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત, કર્તૃસૂચકરૂપ,
ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત ।

કર્મણિ અને ભાવે-સહ્યભેદ { વર્તમાનકૃદંત, ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત,
પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત, ભૂતકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, પ્રેરક-
ભૂતકૃદંત, પ્રેરકવિધ્યર્થકૃદંત ।

ભાવેરૂપ { હેત્વર્થકૃદંત અને સંબંધકભૂતકૃદંત ।

આ પ્રકરણમાં અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે રૂપાસ્થાનોની સમ-
જૂતી આપવાની છે.

કર્તરિરૂપ

પ્રાકૃતમાં ધાતુઓની બે જાત છે: વ્યંજનાંત ધાતુ અને સ્વ-
રાંત ધાતુ

૧ વ્યંજનાંત ધાતુના છેવટના વ્યંજનમાં ‘અ’કાર ઉમેરાયા પછી જ તેનાં રૂપાસ્થાનો થાય છે અને ણ ઉમેરાતો ‘અ’કાર વિકરણ-
રૂપ લેવાય છે:

भण् + अ-भण-भणइ (भणति)
 कह् + अ-कह-कहइ (कथयति)
 सम् + अ-समइ (शाम्यति)
 हस् + अ-हस-हसइ (हसति)
 आव् + अ-आव-आवइ (आप्नोति)
 सिच् + अ-सिच-सिचइ (सिञ्चति)
 रुन्ध् + अ-रुन्ध-रुन्धइ (रुणद्धि)
 मुस् + अ-मुस-मुसइ (मुष्णाति)
 तण् + अ-तण-तणइ (तनोति)

२ अकारांत सिवाय बाकीना स्वरांत धातुओने पण विकरण 'अ' विकल्पे लागे छे:

पा + अ-पाअ-पाअइ, पाइ (पाति)
 जा + अ-जाअ-जाअइ, जाइ (याति)
 धा + अ-धाअ-धाअइ, धाइ (धयति, धावति, दधाति)
 ग्रा + अ-ग्राअ-ग्राअइ, ग्राइ (ग्रायति)
 जम्भा + अ-जम्भाअ-जम्भाइ (जृम्भते)
 वाअ + अ-वाअ-वाअइ, वाइ (वाति)
 मिला + अ-मिलाअ-मिलाअइ, मिलाइ- (म्लायति)
 विक्री + विक्रे + विक्रेअ-विक्रेअइ, विक्रेइ (विक्रीणाति)
 हो + अ-होअ-होअइ, होइ (भवति)
 हो + अ-होअ-होइऊण, होऊण (भूत्वा)

३ उवर्णीत धातुना अंत्य उवर्णनो 'अव' धाय छे:

णहु-णह्व्+अ-णहव-णहवइ (हनुते)
 निण्हवइ (निहनुते)

હુ-હવ્-હવ-હવઙ (જુહોતિ)
 નિહવઙ (નિજુહોતિ)
 ચુ-ચવ્-ચવ-ચવઙ (ચ્યવતે)
 રુ-રવ્-રવ-રવઙ (રૌતિ)
 કુ-કવ્-કવ-કવઙ (કૌતિ)
 સુ-સવ્-સવ-સવઙ (સૂતે)
 પસવઙ (પ્રસૂતે)

૪ ઋવર્ણાંત ધાતુના અંત્ય ઋવર્ણનો 'અર્' થાય છે:

કૃ-કર્-કર-કરઙ (કરોતિ)
 ધૃ-ધર્-ધર-ધરઙ (ધરતિ)
 મૃ-મર્-મર-મરઙ (મ્રિયતે)
 વૃ-વર્-વર-વરઙ (વૃણોતિ, વૃણુતે)
 સૃ-સર્-સર-સરઙ (સરતિ)
 હૃ-હર્-હર-હરઙ (હરતિ)
 તૃ-તર્-તર-તરઙ (તરતિ)
 જૃ-જર્-જર-જરઙ (જીર્યતિ)

૫ ઉપાંત્યમાં ઋવર્ણવાળા ધાતુના ઋવર્ણનો 'અરિ' થાય છે:

કૃષ્-કરિસ્-કરિસ-કરિમઙ (કર્ષતિ)
 મૃષ્-મરિસ્-મરિસઙ (મૃષ્યતે)
 વૃષ્-વરિસ્-વરિસઙ (વર્ષતિ)
 હૃષ્-હરિસ્-હરિસઙ (હૃષ્યતિ)

૬ ધાતુના 'ઇવર્ણ' અને 'ઉવર્ણ'નો અનુક્રમે 'ઈ' અને 'ઓ' થાય છે:

ની-નેઙ (નયતિ)
 નેંતિ (નયન્તિ)

उङी-उङेइ (उङयते)

उङेंति (उङयन्ते)

जि-जेऊण (जित्वा)

नी-नेऊण (नीत्वा)

७ केटलाक धातुना उपांत्य स्वरनो दीर्घ थाय छे:

रुष्-रुस्-रुस-रुसइ (रुप्यति)

तुष्-तुस्-तुस-तुसइ (तुप्यति)

शुष्-सुस्-सुस-सुसइ (शुप्यति)

दुष्-दुस्-दुस-दुसइ (दुप्यति)

पुष्-पुस्-पुस-पुसइ (पुप्यति)

सीसइ (क्षिप्यते) इत्यादि ।

८ धातुना नियत स्वरने म्याने प्रयोगानुसारे बीजो स्वर पण थाय छे:

वि०-हवइ-हिवइ (भवति)

चि०-चिणइ-चुणइ (चिनोति)

सहहणं-सहहाणं (श्रद्धानम्)

धावइ-धुवइ (ध्रावति)

रुवइ-रोवइ (रोदीति) इत्यादि ।

नि०-दा-दे-देइ (ददाति, दाति, द्याति)

ला-ले-लेइ (लाति)

विहा-विहे-बिहेइ (विदधाति, विभाति)

ब्र-बे-बेमि (ब्रवीमि) इत्यादि ।

९ केटलाक धातुओनो अंत्य व्यंजन प्रयोगानुसारे बेवडो थाय छे:

कि०-फुडइ, फुटइ (स्फुटति)

बलइ, बलुइ (बलति)

पमीलइ पमिल्लइ (प्रमीलति)

निमीलइ, निमिल्लइ (निमीलति)

संमीलइ, संमिल्लइ, (संमीलति)

उम्मीलइ, उम्मिल्लइ (उन्मीलति) इत्यादि ।

नि०—जिम्मइ (जेमति) परिअट्टइ (पर्यटति)

सकइ (शक्नोति) पलोट्टइ (प्रलोटति)

लगइ (लगति) तुट्टइ (त्रुटति)

मगइ (मृगयते) । नट्टइ (नटति)

नस्सइ (नश्यति) सिव्वइ (सीव्यति)

कुप्पइ (कुप्यति) इत्यादि ।

१० केटलाक धातुओना (प्रायः संस्कृतनो विकरण उमेराया पछी
‘ छ ’ छेडावाळ धातुओना) अंत्य व्यंजननो प्रयोगानुसारे
‘ ज्ज ’ थाय छे :

संपज्जइ (संपद्यते) सिज्जइ (स्विद्यति)

खिज्जइ (खिद्यते) सिज्जिरी (स्वेत्त्री, स्वेदायित्री)

इत्यादि ।

११ उपरना नियमोथी तैयार थएला धातुना अंगने वर्तमानकाळमां
बीचे जणावेला कर्तृबोधक प्रत्ययो लागे छे :-

१ जूओ पृ० ३२-अ, व्य, र्य-ज (नि० २७)

२ पालिमां ‘ वर्तमाना ’ ना प्रत्ययो आ प्रमाणे छे :

परस्मैपद

आत्मनेपद

एकव०

बहुव०

एकव०

बहुव०

१ मि

म

ए

अहे

२ ति

अ

से

अहे

३ ति

अंति

ते

अंते (३)

—जूओ पालिप्र० पृ० ३७-१ जि० ११.

	एकव०—	बहुव०—
१ पुरुष	'मि,	मो, मु, म.
२ पुरुष	सि, से,	ईत्था, ह.
३ पुरुष	इ, ए	न्ति, न्ते, इरे.

सर्वपुरुष—सर्ववचन—ज्ज, ज्जा.

- ૧ 'મિ' પ્રત્યય પર રહેતાં ધાતુના અકારાંત અંગના અંત્ય 'અ' નો વિકલ્પે 'આ' થાય છે.
- ૨ 'મો', 'મુ' અને 'મ' પ્રત્યય પર રહેતાં ધાતુના અકારાંત અંગના અંત્ય 'અ' નો વિકલ્પે 'આ' અને 'ઈ' થાય છે.
- ૩ ઉપર જણાવેલા બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં ધાતુના અકારાંત અંગના અંત્ય 'અ' નો વિકલ્પે 'એ' થાય છે.

[નામનાં રૂપોમાં પાલિમાં અને પ્રાકૃતમાં સવિશેષ સમાનતા છે તેથી નામના પ્રકરણમાં સ્થળે સ્થળે સમાનતા થતાવવા પાલિનાં રૂપો સવિસ્તર મૂકેલાં છે પણ ધાતુનાં રૂપોમાં તેમ નથી, તેથી આ પ્રકરણમાં જ્યાં જ્યાં જેટલી સમાનતા છે તેટલો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે પણ ધાતુનાં પાલિરૂપોની ઘીગતથી નોંધ નહિ કરવામાં આવે]

૧ કેટલેક ઠેકાણે 'મિ' પ્રત્યયને બદલે 'મ્' પ્રત્યય પણ વપરાયેલો છે:—મરં, મરામિ (મિયે) । સક્કં, સક્કામિ (શક્નોમિ) ।

૨ 'સે' અને 'પ્' તથા શૌરસેનીનો 'દે' અને પૈશાચીનો 'તે' પ્રત્યય, ધાતુના અકારાંત અંગને જ લગાડવાના છે અર્થાત્ અકારાંત સિવાયના ધાતુના અંગને એ બન્ને પ્રત્યયો લાગતા નથી:—

પા + સિ—વાસિ । પા + હ—પાહ (પાસે, અને પાએ, રૂપ થાય નહિ).

૩ કોઈ ઠેકાણે આ 'ઈત્થા' પ્રત્યય ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં પણ વપરાયેલો છે:—રોઈત્થા, રોયઈ, રોયએ—(રોચતે).

૪ આ 'હો' પ્રત્યય ક્યંચિત્ ક્યંચિત્ ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં પણ વપરાયેલો છે. જેમકે—સૂસઈ, સૂસહરે—(સુખ્યતિ).

૪ 'જ્ઞ' અને 'જ્ઞા' પ્રત્યય પર રહેતાં તો ધાતુના અકારાંત અંગના અંત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે.

શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાષામાં વર્તમાન-કાળને લગતી વિશેષતાવાળી પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે:-

શૌરસેની-માગધી

૧ પુ૦	મિ	મો, મુ, મ ।
૨ પુ૦	'મિ, સે'	ઇત્યા, ધ, હ ।
૩ પુ૦	દિ, દે	ન્તિ, ન્તે, ઇરે ।

પૈશાચી

૧ પુ૦	શૌરસેની પ્રમાણે
૨ પુ૦	
૩ પુ૦	તિ, તે શૌરસેની પ્રમાણે

અપભ્રંશ

૧ પુ૦	ઉં, મિ	હું, મો, મુ, મ ।
૨ પુ૦	હિ, સિ, સે	હુ, હ, ધ, ઇત્યા ।
૩ પુ૦	દિ, દે, ઇ, એ	હિં, ન્તિ, ન્તે, ઇરે ।

પ્રાકૃતમાં વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુના અંગમાં જે જે ફેરફાર થવાનું જણાવ્યું છે તે બધું શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો લાગતાં પણ સમજી લેવાનું છે.

ધાતુને લાગતા કોઈ પણ પ્રત્યયો લગાડ્યા પહેલાં પણ પ્રાકૃતમાં ધાતુને લગતી જે જે પ્રક્રિયા (વિકરણ વગેરેની પ્રક્રિયા)

૧ જૂઓ પૃ૦ ૨૭ સ-શ.

૨ જૂઓ પૃ૦ ૨૪૯, ૨ ટિપ્પણ.

जणावी छे ते बधी शौरसेनी, पैशाची, मागघी अने अपभ्रंशमां समजी लेवानी छे.

व्यंजनांत धातुनां रूपाख्यानां

हस्

एकवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
'मागघीरू०—

१ पुरुष—हसमि,	प्राकृत प्रमाणे	प्राकृत प्रमाणे	हसउं,
हसामि,			हसेउं,
हसेमि,			हसमि,
हसेज्ज,			हसामि,
हसेज्जा ।			हसेमि,
			इसेज्ज,
			हसेज्जा ।
२ पुरुष—हससि,	प्राकृत	प्राकृत	हसहि,
हसेसि,	प्रमाणे	प्रमाणे	हसेहि,
हससे,			हससि,
हसेसे,			हसेसि,
हसेज्ज,			हससे,
हसेज्जा ।			हसेसे,
			हसेज्ज,
			हसेज्जा ।
३ पुरुष—हसइ,	हसदि,	हसति,	हसदि,
हसेइ,	हसेदि,	हसेति,	हसेदि,

हसए,	हसदे,	हसते,	हसदे,
हसेए,	हसेदे,	हसेते,	हसेदे,
हसेज्ज,	हसेज्ज,	हसेज्ज,	हसइ,
हसेज्जा ।	हसेज्जा ।	हसेज्जा ।	हसेइ,
			हसए,
			हसेए,
			हसेज्ज,
			हसेज्जा ।

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
मागधीरू०—

१ पुरुष—हसमो,	प्राकृत	प्राकृत	हसहुं,
हसामो,	रूपो	प्रमाणे	हसेहुं;
हसिमो,	प्रमाणे		हसमो,
हसेमो;			हसामो,
हसमु,			हसिमो,
हसामु,			हसेमो;
हसिमु,			हसमु,
हसेमु,			हसामु,
हसम,			हसिमु,
हसाम,			हसेमु;
हसिम,			हसम,
हसेम;			हसाम,

हसेज्ज,
हसेज्जा ।

हसिम,
हसेम;
हसेज्ज,
हसेज्जा ।

२ पुरुष—हसइत्था, हसइत्था,
हसित्था, हसित्था,
हसेइत्था, हसेत्था,
हसह, हसध,
हसेह, हसेध,
हसेज्ज, हसह,
हसेज्जा । हसेह,
हसेज्ज,
हसेज्जा ।

शौरसेनी
प्रमाणे

हसइत्था,
हसित्था,
हसेत्था,
हसध,
हसेध,
हसह,
हसेह,
हसहु,
हसेहु,
हसेज्ज,
हसेज्जा ।

३ पुरुष—हसन्ति,
हसेति,
हसिति,
हसन्ते,
प्राकृत
रूपो
प्रमाणे

शौरसेनी
रूपो
प्रमाणे

हसहिं,
हसेहिं,
हसन्ति,
हसेति,

१ जूओ पृ० ९६ स्वरलोप नि० ६—हस + इत्था=हसित्था ।

२ प्राकृतनां हसन्ति, हसन्ते वगेरे रूपो उपरथी शौरसेनीमां
हसन्दि, वगेरे रूपो पण प्रायः यथासंभव थइ शके छे—जूओ पृ० ३५
नि० (१) न्त=न्द ।

३ जूओ पृ० ४ नि० १—हसेति + हसिति ।

હસેંતે,
હસિંતે,
હસડેરે,
હસિરે,
હસેડેરે
હસેજ્જ,
હસેજ્જા ।

હસિંતિ,
હસંતે,
હસેંતે,
હસિંતે,
હસડેરે,
હસિરે,
હસેડેરે,
હસેજ્જ,
હસેજ્જા ।

આ રીતે આગલ જણાવેલ બધાં વ્યંજનાંત (ધાતુનાં) અંગોનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

સ્વરાંત ધાતુનાં રૂપાખ્યાનો

હો (મૂ)

સ્વરાંત ધાતુઓની પ્રક્રિયા વ્યંજનાંત ધાતુની (‘હસ્’ ની) સરખી છે. માત્ર ફેર આ છે:

સ્વરાંત ધાતુ અને પુરુષબોધક પ્રત્યય--એ બેની-વચ્ચે પળ ‘જ્જ’ ‘જ્જા’ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

એકવચન

પ્રાકૃતરૂઁ- શૌરસેનીરૂઁ- પૈશાચીરૂઁ- અપભ્રંશરૂઁ-
માગધીરૂઁ-

૧ પુરુષ-‘હોઅમિ,	પ્રાકૃત	પ્રાકૃત	હોઅં
હોઆમિ,	રૂપો	રૂપો	હોએં
હોએમિ,	પ્રમાણે	પ્રમાણે	હોઅમિ

૧ પેલેથી નવ રૂપો વિકરણવાળાં છે અને બાકી બધાં વિકરણ વિનાનાં છે. વિકરણ માટે જૂઓ પૃ૦ ૨૪૫ નિ૦ ૨

(ज) होएजमि,	होआमि
होएजामि,	होएमि
होएज्जेमि,	होएज्जउं, होएज्जमि
होएज्ज,	होएज्जामि
(ज्जा) होएज्जामि,	होएज्जेउं, होएज्जेमि
होएज्जा,	होएज्ज
होमि,	होएज्जाउं, होएज्जामि
(ज) होज्जमि, (हुज्जमि)	होएज्जा
होज्जामि,	होउं
होज्जेमि,	होमि
होज्ज (हुज्ज)	होज्जउं, होज्जमि
(ज्जा) होज्जामि	होज्जामि
होज्जा (हुज्जा)	होज्जेउं, होज्जेमि
	होज्ज
	होज्जाउं, होज्जामि
	होज्जा ।

एकवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पेशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—

मागधीरू०—

१ पुरुष-होअसि	प्राकृत	प्राकृत	होअहि,
होएसि	रूपो	रूपो	होएहि,
होअसे	प्रमाणे	प्रमाणे	होअसि
होएसे			होएसि
होएज्जसि			होअसे
होएज्जेसि			होएसे

होएज्जसे
 होएज्जेसे
 होएज्जासि
 होसि
 होज्जसि
 होज्जेसि
 होज्जसे
 होज्जेसे
 होज्जासि
 होज्ज
 होज्जा

होएज्जहि
 होएज्जेहि
 होएज्जासि
 होएज्जेसि
 होएज्जसे
 होएज्जेसे
 होएज्जाहि
 होएज्जासि
 होहि,
 होसि

होज्जहि, होज्जासि
 होज्जेहि, होज्जेसि
 होज्जसे
 होज्जेसे
 होज्जाहि, होज्जासि
 होज्ज
 होज्जा ।

३- पुरुष-होअइ	होअदि	होअति	होअइ, होअदि
होएइ	होएदि	होएति	होएइ, होएदि
होअए	होअदे	होअते	होअए, होअदे
होएए	होएदे	होएते	होएए, होएदे
होएज्जइ	होएज्जदि	होएज्जति	होएज्जइ, होएज्जदि
होएज्जेइ	होएज्जेदि	होएज्जेति	होएज्जेइ, होएज्जेदि
होएज्जए	होएज्जदे	होएज्जते	होएज्जए, होएज्जदे
होएज्जेइ	होएज्जेदे	होएज्जेते	होएज्जेइ, होएज्जेदे

होएज्जाइ	होएज्जादि	होएज्जाति	होएज्जाइ, होएज्जादि
होइ	होदि	होति	होइ, होदि
होज्जइ	होज्जदि	होज्जति	होज्जइ, होज्जदि
होज्जेइ	होज्जेदि	होज्जेति	होज्जेइ, होज्जेदि
होज्जए	होज्जदे	होज्जते	होज्जए, होज्जदे
होज्जेए	होज्जेदे	होज्जेते	होज्जेए, होज्जेदे
होज्जाइ	होज्जादि	होज्जाति	होज्जाइ, होज्जादि
होज्ज	होज्ज	होज्ज	होज्ज
होज्जा	होज्जा	होज्जा	होज्जा

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पेशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
मागधीरू०—

१ पुरुष—होअमु	प्राकृत	प्राकृत	होअहुं
होआमु	रूपो	रूपो	होएहुं
होइमु, होएमु	प्रमाणे	प्रमाणे	होअमु
होअमो			होआमु
होआमो			होइमु
होइमो, होएमो			होएमु
होअम			होअमो
होआम			होआमो
होइम, होएम			होइमो
होएज्जमु			होएमो
होएज्जामु			होअम
होएज्जिमु			होआम

होएज्जेमु
 होएज्जमो
 होएज्जामो
 होएज्जिमो
 होएज्जेमो
 होएज्जम
 होएज्जाम
 होएज्जिम
 होएज्जेम
 होमु
 होमो
 होम
 होज्जमु
 होज्जामु
 होज्जिमु
 होज्जेमु
 होज्जमो
 होज्जामो
 होज्जिमो
 होज्जेमो
 होज्जम
 होज्जाम
 होज्जिम
 होज्जेम
 होज्ज

हाइम
 होएम
 होएज्जहुं
 होएज्जेहुं
 होएज्जमु
 होएज्जामु
 होएज्जिमु
 होएज्जेमु
 होएज्जमो
 होएज्जामो
 होएज्जिमो
 होएज्जेमो
 होएज्जम
 होएज्जाम
 होएज्जिम
 होएज्जेम
 होहुं
 होमु
 होमो
 होम
 होज्जहुं
 होज्जेहुं
 होज्जमु
 होज्जामु
 होज्जिमु

होज्जा

होज्जेमु
 होज्जमो
 होज्जामो
 होज्जिमो
 होज्जेमो
 होज्जम
 होज्जाम
 होज्जिम
 होज्जेम
 होज्जाहुं
 होज्ज
 होज्जा ;

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
 मागधीरू०—

२ पुरुष—होअह	होअह, होअध	शौरसेनी	होअहु
होएह	होएह, होएध	प्रमाणे	होअेहु
होएज्जह	होएज्जह, होएज्जध		होएज्जहु, होएज्जेहु
होएज्जेह	होएज्जेह, होएज्जेध		होएज्जाहु
होएज्जाह	होएज्जाह, होएज्जाध		होज्जहु, होज्जेहु
होज्जह	होज्जह, होज्जध		होज्जाहु
होज्जेह	होज्जेह, होज्जेध		होहु
होज्जाह	होज्जाह, होज्जाध		होअह, होअध
होह	होह, होध		होएह, होएध
होअइत्था	होअइत्था		होएज्जह, होएज्जध

होएइत्था होएइत्था
 होएज्जइत्था होएज्जइत्था
 होएजेइत्था होएजेइत्था
 होएज्जाइत्था होएज्जाइत्था
 होज्जइत्था होज्जेइत्था
 होज्जेइत्था होज्जइत्था
 होज्जाइत्था होज्जाइत्था
 होइत्था (होत्था^१) होइत्था
 होज्ज होज्ज, होज्जा
 होज्जा

होएज्जेह, होएज्जेध
 होएज्जाह, होएज्जाध
 होज्जह, होज्जध
 होज्जेह, होज्जेध
 होज्जाह, होज्जाध
 होह, होध
 होअइत्था
 होएइत्था
 होएज्जइत्था
 होएज्जेइत्था
 होएज्जाइत्था
 होज्जेइत्था
 होज्जइत्था
 होज्जाइत्था
 होइत्था
 होअहिं
 होएहिं
 होएज्जहिं
 होएज्जेहिं
 होएज्जाहिं
 होज्जहिं
 होज्जेहिं

३ पुरुष—होअंति
 होएंति
 होअंते
 होएंते
 होअइरे
 होएइरे
 होएज्जंति

१ प्राकृत शौरसेनी
 रूपो प्रमाणे
 प्रमाणे

१ आ प्रयोग आर्षग्रंथोमां 'अभूत्' अर्थमां वपराएलो छे—
 जूओ भूतकाळनुं प्रकरण पृ० २६४.

२ जूओ पृ० २५३, २ टिप्पण.

હોણ્જોતિ	હોજ્જાહિં
હોણ્જંતે	હોહિં
હોણ્જોતે	હોઅંતિ, હોણ્તિ
હોણ્જ્જઇરે	હોઅંતે, હોણ્તે
હોણ્જ્જેઇરે	હોઅઇરે, હોણ્ઇરે
હોણ્જ્જાંતિ	હોણ્જ્જંતિ, હોણ્જોતિ
હોણ્જ્જાંતે	હોણ્જ્જંતે, હોણ્જ્જોતે
હોણ્જ્જાઇરે	હોણ્જ્જઇરે, હોણ્જ્જેઇરે
હોંતિ (હુંતિ)	હોણ્જ્જાંતિ
હોંતે (હુંતે)	હોણ્જ્જાંતે
હોઇરે	હોણ્જ્જાઇરે
હોજ્જંતિ, હોજ્જોતિ	હોંતિ (હુંતિ)
હોજ્જંતે, હોજ્જોતે	હોંતે (હુંતે)
હોજ્જઇરે, હોજ્જેઇરે	હોઇરે
હોજ્જાંતિ	હોજ્જંતિ, હોજ્જોતિ
હોજ્જાંતે	હોજ્જંતે, હોજ્જોતે
હોજ્જાઇરે	હોજ્જઇરે, હોજ્જેઇરે
હોજ્જ	હોજ્જાંતિ
હોજ્જા ।	હોજ્જાંતે
	હોજ્જાઇરે
	હોજ્જ
	હોજ્જા

ए रीते दरेक स्वरांत धातुनी (दा, पा, नी, जा, बू वगेरेनी)
वर्तमानकाळनी बधी प्रक्रिया ' हो ' नी पेठे समजवानी छे.

ભૂતકાલ

(સ્વરાંત અને વ્યંજનાંત ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો)

૧ સંસ્કૃતમાં ભૂતકાલના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમકે—હ્યસ્તનભૂત, અદ્યતનભૂત અને પરોક્ષભૂત. એ ત્રણે કાલના પ્રત્યયો અને પ્રક્રિયા પણ સંસ્કૃતમાં તદ્દન જૂદાં જૂદાં છે. પરંતુ પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી કે અપભ્રંશ ભાષામાં તેમ નથી. તેમાં તો તે ત્રણે કાલ માટે એક સરખા જ પ્રત્યયો છે. એટલું જ નહિ પણ તે ત્રણે કાલના, ત્રણે પુરુષોના અને ત્રણે વચનોના પણ એક સરખા જ પ્રત્યયો છે અર્થાત્ ભૂતકાલની પ્રક્રિયા કે રૂપમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષામાં ક્યાંય કશો ભેદ જણાતો નથી.

પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાં ભૂતકાલના એ પ્રત્યયો આ પ્રમાણે છે:—

૧	પુ०	}	ઈઅ ^૨ (વ્યંજનાંત ધાતુને લાગતો પ્રત્યય)
૨	પુ०		
૩	પુ०		
„		}	સી, હી, હીઅ (સ્વરાંત ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો)

૧ કોઈનો મત એવો છે કે, વર્તમાનકાલની પેઠે ભૂતકાલમાં પણ ‘જ’ અને ‘જા’ પ્રત્યય વપરાય છે:—હોજ, હોજા—(અભૂત)

૨ પાલિમાં ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં ‘ઈ’ અને ‘હ’ એમ બે પરસ્મૈપદી પ્રત્યયો છે અને એ, પ્રાકૃતના ‘ઈઅ’ પ્રત્યય સાથે મળતા આવે છે: પાલિપ્ર० પૃ० ૨૧૭ નિ० ૧૭૬

૩ પાલિમાં ત્રીજા પુરુષના અને બીજા પુરુષના એકવચનમાં પર-સ્મૈપદી ‘સિ’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે અને એ, પ્રાકૃતના ‘સી’ પ્રત્યય સાથે મળતો આવે છે. જેમ પ્રાકૃતમાં ત્રણે પુરુષમાં એક સરખો ‘સી’ પ્રત્યય સ્વરાંત ધાતુને લગાડવામાં આવે છે તેમ પાલિમાં ત્રણે પુરુષમાં એક સરખો ‘સિ’ પ્રત્યય સ્વરાંત ધાતુને લગાડવામાં આવે છે. માત્ર પાલિનો એ ‘સિ’ પ્રત્યય પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં અનુસ્વારવાળો (સિ) વપરાય છે એટલો જ ભેદ છે: પાલિપ્ર० ૨૧૮ નિ० ૧૭૯

વ્યંજનાંત ધાતુ-હસ્ + હૈઅ-હસીઅ ।

કર + હૈઅ-કરીઅ ।

મળ્ + હૈઅ-મળીઅ ।

એ રીતે વ્યંજનાંત ધાતુનાં ભૂતકાળનાં રૂપો સાધવાનાં છે.

સ્વરાંત ધાતુ-હો + સી-હોસી	} હો + હી-હોહી	} હો+હીઅ-હોહીઅ
હોઅસી		
પા + સી-પાસી	} પા + હી-પાહી	} પા + હીઅ-પાહીઅ
પાઅસી		
ઠા + સી-ઠાસી	} ઠા + હી-ઠાહી	} ઠા + હીઅ-ઠાહીઅ
ઠાઅસી		
ને + સી-નેસી	} ને + હી-નેહી	} ને + હીઅ-નેહીઅ
નેઅસી		

લાસી, લાહી, લાહીઅ, લાઅસી, લાઅહી, લાઅહીઅ ।

ઉઢ્ઢે + સી-ઉઢ્ઢેસી, ઉઢ્ઢેઅસી, ઉઢ્ઢેહી, ઉઢ્ઢેઅહી, ઉઢ્ઢેહીઅ, ઉઢ્ઢેઅહીઅ ।

એ રીતે સ્વરાંત ધાતુનાં ભૂતકાળનાં રૂપો સાધવાનાં છે.

[ઉપર જણાવેલા ભૂતકાળના પ્રત્યયો કરતાં કેટલાક જૂદા પ્રત્યયો પણ આર્ષગ્રંથોમાં વપરાયેલા છે, આર્ષરૂપોમાં વિશેષે કરીને

પાલિરૂપો મૂ

એકવ.

૧ અહોસિ

૨ અહોસિ

૩ અહોસિ

-જૂઓ પાલિપ્ર. ૦ પૃ. ૨૧૮ નિ. ૧૮૦-પૃ. ૨૧૫ નિ. ૧૪૧

ત્યા, ઇત્ય, ઇત્યા, ઇંસુ અને અંસુ; એ ચાર પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. તેમાં 'ત્યા' અને 'ઇત્યા,' ઘણે ઠેકાણે એકવચનમાં વપરાયા છે અને 'ઇંસુ' તથા 'અંસુ' ઘણે ઠેકાણે બહુવચનમાં વપરાયા છે. એ જાતનાં કેટલાંક આર્ષરૂપો જોવાથી એવું અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં 'ત્યા' અને 'ઇત્યા' વપરાયા છે અને બહુવચનમાં 'ઇંસુ' અને 'અંસુ' વપરાયા છે. જેમકે:—

^૧હો + ત્યા—હોત્યા (અભવત્, અભૂત, અભૂવ)

મુજ્ઞ + ઇત્યા—મુજ્ઞિત્યા (મુક્તવાન્)

૧ આ 'હોત્યા' 'પહારિત્ય' 'વિહરિત્યા' વગેરે એકવચની રૂપોની અને 'કરિંસુ' 'પુર્ણિસુ' 'આહંસુ' વગેરે બહુવચની રૂપોની સાધના પાલિવ્યાકરણ દ્વારા શોધી શકાય છે. પાલિભાષામાં ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં આત્મનેપદી 'ઇત્ય' અને બહુવચનમાં પરસ્મૈપદી 'ઇંસુ,' 'ઇસું,' અને 'અંસુ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. ઉપર્યુક્ત આર્ષરૂપોમાં વપરાયેલો 'ઇત્યા' પાલિના એ 'ઇત્ય'નું રૂપાંતર જણાય છે, 'પહારિત્ય' રૂપમાં તો પાલિનો જોવોને તેવો 'ઇત્ય' પ્રત્યય જ વપરાયેલો છે અને પાલિના 'ઇંસું' અને 'અંસુ' એ બે પ્રત્યયો એમને એમ એ આર્ષરૂપોમાં વપરાયા છે. જેમ સંસ્કૃતમાં હ્યસ્તની, અચ્યતની અને ક્રિયાતિપત્તિનાં રૂપાસ્થાનોમાં ધાતુની પૂર્વે 'અ' ઉમેરાય છે તેમ પાલિમાં છે પણ પ્રાકૃતમાં નથી.

પાલિરૂપો મૂ

એકવ. ૩ અભવિત્ય ('ઇત્ય' પ્રત્યયવાહું)

બહુવ. ૩ અગમિંસુ, અગમંસુ ('ઇંસુ' અને 'અંસુ' પ્રત્યયવાહું)

—જૂઓ પાલિપ્ર. ૦ પૃ. ૨૧૭ નિ. ૧૭૬-૧૭૭ તથા પૃ. ૨૨૦ 'ગમ'નાં રૂપો અને ટિપ્પણ.

- री + इत्था—री^३इत्था (अरयिष्ठ)
 विहर् + इत्था—विहरित्था (विहृतवान्)
 सेव् + इत्था—सेवित्था (सेवितवान्)
 पहार् + इत्थ=पहारेत्थ (प्रधारितवान्)
 गम्-गच्छ + इंसु-गच्छिंसु (अगच्छन्, अगमन्, जग्मुः)
 प्रच्छ-पुच्छ + इंसु-पुच्छिंसु (पृष्टवन्तः)
 कृ-कर + इंसु-करिंसु (अकुर्वन्, अकार्षुः, चक्रुः)
 नृत्य्-नच्च + इंसु-नच्चिंसु (नृतवन्तः)
 ब्रू-आह + अंसु-आहंसु (आहुः)

संस्कृतमां भूतकालनां जे रूपाख्यानो तैयार थाय छे, ते उप-
 रथी सीधी रीते पण वर्णविकारना नियमो द्वारा प्राकृतरूपाख्यानो
 बनावी शकाय छे. जेमके:—

सं०—	अब्रवीत्—	अब्बवी (प्रा०)
	अकार्षीत्—	अकासी („)
	अभूत्—	अहू („)
	अवोचत्—	अवोच („)
	अद्राक्षुः—	अदक्खू („)
	अकार्षम्—	अकरिस्सं („) इत्यादि.

प्राचीन प्राकृतमां—आर्षग्रंथोमां—आवां रूपाख्यानो घणां वप-
 राएलां छे.

१ श्रीहेमचंद्रे पोताना प्राकृत-व्याकरणमां आ आर्षरूपो
 माटे कोई जातनो उल्लेख कर्यो जणातो नथी.

प्राकृतना भविष्यत्काळना प्रत्ययोः

૧ ભવિષ્યત્કાલના ઉપર જણાવેલા પ્રત્યયો ધાતુમાત્રને લાગે છે ત્યારે પાલિમાં તો એવા પ્રત્યયો માત્ર 'ભૂ' ધાતુને જ લાગેલા છે:-

भू पालिरूपो (भाविध्यत्काळ)

१	होहामि, होहिस्सामि	होहाम, होहिस्साम.
२	होहिसि, होहिस्ससि	होहिथ, होहिस्सथ.
३	होहिति, होहिस्सति	होहिंति, होहिस्संति. वगेरे:

जृओ पालिप्र० पृ० २०६ 'होहिति' वगरे रूपो.

૨ પુ૦ હિસિ, હિસે'	હિત્થા, હિહ
૩ પુ૦ હિઙ, હિઞ	હિંતિ, હિંતે, હિઙ્ગે
સર્વપુરુષ સર્વવચન	} જા, જા

શૌરસેની અને માગધીના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો:

શૌરસેનીના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયોની આદિમાં ' સ્સિ ' ઉમેરવાથી તે બધા પ્રત્યયો ભવિષ્યત્કાળના થાય છે. એ ઉપરાંત પહેલા પુરુષના એકવચનમાં એક ' સ્સં ' પ્રત્યય જુદો પળ છે. જેમકે;

૧ પુ૦ સ્સં, સ્સિમિ'	સ્સિમો, સ્સિમુ, સ્સિમ ।
૨ પુ૦ સ્સિસિ, સ્સિસે	સ્સિહ, સ્સિધ, સ્સિઙ્થા ।
૩ પુ૦ સ્સિદિ, સ્સિદે	સ્સિતિ, સ્સિતે, સ્સિઙ્ગે ।

૧ પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેના ' સે ' ' ઇ ' તથા ' દે ' પ્રત્યયો માટે જૂઓ પૃ૦ ૨૪૯, ૨ ટિપ્પણ

૨ સંસ્કૃતના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો અને પાલિના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો એક સરખા છે, માત્ર સંસ્કૃતના ' સ્ય ' ને બદલે પાલિમાં ' સ્સ ' વપરાય છે:

પરસ્મૈપદ	{ ૧ સ્સામિ	સ્સામ
	{ ૨ સ્સસિ	સ્સથ
	{ ૩ સ્સતિ	સ્સંતિ
આત્મનેપદ	{ ૧ સ્સં	સ્સામ્હે
	{ ૨ સ્સસે	સ્સઘ્હે
	{ ૩ સ્સતે	સ્સંતે

શૌરસેનીના ઉપર જણાવેલા પ્રત્યયો સાથે પાલિના આ પ્રત્યયો મળતા આવે છે:—

પૈશાચીના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો:

- ૧ પુ૦ શૌરસેની પ્રમાણે
 ૨ પુ૦ „
 ૩ પુ૦ ણ્યય શૌરસેની પ્રમાણે.

અપભ્રંશના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો:

અપભ્રંશના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયોની આદિમાં ‘સ’ અને ‘સ્સિ’
 ઉમેરવાથી તે બધા પ્રત્યયો ભવિષ્યત્કાળના થાય છે. જેમકે,

૧ પુ૦	સડું, સ્સિડું, સમિ, સ્સિમિ	સહું, સ્સિહું,
સમો, સ્સિમો,
સમુ, સ્સિમુ,
સમ, સ્સિમ ।
૨ યુ૦	સહિ, સ્સિહિ,
સસિ, સ્સિસિ,
સસે, સ્સિસે	સહુ, સ્સિહુ,
સહ, સ્સિહ,
સધ, સ્સિધ,
સહૃથા, સ્સિહૃથા ।
૩ પુ૦	સદિ, સદે,
સહ, સહ
સ્સિદિ, સ્સિદે,
સ્સિહ, સ્સિહ	સહિં, સંતિ,
સંતે, સહરે ।
સ્સિહિં, સ્સિતે,
સ્સિતે, સ્સિહરે,

ઉપર જણાવેલા ભવિષ્યત્કાળના બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં પૂર્વના
 ‘અ’ નો ‘હ’ અને ‘ઁ’ થાય છે.

રૂપાખ્યાનો—

ભળ

૬૧૭૮૯૦

પ્રાકૃતરૂ૦— શૌરસેનીરૂ૦— પૈશાચીરૂ૦— અપભ્રંશરૂ૦—
માગધીરૂ૦—

૧ પુરુષ—	ભણિસસં,	ભણિસસં	શૌરસેની	ભણિસસં,
	ભણેસસં,	ભણેસસં	પ્રમાણે	ભણેસસં,
	ભણિસસામિ,	ભણિસસામિ		ભણિસસિસં
	ભણેસસામિ,	ભણેસસિમિ		ભણેસસિસં
	ભણિહામિ,			ભણિસમિ
	ભણેહામિ,			ભણેસમિ
	ભણિહિમિ,			ભણિસસિમિ
	ભણેહિમિ			ભણેસસિમિ

સર્વ પુરુષ અને	{	ભણેજ
સર્વ વચન		ભણેજા

૨ પુરુષ—	ભણિહિસિ	ભણિસસિસિ	શૌરસેની	ભણિસહિ,
	ભણેહિસિ	ભણેસસિસિ	પ્રમાણે	ભણેસહિ,
	ભણિહિસે	ભણિસસિસે		ભણિસસિહિ
	ભણેહિસે	ભણેસસિસે		ભણેસસિહિ
				ભણિસસિ
				ભણેસસિ
				ભણિસસિસિ
				ભણેસસિસિ
				ભણિસસે
				ભણેસસે

			भणिसिसे
			भणेस्सिसे
३ पुरुष—भणिहिइ	भणिसिदि	१ भनेय्य	भणिसदि
भणेहिइ	भणेस्सिदि		भणेसदि
भणिहिए	भणिसिदे		भणिसिदे
भणेहिए	भणेस्सिदे		भणेसदे
			भणिसइ
			भणेसइ
			भणिसए
			भणेसए
			भणिसिदि
			भणेस्सिदि
			भणिसिदे
			भणेस्सिदे
			भणिसिइ
			भणेस्सिइ
			भणिसिए
			भणेस्सिए

बहुवचन

प्राकृतरू०—	शौरसेनीरू०—	पैशाचीरू०—	अपभ्रंशरू०—
	मागधीरू०—		
१ पुरुष—भणिस्सामो	भणिसिमो	शौरसेनी	भणिसहुं
भणेस्सामो	भणेस्सिमो	प्रमाणे	भणेसहुं
भणिहामो	भणिसिमु		भणिसिहुं
भणेहामो	भणेस्सिमु		भणेस्सिहुं

भणिहिमो	भणिस्सिम	भणिसमो
भणेहिमो	भणेस्सिम	भणेसमो
भणिस्सामु		भणिस्सिमो
भणेस्सामु		भणेस्सिमो
भणिहामु		भणिसमु
भणेहामु		भणेसमु
भणिहिमु		भणिस्सिमु
भणेहिमु		भणेस्सिमु
भणिस्साम		भणिसम
भणेस्साम		भणेसम
भणिहाम		भणिस्सम
भणेहाम		भणेस्सिम
भणिहिम		
भणेहिम		
भणिहिस्सा		
भणेहिस्सा		
भणिहित्था		
भणेहित्था		

२ पुरुष—भणिहित्था	भणिस्सिह	शौरसेनी	भणिसहु
भणेहित्था	भणेस्सिह	प्रमाणे	भणेसहु
भणिहिह	भणिस्सिध		भणिस्सिहु
भणेहिह	भणेस्सिध		भणेस्सिहु
	भणिस्सिइत्था		भणिसह
	भणेस्सिइत्था		भणेसह
			भणिस्सिह

			भणेस्सिह
			भणिसध
			भणेसध
			भणिसिध
			भणेस्सिध
			भणिसइत्था
			भणेसइत्था
			भणिसिइत्था
			भणेस्सिइत्था
३ पुरुष—भणिहिंति	भणिसिंति	शौरसेनी	भणिसहिं
भणेहिंति	भणेस्सिंति	प्रमाणे	भणेसहिं
भणिहिते	भणिसिंते		भणिसिंहिं
भणेहिते	भणेस्सिंते		भणेस्सिंहिं
भणिहिइरे	भणिसिइरे		भणिसंति
भणेहिइरे	भणेस्सिइरे		भणेसंति
			भणिसिंति
			भणेस्सिंति
			भणिसंते
			भणेसंते
			भणिसिंते
			भणेस्सिंते
			भणिसइरे
			भणेसइरे
			भणिसिइरे
			भणेस्सिइरे

[‘ જ્ઞ ’ અને ‘ જ્ઞા ’ નો ઉપયોગ પ્રાકૃતની પેઠે શૌરસેની વગેરે બધી ભાષાઓમાં કરવાનો છે]

એ રીતે, વ્યંજનાંત ધાતુનાં ભવિષ્યત્કાલનાં બધી જાતનાં રૂપો સમજવાનાં છે અને પ્રાકૃતરૂપોનો (મણિહિદ્ વગેરેનો) ઉપયોગ અપભ્રંશમાં યથાસંભવ થઈ શકે છે.

હો (ખૂ)

સ્વરાંત ધાતુ અને પુરુષબોધક પ્રત્યય—એ બેની—વચ્ચે ભવિષ્યત્કાલમાં પળ ‘ જ્ઞ ’ અને ‘ જ્ઞા ’ વિકલ્પે આવે છે.

આગળ જણાવેલા નિયમો પ્રમાણે ‘ હો ’ ધાતુનાં (બધા સ્વરાંત ધાતુનાં) છ અંગો થાય છે અને તે છ અંગોને ભવિષ્યત્કાલના પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડવાથી અને એ પ્રત્યયનિમિત્તક થતો ફેરફાર એ અંગોમાં કરવાથી સ્વરાંત ધાતુનાં બધાં રૂપાભ્યાનો તૈયાર થાય છે.

છ અંગો: હો—હો, હોઅ, હોએજ્ઞ, હોએજ્ઞા, હોજ્ઞ, હોજ્ઞા.

પા—પા, પાઅ, પાએજ્ઞ, પાએજ્ઞા, પાજ્ઞ, પાજ્ઞા.

ની—ની, નીઅ, નીએજ્ઞ, નીએજ્ઞા, નિજ્ઞ, નિજ્ઞા.

[બધા સ્વરાંત ધાતુનાં છ છ અંગો ઉપર્યુક્ત રીતે કરી લેવાનાં છે]

જે રીતે ‘ મળ ’ નાં બધી જાતનાં રૂપો આગળ બતાવવામાં આવ્યાં છે તે જ રીતે આ છ એ અંગનાં પ્રત્યેકનાં બધી જાતનાં રૂપો બનાવી લેવાનાં છે. જેમકે;

એકવચન

પ્રાકૃતરૂ०— શૌરસેનીરૂ०— પૈશાચીરૂ०— અપભ્રંશરૂ०—
માગધીરૂ०—

૧ પુરુષ—હોસ્સં	હોસ્સિમિ	શૌરસેની	હોમડં
હોઈસ્સં	હોઈસ્સિમિ	પ્રમાણે	હોઈસડં

હોએમ્સં	હોએસિમિ	હોએસઠં
હોએજિમ્સં	હોએજિસિમિ	હોએજિસઠં
હોએજેમ્સં	હોએજેસિમિ	હોએજેસઠં
હોએજ્ઞામ્સં (જ્ઞમ્સં)	હોએજ્ઞા (જ્ઞ) સિમિ	હોએજ્ઞાસઠં
હોજિમ્મં	હોજિમ્સિમિ	હોજિસઠં
હોજેમ્સં	હોજેસિમિ	હોજેસઠં
હોજ્ઞામ્સં (જ્ઞમ્સં)	હોજ્ઞા (જ્ઞ) સિમિ	હોજ્ઞાસઠં

[પ્રાકૃત, શૌરસેના, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનો માત્ર એક જ પ્રત્યય લગાડીને નમૂનારૂપે ‘હો’ નાં એ છઠ્ઠા અંગનાં રૂપો ઉપર આપેલાં છે, એ જ પ્રકારે દરેક પ્રત્યય લગાડીને ‘હો’ નાં (સ્વરાંત ધાતુનાં) બધાં રૂપો સમજી લેવાનાં છે.]

એ જ રીતે ‘હો’ ની પેઠે પા, લા, દા, મિલા, ગિલા અને વા વગેરે સ્વરાંત ધાતુઓનાં દરેકનાં છ છ અંગો કરી બધાં રૂપાળ્યાનો બનાવી લેવાનાં છે.

ભવિષ્યત્કાલનાં સંસ્કૃત મિદ્ધરૂપોને પણ વર્ણવિકારના નિયમો લગાડી પ્રાકૃતમાં વાપરી શકાય છે. જેમકે:—

સં૦— ભોક્ષ્યામઃ=ભોક્ષ્વામો (પ્રા૦)

ભવિષ્યતિ=ભવિસ્મિ (,,)

કરિષ્યતિ=કરિસ્મિ (,,)

ચરિષ્યતિ=ચરિસ્મિ (,,)

ભવિષ્યામિ=ભવિસ્મામિ (,,) ઇત્યાદિ.

આર્યગ્રંથોમાં કેટલાંક રૂપો તો આ જ પ્રકારનાં વપરાયેલાં છે.

ક્રિયાતિપત્તિ—(પરીક્ષમવિષય)

જ્યારે શરતવાળાં બે વાક્યોનું એક સંયુક્ત વાક્ય બનેલું હોય અને તેમાં દેખાતી બન્ને ક્રિયાઓ કોઈ સાંકેતિક ક્રિયા જેવી જણાતી હોય ત્યારે આ ‘ક્રિયાતિપત્તિ’ નો પ્રયોગ થાય છે.

પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને
અપભ્રંશના પ્રત્યયો:

સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન } જ્ઞ, જ્ઞા, અન્ત, માણ

ધાતુને ‘ન્ત,’ ‘માણ’ પ્રત્યય લાગ્યા પછી તૈયાર થઈ અકારાન્ત અંગનાં તે તે માપા પ્રમાણે નામની પ્રથમા વિભક્તિ જેવાં જ રૂપાઘ્યાનો થાય છે.

વ્યંજનાન્ત—મણેજ્ઞ, મણેજ્ઞા, મણંતો, મણમાણો } સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન.
સ્વરાન્ત—હોજ્ઞ, હોજ્ઞા, હોંતો, હોમાણો } ” ”

‘આજ્ઞાર્થ

૧ પુરુષ— મુ

મો

૧ પાલિમાં વપરાતા આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ પ્રત્યયો આ પ્રમાણે છે:

આજ્ઞાર્થ

વિધ્યર્થ

પરસ્મૈપદ { ૧ મિ મ. ઇચ્છામિ (પ્રા० ઇજ્ઞામિ) ઇ, ઇચ્છામ(પ્રા० ઇજ્ઞામ).
 2 હિ થ. ઇચ્છાસિ (પ્રા० ઇજ્ઞાસિ) ઇ, ઇચ્છાથ(પ્રા० ઇજ્ઞાહ).
 ૩ તુ અંતુ. ઇચ્છ (પ્રા० ઇજ્ઞ) ઇ, ઇચ્છં.

આત્મનેપદ { ૧ એ આમસે. ઇચ્છં, ઇ ઇચ્છામ્હે.
 2 સ્તુ વ્હો. ઇચ્છો ઇચ્છવ્હો.
 ૩ તં અંતં. ઇચ્છ ઇચ્છં.

—જ્ઞાઓ પાલિપ્ર० પૃ० ૧૭૧ પંચમી તથા પૃ० ૧૭૪ સપ્તમી.

૨ પુરુષ— સુ, *ઇજ્જસુ, *ઇજ્જહિ, *ઇજ્જે, હિ હ
(અપ૦ ઇ, ઉ, ઇ)

૩ પુરુષ— ઉ (શૌ૦ ટુ) ન્તુ
સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન—જ્જ, ઝ્જા

ઉપરના બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં ધાતુના અકારાંત અંગના અંત્ય ‘અ’ નો ‘ઇ’ થાય છે.

‘મુ’ અને ‘મો’ પ્રત્યય પર રહેતાં ધાતુના અકારાંત અંગના અંત્ય ‘અ’ નો ‘આ’ અને ‘ઇ’ વિકલ્પે થાય છે.

અકારાંત અંગને લાગેલા ‘હિ’ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

હસ—

૧ પુ૦— હસામુ, હસિમુ, હસામો, હસિમો,
 હસેમુ, હસમુ. હસેમો, હસમો.

૨ પુ૦— હસસુ, હસેસુ, હસહ, હસેહ.
 હસેજ્જસુ, હસેજ્જહિ,
 હસેજ્જે, હસ.

૩ પુ૦— હસત, હસેત. હસંતુ, હસેંતુ.

સર્વ પુ૦ સર્વ વચન—હસેજ્જ, હસેજ્જા.

પાલિના વિધ્યર્થપ્રત્યયો થોડા રૂપાંતર સાથે પ્રાકૃતમાં ઘપરાયા છે: પ્રાકૃતમાં ધાતુનાં વિધ્યર્થક રૂપોમાં જે ‘ઇજ્જ’ અને ‘ઇજ્જા’નો અંશ આવે છે તે પાલિના ‘ઇય’ અને ‘ઇયા’નું જકારવાળું રૂપાંતરમાત્ર છે અને એ પાલિપ્રત્યયો સાથે બતાવેલું છે.

* આ ત્રણે પ્રત્યયો ધાતુના અકારાંત અંગને જ લાગે છે.

૧ કોઈ ઠેકાણે તો ‘ઇ’ને બદલે ‘આ’ પણ થઈ જાય છે.
એમકે—મુળ—‘મુણેત’ને બદલે મુણાત (શૃણોતુ)

હો-

૧ પુ૦—	હોઆમુ, હોઇમુ,	હોઆમો, હોઇમો,
	હોએમુ, હોઅમુ,	હોએમો, હોઅમો,
	‘હોએજ્જામુ, હોએજ્જિમુ,	હોએજ્જામો, હોએજ્જિમો,
	હોએજ્જેમુ, હોએજ્જમુ,	હોએજ્જેમો, હોએજ્જમો,
	હોજ્જામુ, હોજ્જિમુ,	હોજ્જામો, હોજ્જિમો,
	હોજ્જેમુ, હોજ્જમુ,	હોજ્જેમો, હોજ્જમો,
	હોમુ, હોજ્જ, હોજ્જા.	હોમો, હોજ્જ, હોજ્જા.

પૂર્વ પ્રમાણે ‘ હો ’ નાં છ અંગો બનાવી આજ્ઞાર્થનાં બધાં રૂપા-
રૂપાનો ‘ હસ ’ ની પેટે સાધવાનાં છે. અને એ રીતે બધા સ્વરાંત
ધાતુનાં (દા, લા, પા વગેરેનાં) રૂપારૂપાનો સમજવાનાં છે.

[શૌરસેનીનો પ્રત્યય માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાં પણ
વાપરવાનો છે]

શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપારૂપાનો

હસ

૧ પુ૦	હસામુ વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસામો વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે.
૨ પુ૦	હસસુ વગેરે “ ”	હસહ વગેરે “ ”
૩ પુ૦	હસદુ, હસેદુ	હસંતુ વગેરે “ ”

અપભ્રંશનાં રૂપારૂપાનો

૧ પુ૦	હસામુ વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસામો વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે
૨ પુ૦	હસિ, હસુ, હસે, હસસુ વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસહ વગેરે “ ”

૩ પુ૦ 'હસદુ, હસેદુ,
હસડ, હસેડ

'હસંતુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

હો

૧ પુ૦ હોઆમુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે
હોઈ, હોડ, હોણ,

હોઆમો વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

૨ પુ૦ હોઅસુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

હોઅહ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

૩ પુ૦ હોઅદુ, હોણદુ
હોઅડ, હોણડ

હોઅંતુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

૧ રીતે દરેક વ્યજનાંત અને સ્વરાંત ઘાતુઓનાં રૂપો કરી લેવાનાં છે.

વિધ્યર્થની બધી પ્રક્રિયા આજ્ઞાર્થના જેવી છે, વિશેષ ૧ છે કે, સર્વપુરુષ અને સર્વવચનમાં ૧૬ 'જ્ઞ' પ્રત્યય વધારે લાગે છે, ૧ 'જ્ઞ' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના 'અ' 'ણ' થાય છે:

સર્વપુરુષ { હોજ્ઞ, હોજ્ઞ, હોજ્ઞા (ભવેત્)
સર્વવચન { હસેજ્ઞ, હસેજ્ઞ, હસેજ્ઞા (હસેત્)

[આર્ષગ્રંથોમાં વિધ્યર્થમૂલક કેટલાંક સ્વાસ રૂપો મળી આવે છે, તે આ છે:—

૧ જૂઓ પૃ૦ ૧૦ અસંયુક્ત 'કાર્દિ' લોપ—હસદુ=હસડ

૨ જૂઓ પૃ૦ ૩૫ ન્ત=દ નિ૦ (૧)

મિયા	(સ્યાત)
૧ચરે	(ચરેત)
પઢે	(પઠેત)
અચ્છે	(આચ્છિન્ધાત)
અઝમે	(આઝિન્ધાત)

આ રૂપો વિધ્યર્થસૂત્રક સંસ્કૃત સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી સીધી રીતે વર્ણવિકારના નિયમો દ્વારા સધાળ્યા છે. તે હકીકત તેને પડશે () આ નિશાનમાં આપેલાં રૂપો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ રીતે ત્રીજાં સંસ્કૃતરૂપો ઉપરથી પણ પ્રાકૃતરૂપો સાર્થી શકાય છે.]

અનિયમિત રૂપાભ્યાસ

૧અસ્-યવું

વર્તમાનકાલ

૧ પુરુષ	અત્થિ, મ્હિ, અંમિ	અત્થિ, મ્હો, મ્હ.
૨ પુરુષ	અત્થિ, મિ	અત્થિ.
૩ પુરુષ	અત્થિ	અત્થિ.

૧ પાલિમાં પણ ત્રણે પુરુષના એકવચનમાં વિધ્યર્થસૂત્રક 'એ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે (જૂઓ પૃ. ૨૭૫, ૧ ટિપ્પણ) એ અનુસાર પણ આ આર્પરૂપો સાર્થી શકાય છે.

૨ પ્રાકૃતમાં 'અસ્' ધાતુનાં ધનાં થોડાં રૂપો થાય છે, ભૂતકાલ સિવાય ત્રીજા અર્થમાં એક માત્ર 'અત્થિ' રૂપથી પણ કામ ચાલી શકે છે. પાલિમાં 'અસ્' નાં દરેક કાલવાર નોંધાં નોંધાં રૂપો થાય છે અને પાલિનાં એ રૂપો, સંસ્કૃત રૂપો સાથે ધનાં મળતી આવે છે:

भूतकाळ

सर्व पुरुष, सर्व वचन— } आसि, अहेसि ।

विध्यर्थ, आज्ञार्थ, भविष्यत्काळ

सर्व पुरुष, सर्व वचन— } अत्थि ।

अ (पाठिरूपों)

वर्तमाना—१ अस्मि, अह्मि	अस्म, अम्ह (अम्हंसे).
२ असि, अहि	अत्थ.
३ अत्थि	संत.
सप्तमी—१ अस्सं	अस्साम.
(विध्यर्थ) २ अस्स	अस्सत्थ.
३ अस्स,	अस्सुं,
सिया	सियुं.
पंचमी—१ अस्मि, अह्मि	अम्म, अम्ह.
(आज्ञार्थ) २ अहि,	अत्थ.
३ अत्थु,	संतु.
अद्यतनी—१ आसिं	आसिम्ह
(भूतकाळ) २ आसि	आसित्थ
३ आसि	आसुं, आसिमु (आसु)

— जूओ पाठिप्र० पृ० १७८-१९८-१९२-२२३

‘ अस् ’ नां रूपो

३ जूओ आचारांगसूत्रनो आरंभ—

“ पुरीत्थमाओ वा दिसाओ आगओ अहं अंसि ” इत्यादि.

आ आर्पणरूप संस्कृतना ‘ अस्मि ’ रूपनुं रूपांतर जणाय छे.

કૃ-કરવું

માત્ર ભૂતકાલ અને ભવિષ્યત્કાલમાં 'કૃ' ધાતુનો 'કા' આદેશ થાય છે:

ભૂતકાલ

કાસી, કાહી, કાહીઅ, કાઅસી, કાઅહી, કાઅહીઅ.

ભવિષ્યત્કાલ

પક્ત પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં 'કાહં' રૂપ વધારે થાય છે, બાકી વધાં રૂપો 'હો' ધાતુની સરખાં છે:

કાહિહ, કાહિમિ, કાહિમિ ઇત્યાદિ ।

દા-દેવું.

માત્ર ભવિષ્યત્કાલમાં પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં 'દા' ધાતુનું 'દાહં' રૂપ વધારે થાય છે. બાકી વધાં રૂપો 'હો' ધાતુની સરખાં છે:

દાહ, દાહિમિ, દાહિમિ, દાહિહ, ઇત્યાદિ ।

૧ 'કૃ' નું ભવિષ્યત્કાલનું 'અકામિ' અને 'અકામિ' (રાજા પુરુષના એકવચન અને પ્રથમ પુરુષના એકવચન) રૂપ પાલિમાં થાય છે. ૧, પ્રાકૃતના 'કાસી' રૂપ સાથે મળતું મળતું થયેલું છે:—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ. ૨૨૫ 'કૃ' નાં રૂપો.

૨ પ્રાકૃતરૂપો સાથે મળતા આવતાં 'કૃ' નાં ભવિષ્યત્કાલનાં પાલિરૂપો આ પ્રમાણે છે:

૧	કાહામિ	કાહામ.
૨	કાહિસિ	કાહિથ.
૩	કાહિતિ	કાહિતિ.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ. ૨૦૯ 'કૃ' નાં રૂપો.

માત્ર ભવિષ્યત્કાલમાં નીચેના ધાતુઓના નીચે પ્રમાણે આદેશો થાય છે:

શ્રુ—	સોચ્છ ।	દૃશ—	દચ્છ ।	મિદ—	મેચ્છ ।
ગમ—	ગચ્છ ।	મુચ—	મોચ્છ ।	મુજ—	મોચ્છ ।
રુદ—	રોચ્છ ।	વચ—	વોચ્છ ।		
વિદ—	વેચ્છ ।	છિદ—	છેચ્છ ।		

આ ધાતુઓનાં ભવિષ્યત્કાલ સંબંધી રૂપારૂપાનો ‘મળ’ ધાતુની જેવાં થાય છે. વિશેષતા એ છે કે, આ ધાતુઓને લાગતા ભવિષ્યત્કા-

૧ પ્રાકૃતમાં ‘શ્રુ’ વગેરે ધાતુઓનાં ‘સોચ્છ’ વગેરે અંગો બને છે તેમ પાલિમાં પણ બને છે:

પાલિઅંગો

શ્રુ—	સોસ્સ—	પ્રથમ પુરુષનું	एकवचन—	સોસ્સં.
ગમ —	ગચ્છ—			
રુદ—	રોચ્છ	“		રોચ્છિસ્સામિ.
		“		રોચ્છિસ્સામિ.
દૃશ	{ દક્ષ્ય દિચ્છ	તૃતીય પુરુષનું	एकवचन—	દિચ્છાતિ.
મુન	મોક્ષ્ય	“		મોક્ષ્યતિ.
વચ	વક્ષ્ય	“		વક્ષ્યમિ.
છિદ	છેચ્છ	“		છેચ્છતિ.
મુજ	મોક્ષ્ય	“		મોક્ષ્યતિ.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૦૬-૨૦૭.

[વર્ણપરિવર્તનના નિયમદ્વારા ‘શ્રુ’ વગેરેનાં સંસ્કૃત રૂપોમાથી પણ ઉપર જણાવેલાં પ્રાકૃત અને પાલિઅંગો નીપજાવી શકાય છે. દૃશ્યતિ, મોક્ષ્યતિ, મોક્ષ્યતે, વક્ષ્યતિ, છેત્સ્યતિ, રુત્સ્યતિ (કલ્પિત) શ્રોષ્યતિ—જૂઓ ક્ષ=ક્ષ્ય, ક્ષ=ચ્છ, નિ૦ ૨૨ પૃ૦ ૩૦ ત્સ=ચ્છ નિ૦ ૨૬, પૃ૦ ૩૨ અને સંયુક્ત ‘માદિ’ લોપ પૃ૦ ૧૫]

ઠના જેટલા પ્રત્યયો ' હિ ' આદિવાળા છે તેમાંના ' હિ ' નો લોપ વિકલ્પે થાય છે તથા પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં ए बधा धातुઓનું એક અનુસ્વારાંત રૂપ પણ વધારે થાય છે:

૧ પુરુષ—સોચ્છં, સોચ્છમિ, સોચ્છેમિ, સોચ્છિહિમિ, સોચ્છેહિમિ,
સોચ્છિસ્સં, સોચ્છેસ્સં, સોચ્છિસ્સામિ, સોચ્છેસ્સામિ,
સોચ્છિહામિ, સોચ્છેહામિ ।

૨ પુરુષ—સોચ્છિસિ, સોચ્છેમિ, સોચ્છિહિસિ, સોચ્છેહિસિ,
સોચ્છિસે, સોચ્છેસે, સોચ્છિહિસે, સોચ્છેહિસે ।

૩ પુરુષ—સોચ્છિઙ્, સોચ્છેઙ્, સોચ્છિહિઙ્, સોચ્છેહિઙ્ ।
સોચ્છિઞ્, સોચ્છેઞ્, સોચ્છિહિઞ્, સોચ્છેહિઞ્ । ઇત્યાદિ ।

[સૂચના—આઠ્ઠાતને લગતા બધી ભાષાના (પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશના) પ્રત્યયો આગળ જણાવેલા છે, આ ચાલુ પ્રકરણમાં પ્રેરકભેદી, સહ્યભેદી વગેરે આઠ્ઠાતને લગતી હકીકત જણાવવાની છે, તેમાં માત્ર પ્રાકૃતના જ એક એક પ્રત્યયદ્વારા બધાં ઉદાહરણો દેખાડેલાં છે તો અભ્યાસીએ પોતાની મેલે પ્રેરકભેદી, સહ્યભેદી વગેરે અંગોને શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાના પ્રત્યયો લગાડી તે તે ભાષાનાં રૂપો બનાવી લેવાં]

પ્રેરકરૂપ

પ્રેરકઅંગ બનાવવાની રીત

૧ ધાતુને અ, ए, आव અને आवે પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક અંગ તૈયાર થાય છે.

૧ પાલિમાં પણ સાધારણ રીતે પ્રેરણાના અર્થમાં 'અ,' 'ए,' 'आप' અને 'आपे' લગાડવાથી ધાતુમાત્રના ચાર અંગો બને છે:—

૨. ‘અ’ અને ‘ણ’ પ્રત્યય પર રહેતાં ધાતુના ઉપાંત્ય ‘અ’ નો ‘આ’ થાય છે.’

ધાતુ

પ્રેરક અંગો

કૃ-કર	કાર, કારે, કરાવ, કરાવે ।
હસ્	હામ, હામે, હમાવ, હસાવે ।
શમ્-સમ્-	સામ, સામે, સમાવ, સમાવે ।
દશ-દરિસ્-	દરિમ, દરિમે, દરિમાવ, દરિસાવે ।
ભ્રમ્-ભમ્-	ભામ, ભામે, ભમાવ, ભમાવે ।
ક્ષમ્-શ્વમ્-	શ્વામ, શ્વામે, શ્વમાવ, શ્વમાવે । ઇત્યાદિ ।

(કૃ)	કાર, કારે, કારાપ, કારાપે.
(પન્)	પાન્, પાન્તે, પાન્નાપ, પાન્નાપે.
(દજ)	ધાન્, ધાન્તે, ધાન્નાપ, ધાન્નાપે.
(ગમ)	ગામ, ગામે, ગાન્નાપ, ગાન્નાપે.
(ગ્રહ)	ગાહ, ગાહે, ગાહાપ, ગાહાપે.
(ચિન્ત)	ચિન્તાપ, ચિન્તાપે.
(ચુર્)	ચોગપ, ચોરાપે.
(વૃથ)	વોથ, વોથે, વુઝાપ, વુઝાપે.

પાલિમાં વપરાતા ‘આપ’ અને ‘આપે’ જ પ્રાકૃતમાં વપરાતા ‘આવ’ અને ‘આવે’ છે (જૂઓ પ્ર૦ ૨૪ પ-વ, અં ૧૬)

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પ્ર૦ ૨૨૭—૨૨૯.

૧. ‘આવિ’ અને ‘આવે’ પ્રત્યય પર રહેતાં પણ આ નિયમ લાગે છે એમ કોઈનો મત છે:

કોઈ—

કારાવેઈ ।

હાસાર્વાઓ ।

દેમચંદ્ર—

કરાવેઈ ।

હસાવિઓ ।

ए प्रकारे धातुमात्रनां प्रेरक अंगो तैयार करी लेवानां छे.

- ३ उपांत्यमां गुरु स्वरवाळा (स्वरादि वा व्यंजनादि) धातुने उपर जणावेल प्रत्ययो उपरांत विकल्पे 'अवि' प्रत्यय लगा-
इवाथी पण तेनुं प्रेरक अंग तैयार थाय छे:

धातु—

प्रेरक अंगो—

तुप्—तोपि—तोमि—	तोमवि, तोम, तोमे, तोसाव, तोसावे ।
बुप्—बोपि—बोमि—	बोमवि, बोम, बोमे, बोसाव, बोसावे ।
मुप्—मोपि—मोमि—	मोमवि, मोम, मोमे, मोसाव, मोसावे ।
दुप्—दुपि—दुमि {	दुमवि, दुम, दुमे, दुसाव, दुसावे ।
दोमि {	दोमवि, दोम, दोमे, दोसाव, दोसावे ।
दुह्—दोहि—	दोहवि, दोह, दोहे, दोहाव, दोहावे ।
मुह्—मोहि—	मोहवि, मोह, मोहे, मोहाव, मोहावे ।
भक्ष्—भक्षि—भक्षिन्—	भक्षवि, भक्ष, भक्षे, भक्ष्वाव, भक्ष्वावे ।
तक्ष्—तक्षि—तक्षिन्—	तक्षवि, तक्ष, तक्षे, तक्ष्वाव, तक्ष्वावे ।
पार—पारि—	पारवि, पार, पारे, पागव, पारावे ।
चिह्—चिहि—	चिहवि, चिह, चिहे, चिहाव, चिहावे ।
जीव—जीवि—	जीववि, जीव, जीवे, जीवाव, जीवावे ।
लुञ्च्—लुञ्चि—लुञ्चि—	लुञ्चवि, लुञ्च, लुञ्चे, लुञ्चाव, लुञ्चावे ।
शुप्—शोपि—सोमि	सोमवि, सोम, सोमे, सोसाव, सोसावे ।
चूप्—चूपि—चूमि—	चूमवि, चूम, चूमे, चूमाव, चूमावे ।

इत्यादि

ए रीते उपांत्यगुरुवाळा धातुओनुं प्रेरक अंग बनावी लेवानुं छे.

- ४ भम (भ्रम) धातुनुं प्रेरक अंग 'भमाड' पण थाय छे:
भम—भमाड, भाम, भामे, भमाव, भमावे ।

૫ રીતે તૈયાર થણ્ઠ પ્રેરક અંગોને તે તે પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડવાથી તેનાં દરેક પ્રકારનાં રૂપાઘ્યાનો તૈયાર થાય છે—૫ રૂપાઘ્યાનો બનાવવાની પ્રક્રિયા આગળ આવેલ કર્તરિરૂપાધિકારમાં આવી ગઈ છે. તો પણ અહીં ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક રૂપાઘ્યાનો દર્શાવવામાં આવે છે:

વર્તમાનકાલ

- ૧ પુ૦—ઘામેમિ, ઘામામિ. ઘામામો,-^૧મુ,-મ, ઘામિમો, મુ,-મ,
 ઘામમિ, ઘામેમિ, ઘામેમો,-મુ,-મ, ઘામમો, મુ,-મ ।
 ઘામેમો-મુ,-મ,
 ઘમાવેમિ, ઘમાવામિ, ઘમાવામો,-મુ,-મ, ઘમાવિમો,-મુ,-મ,
 ઘમાવમિ, ઘમાવેમિ ઘમાવેમો,-મુ,-મ, ઘમાવમો,-મુ,-મ,
 ઘમાવેમો,-મુ,-મ. ઇત્યાદિ ।
 ઘામેઝ, ઘામેઝા, ઘમાવેઝ, ઘમાવેઝા ।

ભૂતકાલ

- સર્વપુરુષ, સર્વવચન—તોસવિ-સી,-હી,-હીઅ, તોસ-સી,-હી,-હીઅ,
 તોસે-સી,-હી,-હીઅ, તોસાવ-સી,-હી,-હીઅ,
 તોસાવેસી,-હી,-હીઅ । ઇત્યાદિ ।

ભવિષ્યત્કાલ

- ૨ પુ૦—મકઘવિ-હિઙ, મકઘ-હિઙ, મકઘે-હિઙ, મકઘાવ-હિઙ,
 મકઘાવે-હિઙ ઇત્યાદિ ।

૧ —‘ મુ ’ —‘ મ ’ વગેરે પ્રત્યયો મૂકેલા છે, તો મૂળ અંગને ૫ પ્રત્યયો લગાડી ‘ ઘામામો ’ ની પેઠે ‘ ઘામામુ ’ ‘ ઘામામ ’ વગેરે રૂપો પોતાની મેળે બનાવી લેવાં અને હવે પછી જ્યાં આવું આવે ત્યાં પણ આ રીતે જ સમજી લેવું.

ક્રિયાતિપત્તિ—

સર્વપુરુષ, સર્વવચન—મક્રવંતો—વિમાણો,—વિજ્ઞ,—વિજ્ઞા ।

મક્રવંતો,—મક્રમાણો,—મક્રવજ્ઞ,—મક્રવજ્ઞા ।

મક્રવૈંતો,—મક્રવૈમાણો,—મક્રવૈજ્ઞ,—મક્રવૈજ્ઞા ।

મક્રવાવંતો,—મક્રવાવમાણો,—મક્રવાવજ્ઞ,—મક્રવાવજ્ઞા ।

મક્રવાવૈંતો, -વૈમાણો, -વૈજ્ઞ, -વૈજ્ઞા । ઇત્યાદિ ।

વિધ્યર્થ-આજ્ઞાર્થ

૧. પુ૦—હામસુ, -મેસુ, હામેજસુ, હામેજ્ઞહિ, હામેજ્ઞે, હામ ।

હામેસુ, હામેહિ ।

હસા-વસુ, -વૈસુ, -વૈજ્ઞસુ, -વૈજ્ઞહિ, -વૈજ્ઞે, હમાવ ।

હમાવૈસુ. હમાવૈહિ ।

હામેજ્ઞહિ, હામેજ્ઞ, હામેજ્ઞા, હમાવૈજ્ઞહિ, હમાવૈજ્ઞ, હમાવૈજ્ઞા ।

ઇત્યાદિ ।

૫. ગીતે પ્રત્યેક પ્રેરક અંગને વર્ધી જાતના પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડી તેના રૂપાસ્થાનો સમર્પી લેવાનાં છે.

જ્યારે પ્રેરકસહ્યભેદ, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત, પ્રેરકભૂતકૃદંત અને પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત બનાવવું હોય ત્યારે પણ પ્રેરકઅંગને જ તે સહ્યભેદ વગેરેના પ્રત્યયો લગાડી તેનાં રૂપાસ્થાનો બનાવી લેવાનાં છે. (આ સંબંધેની વિશેષ માહિતી સહ્યભેદાધિકાર અને કૃદંતાધિકારમાં જણાવવાની છે).

નામધાતુ

પ્રેરકપ્રક્રિયા સિવાય સંસ્કૃતમાં ત્રીજી પણ અનેક પ્રક્રિયાઓ છે, જેમકે—સન્નતપ્રક્રિયા, યહંતપ્રક્રિયા, યહ્લુવંતપ્રક્રિયા અને નામધાતુપ્રક્રિયા. પરંતુ પ્રાકૃતમાં ૫ પ્રક્રિયાઓ માટે કોઈ જામ વિશેષ

૧ પાલિમાં પણ સન્નત, યહન્ત, યહ્લુવંત અને નામધાતુની પ્રક્રિયા સંસ્કૃતની જેમ થાય છે:—

સન્નત—	ચુમુશ્ચ્યાતિ	(ચુમુશ્ચન્તે)
	જિધન્છતિ	(જિધન્સાતિ)
	પિવાસતિ	(પિપાસતિ)
	જિગીસતિ	(જિગીપાતિ)
		(જિહાપેતિ)
	તિર્નાકન્છતિ	{ (તિર્નાકન્સાતિ)
	તિર્નાકન્છતિ	
	મામાસન્તે	(મામાસન્તે)
સન્નતપ્રેરક—	ચુમુશ્ચ્યાતિ	(ચુમુશ્ચ્યાતિ)
યહંત—	હ્યાહ્યપતિ	(હ્યાહ્યપ્યન્તે)
	જાઢહ્યન્તિ	(જાઢહ્યન્તે)
યહ્લુવંત—	ચક્રમાતે	(ચક્રમાતિ)
		ક્ર
	જંગમાતિ	(જઙ્ગમાતિ)
	હ્યાહ્યપતિ	(હ્યાહ્યપીતિ)
નામધાતુ—	પવ્યતાયતિ	(પર્વતાયન્તે—પર્વતે હવ આચરતિ)
	છર્ત્તયાતિ	(છાત્રીયાતિ પુત્રમ્)
	અતિહસ્થયાતિ	(અતિહસ્તયાતિ—હસ્તિના અતિક્રામતિ)
	ઉપવીણયાતિ	(વીણયા ઉપગાયાતિ)
	કુસલયાતિ	(કુશલં પૃચ્છતિ)

विधान तो नथी अने प्राकृत साहित्यमां ए प्रक्रियानां रूपाख्यानो उपलब्ध थाय छे एथी कल्पी शकाय छेके, ते ते प्रक्रियानां(संस्कृत) सिद्ध रूपोमां, आगळ जणावेल वर्णविकारना नियमानुसार फेरफार करी ते रूपोनो प्रयोग करवामां आवे (ल) छे. जेमके—

संस्कृत	प्राकृत
शुश्रूषति—	सुस्सुसइ । (सन्नंत)
लालप्यते—	लालप्पइ । (यङंत)
चङ्क्रमीति—	चंकमइ । (यङ्लुबंत)
	चंकमण । (चङ्क्रमणम्)
	इत्यादि ।

मात्र नामधातु माटे विशेषता आ छे :

नामधातुओने लागेल ‘ य ’ प्रत्ययनो लोप विकल्पे थाय छे.

गुरुकायते—गरुआइ, गरुआअइ (गुरुरिव आचरति—गुरुनी जेवुं आचरण करे छे)

दमदमायते—दमदमाइ दमदमाअइ (दम दम थाय छे)

लोहितायते— लोहिआए—इ, लोहिआअए—इ । (लाल थाय छे)

हंसायते— हंसाए—इ, हंसाअए,—इ । (हंसनी जेम आचरे छे)

तमायते— तमाए—इ, तमाअए—इ । (अंवारा जेवुं छे)

अप्सरायते— अच्छराए,—इ, अच्छराअए—इ ।

(अप्सरानी जेम आचरे छे)

उन्मनायते— उम्मणाए—इ, उम्मणाअए,—इ । (उन्मना थाय छे)

कष्टायते— कट्टाए,—इ, कट्टाअए,—इ ।

(कष्टने माटे क्रमण करे छे)

ધૂમાયતે ધૂમાણ-ઇ, ધૂમાઅણ-ઇ । (ધૂમને ઉદ્ભવે છે)
 સુઘાયતે સુહાણ-ઇ, સુહાઅણ-ઇ । (સુઘને અનુભવે છે)
 શબ્દાયતે સદાણ, ઇ, સદાઅણ-ઇ । (શબ્દ કરે છે-બોલાવે છે)
 ઇત્યાદિ.

સહ્યભેદ

વર્તમાનકાલ, વિધ્યર્થ, આજ્ઞાર્થ અને (હ્યસ્તન) ભૂતકાલમાં
 ધાતુને ‘ ઈઅ ’ અને ‘ ઇજ્જ ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું સહ્યભેદી અંગ

૧ પાલિમાં સહ્યભેદી અંગ બનાવવા માટે ‘ ય ’ ‘ ઇય ’ અને
 ‘ ઈય ’ તથા ક્યાંય ‘ ઇય્ય ’ (પ્રા० ઈઅ, ઇજ્જ) પ્રત્યયનો વ્યવહાર
 થાય છે:—

ય—	પચ્ચતે, પચ્ચાતિ	(પચ્ચતે)
	બુજ્જતે, બુજ્જાતિ	(બુધ્ધયતે)
	બુચ્ચતે, બુચ્ચતિ	(ઉચ્ચતે)
ય અને ઇય—	તુસ્સતે, તુસિયતિ	(તુધ્ધયતે)
	પુચ્છતે, પુચ્છિયતિ	(પૃચ્છયતે)
	મંજિયતિ	(મંજ્યતે)
ઇય્ય—	કરિય્યતિ, કરિય્યતે	(ક્રિયતે)
ઈય—	મહીયતિ	(મહ્યતે)
	મથીયતિ	(મથ્યતે)
	કરીયતિ	(ક્રિયતે)
	કર્યાતિ	
	કરિયરાતિ	

બને છે અને તે અંગને પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપ-
ભ્રંશ ભાષાના તે તે પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડવાથી તેનાં રૂપાભ્યાનો
થાય છે.

પૈશાચીની વિશેષતા

પૈશાચીમાં ધાતુનું સહ્યભેદી અંગ બનાવવું હોય તો પુરુષબોધક
પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં ધાતુને ‘ઈઅ’ ‘ઈજ્ઞ’ ને બદલે ‘ઈચ્ચ’
પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ. જેમકે,

સં૦	પ્રા૦	શૌ૦ મા૦	પૈ૦
ગીયતે	ગિજ્ઞ	ગિજ્ઞદે	ગિચ્ચતે
દીયતે	દિજ્ઞ	દિજ્ઞદે	દિચ્ચતે
રમ્યતે	રમિજ્ઞ	રમિજ્ઞદે	રમિચ્ચતે
પઠ્યતે	પઠિજ્ઞ	પઠિજ્ઞદે	પઠિચ્ચતે

કૃ

‘કૃ’ ધાતુનું સહ્યભેદી અંગ બનાવવું હોય તો પુરુષબોધક
પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં એને (‘કૃ’ ધાતુને) જ ‘ઈચ્ચ’ ને બદલે
‘ઈર’ પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ.

સં૦ ક્રિયતે	પ્રા૦ કરિજ્ઞ	શૌ૦ મા૦ કરિજ્ઞદે	પૈ૦ કીરતે
	કરીઅ		કરીઅદે

અપભ્રંશની વિશેષતા

સંસ્કૃતમાં થતા પ્રથમ પુરુષના ‘ક્રિયે’ રૂપને બદલે અપભ્રંશમાં
‘કીસુ’ રૂપ પણ વપરાય છે અને પક્ષે યથાપ્રાપ્ત.

साधारण सहाभेदी अंगो

धातु	सहाभेदी अंग	धातु	सहाभेदी अंग
भण्—	भणीअ, भणिज्ज ।	पा—	पाईअ, पाइज्ज ।
हस्—	हसीअ, हसिज्ज ।	दा—	दाईअ, दाइज्ज ।
कथ्—कह्—	कहीअ, कहिज्ज ।	ला—	लाईअ, लाइज्ज ।
पत्—पड्—	पडीअ, पडिज्ज ।	ध्या—झा—	झाईअ, झाइज्ज ।
कथ्—बोह्—	बोह्णीअ, बोहिज्ज ।	हो—	होईअ, होइज्ज ।
		सू—	सूईअ, सूइज्ज ।
			इत्यादि ।

ए रीते धातुमात्रनां सहाभेदी अंगो बनावी लेवानां छे. आ अंगोनां रूपाख्यानो बनाववानी प्रक्रिया, कर्तरिरूपाधिकारमां जणावेल प्रक्रिया जेवी छे. जेमके—

वर्तमानकाल

(भण्यते ग्रन्थः)

३ पु०—(गंथो) भणीअइ,—एइ, अए, एए, एज्ज, एज्जा
भणिज्जइ, जेइ, ज्जए, जेए, जेज्ज, जेज्जा ।

(भण्यन्ते ग्रन्थाः)

(गंथा) भणीअंति, ते, एंति, एंते, भणीअइरे, एइरे
भणिज्जंति, ते, जेंति, जेंते, ज्जइरे, जेइरे,
भणीएज्ज, एज्जा, भणिजेज्ज, जेज्जा ।

इत्यादि ।

(कथ्यसे त्वम्)

२ पु०—(तुमं) बोह्णीअसि, एसि, असे, एसे,
बोह्णिज्जसि, जेसि, ज्जसे, जेसे

(कथ्यध्वे यूयम्)

(तुम्हे) बोलीअह, एह, बोलीएइत्था, अइत्था ।

(त्वया अहं सूये)

त्वया वयं सूमहे

१ पु०—(अहं) सूईआमि, एमि, अमि, (अम्हे) सूईआमो, मु, म,

सूइज्जामि, जेमि, जमि

सूईमो, मु, म,

सूईएज्ज, एज्जा

सूईमो, मु, म,

सूइज्जेज्ज, ज्जेज्ज ।

सूईअमो, मु, म,

सूइज्जामो, मु, म,

सूइज्जिमो, मु, म,

सूइज्जेमो, मु, म,

सूइज्जमो, मु, म,

सूईएज्ज, ज्जा,

सूइज्जेज्ज, ज्जा ।

विध्यर्थ

भणीअउ, एउ

भणीअंतु, एंतु ।

भणिज्जउ, ज्जेउ

भणिज्जंतु, ज्जेंतु ।

भणीएज्ज, ज्जा

भणीएज्ज, ज्जा, ज्जइ ।

भणीएज्जइ

भणिज्जेज्ज, ज्जा

भणिज्जेज्ज, ज्जा, ज्जइ ।

भणिज्जेज्जइ

आज्ञार्थ

भणीअउ, एउ

भणीअंतु, एंतु ।

भणिज्जउ, जेउ

भणिज्जंतु, ज्जेंतु ।

भणीएज्ज, ज्जा

भणीएज्ज, ज्जा ।

भणिज्जेज्ज, ज्जा

भणिज्जेज्ज, ज्जा ।

ભૂત—(ઘસ્તનભૂત)

મળીઅસી, હી, હીઐ ।

મળિજ્જસી, હી, હીઅ ।

૧ જે કાઠમાં સહ્યભેદસૂચક ‘ઈઅ’ અને ‘ઈજ્જ’ પ્રત્યય ધાતુને નથી લાગતા તે કાઠમાં તેનાં સહ્યભેદી રૂપો કર્તરિરૂપો જેવાં સમજવાનાં છે, જેમકે—

(અદ્યતન) ભૂતકાઠ—મળ—મળીઅ ।

મત્રિપ્યત્કાઠ—મળ—મળિહિઐ, મળિહિઅ, ઇત્યાદિ ।

ક્રિયાતિપત્તિ—મળ—મળેજ્જ, જ્જા, મળંતો, મળમાળો, ઇત્યાદિ ।

પ્રેરક સહ્યભેદ

૧ ધાતુનું પ્રેરક સહ્યભેદી રૂપ કરવું હોય ત્યારે ધાતુને પ્રેરણા-સૂચક એક માત્ર ‘આવિ’ પ્રત્યય લગાડી, તે તૈયાર થઈ અંગને સહ્યભેદસૂચક ‘ઈઅ’ અને ‘ઈજ્જ’ પ્રત્યય પૂર્વોક્ત કાઠમાં લગાડી પ્રત્યેક ધાતુનું પ્રેરક સહ્યભેદી અંગ બનાવવાનું છે.

૨ પ્રેરણાસૂચક કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડ્યા વિના માત્ર ઉપાંત્ય ‘અ’ નો દીર્ઘ કરી અને સહ્યભેદસૂચક ‘ઈઅ’ અને ‘ઈજ્જ’ પ્રત્યય પૂર્વોક્ત કાઠમાં લગાડીને પણ પ્રત્યેક ધાતુનું પ્રેરક સહ્યભેદી અંગ તૈયાર થાય છે.

(આ સિવાય બીજી રીતે પ્રેરક સહ્યભેદી અંગ બની શકતું નથી)

૩ રીતે તૈયાર થઈ પ્રેરક સહ્યભેદી અંગનાં રૂપાસ્થાનોની પ્રક્રિયા કર્તરિ રૂપાસ્થાનોની પ્રક્રિયા જેવી છે.

પ્રે૦ સહ્ય૦ પ્રે૦સ૦અંગ—

કર + આવિ—કરાવિ + ેઅ— કરાવીઅ— કરાવીઅઈ, એ, સિ, સે,
ઇત્યાદિ.

કર— કાર + ેઅ— કારીઅ— કારીઅઈ, એ, સિ, સે,
ઇત્યાદિ.

કર + આવિ—કરાવિ+ ઇજ્જ—કરાવિજ્જ—કરાવિજ્જઈ, એ, સિ, સે,
ઇત્યાદિ.

કર— કાર + ઇજ્જ— કારિજ્જ— કારિજ્જઈ, એ, સિ, સે,
ઇત્યાદિ.

હસ + આવિ—હસાવિ+ૈઅ— હસાવીઅ— હસાવીઅઈ, એ, સિ, સે,
ઇત્યાદિ.

હસ + હાસ + ેઅ— હાસીઅ— હાસીઅમિ, આમિ, એમિ
ઇત્યાદિ.

હસ + હસાવિ+ઇજ્જ—હસાવિજ્જ—હસાવિજ્જિત્થા,-વિજ્જેહ,
જ્જહ, ઇત્યાદિ.

હસ + હાસ + ઇજ્જ—હાસિજ્જ—હાસિજ્જંતિ, ન્તે, જ્જઈરે,
ઇત્યાદિ.

એ રીતે ધાતુ માત્રનાં પ્રેરક સહ્યભેદી અંગો તૈયાર કરી સર્વે
કાલનાં રૂપાખ્યાનો સમજી લેવાનાં છે.

જ્યાં પ્રેરક અંગને ‘ૈઅ’ અને ‘ઇજ્જ’પ્રત્યય નથી લાગતા ત્યાં
પ્રેરક અંગથી સીધા પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડી કર્તેરિરૂપાખ્યાનોની
પેઠે પ્રેરક સહ્યભેદી રૂપાખ્યાનો સમજવાનાં છે.

જેમકે—ભવિષ્યત્કાલ

પ્રે૦

કર + આવિ—કરાવિ—કરાવિહિ-ઈ, એ, -મિ, -સે, -મિ,
વિહામિ, વિસ્સામિ, વિસ્સં.

કર— કાર —કારેહિ-ઇ, એ, -સિ, -સે, -મિ,
રેહામિ, રેસ્સામિ, રેસ્સં

હસ + આવિ—હસાવિ—હસાવિહિ-ન્તિ, -ન્તે, -ઝે-ત્થા, હ,
વિસ્સામો, વિહામો, વિસ્સામુ, વિહામુ,
વિસ્સામ, વિહામ, વિહિમો, વિહિમુ,
વિહિમ, વિહિસ્સા, વિહિત્થા

હસ— હાસ —હાસેહિ-ઇ, એ, સિ, સે, મિ,
સેહામિ, સેસ્સામિ, સેસ્સં । ઇત્યાદિ.

ક્રિયાતિપત્તિ

કરાવિજ્જ, ઝ્જા, કરાવંતો, કરાવમાણો ।

કારિજ્જ, કારિજ્જા, કારંતો, કારમાણો । ઇત્યાદિ.

અનિયમિત સહ્યભેદી અંગો

દશ— 'દીસ— દીસઇ, દીસિજ્જઇ, દીસઉ, દીમસી, હી, હીઅ ।

વચ— 'વુચ્ચ— વુચ્ચઇ, વુચ્ચિજ્જઇ, વુચ્ચઉ, વુચ્ચસી, હી, હીઅ ।

સહ્ય૦

પ્રે૦ પ્રે૦ મ૦

ચિ— ચિવ્વ— ચિવ્વઇ, ચિવ્વિહિઇ, ચિવ્વાવિઇ, ચિવ્વાવિહિઇ, ઇત્યાદિ.

ચિ— ચિમ્મ—ચિમ્મઇ, ચિમ્મિહિઇ, ચિમ્માવિઇ, ચિમ્માવિહિઇ, ઇત્યાદિ.

હન્— હમ્મ— હમ્મઇ, હમ્મિહિઇ, હમ્માવિઇ, હમ્માવિહિઇ, ઇત્યાદિ.

ઘન્— ઘમ્મ— ઘમ્મઇ, ઘમ્મિહિઇ, ઘમ્માવિઇ, ઘમ્માવિહિઇ, ઇત્યાદિ.

દુહ્— દુઘ્મ—દુઘ્મઇ, દુઘ્મિહિઇ, દુઘ્માવિઇ, દુઘ્માવિહિઇ, ઇત્યાદિ.

૧ વર્તમાનમાં, વિધ્યર્થમાં, આજ્ઞાર્થમાં અને હ્યસ્તનભૂતમાં જ આ
ત્રે આદેશો વપરાય છે.

૨ આ ત્રણ આદેશો વૈકલ્પિક છે અને માત્ર સહ્યભેદની જ ગમે
તે જાતની રચનામાં વપરાય છે.

लिह्- लिठ्-लिठ्मइ, लिठ्मिहिइ, लिठ्माविइ, लिठ्माविहिइ, इत्यादि.
 वह्- वुठ्-वुठ्मइ, वुठ्मिहिइ, वुठ्माविइ, वुठ्माविहिइ, इत्यादि.
 रुध्- रुठ्-रुठ्मइ, रुठ्मिहिइ, रुठ्माविइ, रुठ्माविहिइ, इत्यादि.
 दह्- डज्-डज्मइ, डज्मिहिइ, डज्माविइ, डज्माविहिइ, इत्यादि.
 बन्ध्-बज्-बज्मइ, बज्मिहिइ, बज्माविइ, बज्माविहिइ, इत्यादि.
 सं+रुध् संरुज्-संरुज्मइ, संरुज्मिहिइ, संरुज्माविइ, संरुज्माविहिइ, इत्यादि.
 अणु+रुध्-अणुरुज्-अणुरुज्मइ, अणुरुज्मिहिइ, अणुरुज्माविइ,
 अणुरुज्माविहिइ, इत्यादि.

उप+रुध्-उवरुज्-उवरुज्मइ, उवरुज्मिहिइ, उवरुज्माविइ,
 उवरुज्माविहिइ, इत्यादि.

गम्- गम्म-गम्मइ, गम्मिहिइ, गम्माविइ, गम्माविहिइ, इत्यादि.
 हस्- हस्म-हस्मइ, हस्मिहिइ, हरसाविइ, हस्साविहिइ, इत्यादि.
 भण्-भण्ण-भण्णइ, भण्णिहिइ, भण्णाविइ, भण्णाविहिइ, इत्यादि.
 छुप्-छुप्प-छुप्पइ, छुप्पिहिइ, छुप्पाविइ, छुप्पाविहिइ, इत्यादि.
 रुढ्-रुव्व-रुव्वइ, रुव्विहिइ, रुव्वाविइ, रुव्वाविहिइ, इत्यादि.
 लम्-लठ्म-लठ्मइ, लठ्मिहिइ, लठ्माविइ, लठ्माविहिइ, इत्यादि.
 कथ्-कथ्-कथ्मइ, कथ्मिहिइ, कथ्माविइ, कथ्माविहिइ, इत्यादि.
 भुज्-भुज्ज-भुज्जइ, भुज्जिहिइ, भुज्जाविइ, भुज्जाविहिइ, इत्यादि.
 ह्- हीर-हीरइ, हीरिहिइ, हीराविइ, हीराविहिइ, इत्यादि.
 तृ- तीर-तीरइ, तीरिहिइ, तीराविइ, तीराविहिइ, इत्यादि.
 कृ- कीर-कीरइ, कीरिहिइ, कीराविइ, कीराविहिइ, इत्यादि.

[प्राकृतमां 'कृ' नां सहाभेदी अंगो वे थाय छे-कृ= 'कीर'
 अने 'करीअ' - करिज्ज, 'त्यारे पेशाचीमां तो 'कृ'नुं 'कीर' अंग
 ज वपगय छे: कीरते, कीरति]

ज-जीर-जीरइ, जीरेहिइ, जीराविइ, जीराविहिइ, इत्यादि.
 अर्ज-विटप्प-विटप्पइ, विटप्पेहिइ, विटप्पाविइ, विटप्पाविहिइ, इत्यादि.
 ज्ञा-णव्व-णव्वइ, णव्वेहिइ, णव्वाविइ, णव्वाविहिइ, इत्यादि.
 ज्ञा-णज्ज-णज्जइ, णज्जेहिइ, णज्जाविइ, णज्जाविहिइ, इत्यादि.
 वि+आ-व्या+ह-वाहिप्प-वाहिप्पइ, वाहिप्पेहिइ, वाहिप्पाविइ,
 वाहिप्पाविहिइ, इत्यादि.

ग्रह-वेप्प-वेप्पइ, वेप्पेहिइ, वेप्पाविइ, वेप्पाविहिइ, इत्यादि,
 स्पृश-छिप्प-छिप्पइ, छिप्पेहिइ, छिप्पाविइ, छिप्पाविहिइ, इत्यादि,
 सिच् } सिप्प-सिप्पण, सिप्पेहिण, सिप्पाविइ, सिप्पाविहिइ, इत्यादि,
 स्निह् }
 आरम्-आढप्प-आढप्पेइ, आढप्पेहिण, आढप्पाविइ, आढप्पाविहिइ,
 इत्यादि.

जि-जिक्क-जिक्कण, जिक्केहिण, जिक्काविइ, जिक्काविहिइ, इत्यादि.
 श्रु-सुक्क-सुक्कण, सुक्केहिण, सुक्काविइ, सुक्काविहिइ, इत्यादि.
 हु-हुक्क-हुक्कण, हुक्केहिइ, हुक्काविइ, हुक्काविहिइ, इत्यादि.
 म्हु-भुक्क-भुक्कण, भुक्केहिइ, भुक्काविइ, भुक्काविहिइ, इत्यादि.
 लु-लुक्क-लुक्कण, लुक्केहिइ, लुक्काविइ, लुक्काविहिइ, इत्यादि.
 पु-पुक्क-पुक्कण, पुक्केहिइ, पुक्काविइ, पुक्काविहिइ, इत्यादि.
 धु-धुक्क-धुक्कण, धुक्केहिइ, धुक्काविइ, धुक्काविहिइ, इत्यादि.

પ્રકરણ ૧૩

કૃદંત

વર્તમાનકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું કર્તરિ-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૨ ધાતુના પ્રેરક અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક-કર્તરિ-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૩ ધાતુના સહ્યભેદી અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું સહ્યભેદી-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૪ ધાતુના પ્રેરક સહ્યભેદી અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક-સહ્યભેદી-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૫ વર્તમાન કૃદંતના 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના 'અ' નો વિકલ્પે 'એ' થાય છે.

કર્તરિ વર્તમાન કૃદંત

પું૦

ન૦

સ્ત્રી૦

મળ-મળંતો, મળમાળો । મળંતે, મળમાળં । મળંતી, મળંતા ।

(શૌ૦ મા૦ મળંદો)

૧ કૃદંતના સ્વાખ્યાનોની પ્રાક્રયા નામની જેવી છે.

૨ પાલિમાં પણ વર્તમાન કૃદંત બનાવવા માટે સર્વથા 'અંત' અને 'માન' પ્રત્યયનો ઉપયોગ થાય છે: —

મચ્છંતો, મચ્છમાનો

સ્ત્રી૦ મચ્છંતી,
મચ્છંતી.

કરંતો, કુવ્વંતો, કરુમાનો, કરાનો.

ચ્વાદંતો, ચ્વાદમાનો

—પાલિપ્ર૦ પ્ર૦ ૨૪૮-૨૪૯.

૩ આ પ્રત્યયવાદ્યં રૂપ સ્ત્રીલિંગમાં જ વપરાય છે.

भणेंतो, भणेमाणो । भणेंतं, भणेमाणं । भणेंती, भणेंता ।
 भणमाणी, भणमाणा ।
 भणेमाणी, भणेमाणा ।
 भणई, भणेई ।

पा— पाअंतो, पाअमाणो । पाअंतं, पाअमाणं । पाअंती, पाअंता ।
 (शौ० मा० पाअंदो)
 पाएंतो, पाएमाणो । पाएंतं, पाएमाणं । पाएंती, पाएंता ।
 पांतो, पामाणो । पांतं, पामाणं । पांती, पांता ।
 पाअमाणी, पाअमाणा ।
 पाएमाणी, पाएमाणा ।
 पामाणी, पामाणा ।
 पाअई, पाएई ।
 पाई ।

रु-रवंतो, (शौ० मा० रवंदो) रवमाणो । रवंतं, रवमाणं । रवंती, रवंता ।
 रवेंतो, रवेमाणो । रवेंतं, रवेमाणं । रवेंती, रवेंता ।
 रवमाणी, रवमाणा ।
 रवेमाणी, रवेमाणा ।
 रवई, रवेई ।

हृ० हरंतो (शौ० मा० हरंदो) हरमाणो । हरंतं, हरमाणं । हरंती, हरंता ।
 हरेंतो, हरमाणो । हरेंतं, हरेमाणं । हरेंती, हरेंता ।
 हरमाणी, हरमाणा ।
 हरेमाणी, हरमाणा ।
 हरई, हरेई ।

१ भणेंतो— जूओ दीर्घस्वर=द्वस्वस्वर पृ० ४

२ रवंतो + रवंदो जूओ पृ० ३५ न्त=न्द.

वृष्-वरिसंतो, (शौ०मा०वरिसंदो) वरिसमाणो । वरिसंतं, वरिसमाणं ।

वरिसंती, वरिसंता ।

वरिसंतो, वरिसेमाणो । वरिसंतं, वरिसेमाणं । वरिसंती, वरिसंता ।

वरिसमाणी,

वरिसमाणा ।

वरिसेमाणी,

वरिसेमाणा ।

वरिसई, वरिसेई ।

नी-नेंतो, २(नेंदो शौ०मा०) नेमाणो । नेंतं, नेमाणं । नेंती, नेंता ।

नेमाणी, नेमाणा ।

नेई ।

तूस्-तूसंतो, (शौ०मा०तूसंदो) तूसमाणो । तूसंतं, तूसमाणं ।

तूसंती, तूसंता ।

तूसंतो, तूसेमाणो । तूसंतं, तूसेमाणं । तूसंती, तूसेंता ।

तूसमाणी, तूसमाणा ।

तूसेमाणी, तूसेमाणा ।

तूसई, तूसेई ।

दा-दंतो (शौ०मा०दंदो) देमाणो । दंतं, देमाणं । दंती, दंता ।

देमाणी, देमाणा ।

देई ।

१ वरिसंतो + वरिसंदो = जृओ पृ० २७ स-श.

ए प्रमाणे तृशंदो,

शुद्धशंदो,

शोशर्विंदो वगैरे ।

२ जृओ पृ० २४६ नि० ६

३ दा+अ+अंतो=दा+ए-न्तो=देतो ।

दा+अ+माणो=दा+ए+माणो=देमाणो ।

चल्-चलंतो, चलमाणो । चलंतं, चलमाणं । चलंती, चलंता ।

(शौ० मा० चलंदो)

चलंतो, चलेमाणो । चलंतं, चलेमाणं । चलंती, चलंता ।

चलमाणी, चलमाणा ।

चलेमाणी, चलेमाणा ।

चलई, चलेई ।

खिद्-खिज्जंतो, खिज्जमाणो । खिज्जंतं, खिज्जमाणं । खिज्जंती, खिज्जंता ।

(शौ० मा० खिज्जंदो)

खिज्जंतो, खिज्जेमाणो । खिज्जंतं, खिज्जेमाणं । खिज्जंती, खिज्जंता ।

खिज्जमाणी, खिज्जमाणा ।

खिज्जेमाणी, खिज्जेमाणा ।

खिज्जई, खिज्जेई ।

त्वर { तुर-तुरंतो, तुरमाणो । तुरंतं, तुरमाणं । तुरंती, तुरंता ।
तुर (शौ० मा० तुरंदो)

तुरंतो, तुरेमाणो । तुरंतं, तुरेमाणं । तुरंती, तुरंता ।

तुरमाणी, तुरमाणा ।

तुरेमाणी, तुरेमाणा ।

तुरई, तुरेई ।

शुश्रूप्-सुस्मसंतो, (शौ० मा० सुस्मसंदो) सुस्मसमाणो ।

लालप्-लालप्पंतो, (शौ० मा० लालप्पंदो) लालप्पमाणो ।

(पै० लालप्पंतो)

गुरुकाय^४-गरुअंतो, (शौ० मा० गरुअंदो) गरुअमाणो ।

१ 'तुरंतो' नी पेडे 'तुरंतो' वगेरे रूपो पण करी लेवां.

२ सुस्मसंतं, सुस्मसंती वगेरे रूपो पण करी लेवां.

३ जूओ पृ० २६ ल-ळ.

४ 'गुरुकायते' नामधातुनं रूप छे, ए उपरथी 'गुरुकाय' ए वर्तमान कृदंतनं अंग वन्युं छे,

प्रेरक कर्तरि वर्तमान कृदंत

कर—कारंतो^१, (शौ० मा० कारंदो) कारमाणो ।

कारंतो, कारमाणो ।

करावंतो, करावमाणो ।

करावेंतो, करावेमाणो ।

शुष—सोसविंतो, (शौ० मा० सोसविंदो) सोसंतो, सोसंतो,

सोसावंतो, सोसावंतो

सांसविमाणो, सोसमाणो, सोसेमाणो, सोसावमाणो,

सोसावेमाणो इत्यादि.

सद्व्यभेदी वर्तमान कृदंत

भण—भणिज्जंतो, भणिज्जमाणो, भणीअंतो, भणीअमाणो । पुं०—

(शौ० मा० भणिज्जंदो) (१प० भनिग्यंतो)

भणिज्जंतं,—ज्जमाणं. भणीअंतं,—अमाणं । न०—

भणिज्जंती,—ता, ज्जई; भणीअंती,—ता, —णीअई } स्त्री०—

भणिज्जमाणी—णा; भणीअमार्णा, भणीअमाणा ।

पुं०—

न०—

स्त्री०—

हव्—हम्मंतो, हम्ममाणो; हम्मंतं, हम्ममाणं; हम्मंती, ता,

हम्ममाणी,णा,हम्मई ।

१ 'कार' लिंग उपर्यां कारंतो, वगैरे, कारमाणी, कारंतं वगैरे रूपो लपजायी लवा.

२ जूओ पृ० २९४ शिवाचीनी विशेषता.

३ जूओ पृ० २३ जे—न.

પ્રેરક સહ્યભેદી કૃદંત

(પ્રેરક સહ્યભેદી અંગ બનાવવાની પ્રક્રિયા ‘ પ્રેરકસહ્યભેદ ’ ને જણાવતાં જણાવી છે.)

કર—કરાવિ + ઈઅ—કરાવીઅંતો,—અમાણો, ઇત્યાદિ ।

(શૌ૦ મા૦ કરાવીઅંતો) (પૈ૦ કરાવિચ્યંતો)

કર—કરાવિ + ઇજ્ઞ—કરાવિજ્ઞંતો, કરાવિજ્ઞમાણો, ઇત્યાદિ ।

કર—કાર + ઈઅ—કારીઅંતો, કારીઅમાણો, ઇત્યાદિ ।

કર—કાર + ઇજ્ઞ—કારિજ્ઞંતો, કારિજ્ઞમાણો. ઇત્યાદિ ।

ચિ—ચિવ્વ + આવિ—ચિવ્વાવિતો, ચિવ્વાવિજ્ઞમાણો. ઇત્યાદિ ।

પ્રાકૃત અને પૈશાચીમાં વર્તમાન કૃદંતનાં રૂપો સરસાં થાય છે, શૌરસેની અને માગધીમાં જે વિશેષતા છે તે ઉદાહરણો સાથે જણાવી છે, અપભ્રંશમાં શૌરસેની અને પ્રાકૃત પ્રમાણે સમજવાનું છે.

શૌરસેની, માગધી કે પૈશાચીનાં ઉદાહરણો માત્ર એક જ લિંગમાં મૂકેલાં છે પણ અભ્યાસિણનાં ત્રણે લિંગી રૂપો પોતાની મેળે સમજી લેવાં.

પૈશાચીના સહ્યભેદી વર્તમાન કૃદંતની વિશેષતા જણાવેલી છે.

(કોઈ પણ ભાષાનું રૂપ કરતી વખતે ‘ વર્ણ-વિકાર ’ ના નિયમો લક્ષ્યમાં રાખવા)

ભૂતકૃદંત

કનરિ ભૂતકૃદંત—સહ્યભેદી ભૂતકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને ‘ અ ’ ‘ દ ’ અને ‘ ત ’ લાગવાર્થા તેનું (બન્ને જાતનું) ભૂતકૃદંત બને છે.

૨ ‘ અ ’ ‘ દ ’ અને ‘ ત ’ પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના ‘ અ ’ નો ‘ ઇ ’ થાય છે. (‘ દ ’ શૌરસેની, માગધી અને અપભ્રંશમાં વપરાય છે અને ‘ ત ’ પૈશાનીમાં વપરાય છે.)

કર્તરિ ભૂ.કૃ. — ગમ + અ = ગમિઓ ગમિદો, ગમિતો (ગતઃ)

ચલ + અ = ચલિઓ ચલિદો, ચલિતો (ચલિતઃ) इत्यादि.

સહ્યભેદી ભૂ.કૃ. — કર + અ = કરિઓ કરિદો, કરિતો કહો (કૃતઃ કટઃ)

પદ + અ = પદિઓ પદિદો, પદિતો મંથો (પઠિતો

ગ્રન્થઃ) इत्यादि.

હસ + અ = હસિઅં હસિદં, હસિતં (હસિતમ્)

લપ + અ = લપિઅં લપિદં, લપિતં (લપિતમ્)

તુર + અ = તુરિઅં તુરિદં, તુરિતં (ત્વરિતમ્) इत्यादि.

સુસ્સૂસ + અ = સુસ્સૂસિઅં સુસ્સૂસિદં, સસ્સૂમિતં

(શુશ્રૂપિતમ્)

ચંકમ + અ = ચંકમિઅં ચંકમિદં, ચંકમિતં (ચક્રમિતમ્)

જ્ઞા + અ = જ્ઞાયં જ્ઞાદં, જ્ઞાતં (જ્ઞાતમ્)

૧ પ્રાકૃતમાં ભૂતકૃદંતને માટે માત્ર ‘ ત (અ) ’ પ્રત્યય વપરાય છે, પાલિમાં એ ‘ ત ’ ઉપરાંત સંસ્કૃતના ‘ ક્તવતુ ’ ની પેઠે વીજો ‘ તવંતુ ’ પ્રત્યય પણ વપરાય છે:

ત — હુતો (હુતઃ)

તવંતુ-હુતવા (હુતવાજ) સ્ત્રી. હુતવતી (હુતવતી)

— ભૂતકૃદંતને લગતી પાલની પ્રાકૃત સંસ્કૃતની પ્રક્રિયા સાથે મળતી આવે છે—પાલિ પ્ર. પુ. ૨૫૧—૨૫૩

लु +अ=लुअं लुदं, लुतं (लूनम्)

हू +अ=हूअं हूदं, हूतं (भूतम्)

प्रेरक भू० कृ०—

१ धातुने प्रेरणामूचक ' आवि ' प्रत्यय लगाड्या पछी अथवा धातुना उपान्त्य 'अ' नो दीर्घ कर्या पछी भूतकृदंतनो 'अ' प्रत्यय लगाड्याथी तेनुं प्रेरक भूतकृदंत बने छे.

कर— करावि+अ=कराविअं कराविदं, करावितं (कारितम्)

कारि+ अ=कारिअं कारिदं, कारितं

हस— हसावि+अ=हसाविअं हसाविदं, हसावितं (हासितम्)

हासि+ अ=हासिअं हासिदं, हासितं इत्यादि

आर्ष ग्रंथोमां के अर्वाचीन प्राकृतमां केटलेक स्थले संस्कृतनां सिद्धरूपो उपरथी पण भूतकृदंतनां रूपो बनाववामां आन्यां छे:

गतम्— गयं ।

मतम्— मयं ।

कृतम्— कडं ।

हृतम्— हडं ।

मृतम्— मडं ।

जितम्— जिअं ।

तप्तम्— तप्तं । वेगरे

भविष्यत्कृदंत—

धातुना अंगने ' स्मंत ' ' स्समाण ' अने ' स्सई ' प्रत्यय लगा-

१ जूओ पानुं ६६-त=ड.

२ स्स + अंत = स्संत । स्स + माण = स्समाण ।

स्स + ई = स्सई. जूओ पृ० २९९ वर्तमानकृदंत.

હવાથી તેનું ભવિષ્યત્કૃદંત' બને છે:

કરિષ્યન્-કરિસ્સંતો (શૌં માં કરિસ્સંદો) ઇત્યાદિ ।

કરિષ્યમાણ:-કરિસ્સમાણો ઇત્યાદિ ।

હેત્વર્થકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને 'તું' 'તું' અને 'તણ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું હેત્વર્થકૃદંત' બને છે.

૨ ઉપર જણાવેલા ત્રણે પ્રત્યયો ('તું' 'તું' અને 'તણ') પર રહેતાં પૂર્વના 'અ' નો 'ઈ' અને 'ણ' થાય છે.

('તું' શૌરસેની, માગધી અને અપભ્રંશમાં વપરાય છે અને પ્રાકૃત તથા પૈશાચીમાં 'તું' વપરાય છે.)

૧ ભવિષ્યત્કૃદંતનાં પાલિરૂપો આ પ્રમાણે છે:

—ગમિસ્સં (ગમિષ્યન્) સ્ત્રી—ગમિસ્સતી

ગમિસ્સંતી

કરિસ્સં (કરિષ્યન્)

ચરિસ્સં (ચરિષ્યન્)

'ગમિષ્યન્' વગેરે સિદ્ધરૂપોને છેડે રહેલા 'ન્' નો અનુસ્વાર કરવાથી પાલિનાં 'ગમિસ્સં' વગેરે રૂપો તૈયાર થયેલાં છે—પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૪૮—૨૪૯

૨ પાલિભાષામાં હેત્વર્થકૃદંત કરવાને માટે ધાતુને 'તું' 'તવે' 'તાયે' અને 'તુયે' પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે :

મંતું । કાતવે (કર્તુમ્) નેતવે (નેતુમ્)

દક્ષિન્તાયે (દ્રષ્ટુમ્) ગ્ણેતુયે (ગ્ણયિતુમ્) વગેરે.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૫૭—૨૫૮.

तुं—दुं—

भण्-भण+तुं-भणितुं भणेतुं, भणितुं (भणितुम्-भणवाने माटे)
 हस्-हस+तुं-हसितुं, हसेतुं हसितुं, हसितुं (हसितुम्-हसवाने माटे)
 हो-होअ-तुं-होइतुं, होएतुं होइतुं, होइतुं (भवितुम्-थवाने माटे)
 भण्-भणौवि+तुं-भणावितुं भणावितुं, भनावितुं (भणाववा माटे)
 कर-करावि+तुं-करावितुं करावितुं, करावितुं (कराववा माटे)
 कर-कार+तुं-कारितुं, कारेतुं कारितुं, कारितुं (कराववा माटे)
 हस्-हास+तुं-हासितुं, हासेतुं हासितुं, हासितुं (हसाववा माटे)
 शुश्रूप्-सस्सृस+तुं-सस्सृसितुं, सस्सृसेतुं सस्सृसितुं, सुस्सृसितुं
 (शुश्रूषा करवा माटे)

चङ्म्य-चंकम+तुं-चंकमितुं, चंकमेतुं चंकमितुं, चंकमितुं

(चंकमण करवा माटे) इत्यादि.

अनियमित हेत्वर्थकृदन्त

कृ + तुं	-	का + उं	=	काउं	(कर्तुम्)
ग्रह + तुं	-	घेत् + तुं	=	घेतुं	(ग्रहीतुम्)
त्वर + तुं	-	तुर् + इउं	=	तुरितुं	} (त्वरितुम्)
	-	तुर् + एउं	=	तुरेतुं	
दृश् + तुं	-	दृङ् + उं	=	दृङ्	(द्रष्टुम्)
भुज् + तुं	-	भोत् + तुं	=	भोत्तुं	(भोक्तुम्)
मुच् + तुं	-	मोत् + तुं	=	मोत्तुं	(मोक्तुम्)
रुद् + तुं	-	रोत् + तुं	=	रोत्तुं	(रोदितुम्)
वच् + तुं	=	वोत् + तुं	=	वोत्तुं	(वक्तुम्)

१ प्रेरकहेत्वर्थकृदन्तनी रचना प्रेरक भूतकृदन्तनी जेवी ज छे.

^૧ત્તણ

^૨કર્ - કર + તણ = કરેત્તણ } (કર્તુમ્)
કરિત્તણ

સિઝ્ - સિઝ્ + તણ = સિઝિત્તણ (સેદ્ધુમ્)

ઉવવઙ્ - ઉવવઙ્ + તણ = ઉવવઙ્ગિત્તણ (ઉપપત્તુમ્)

વિહર્ - વિહર્ + તણ = વિહરિત્તણ (વિહર્તુમ્)

^૩પાસ્ - પાસ + તણ = પામિત્તણ (દ્રષ્ટુમ્)

ગમ્ - ગમ + તણ = ગમિત્તણ (ગન્તુમ્)

^૪પવ્વઙ્ - પવ્વઙ્ + તણ = પવ્વઙ્ગિત્તણ (પ્રવ્રજિતુમ્)

આહર્ - આહાર + તણ = આહારિત્તણ (આહર્તુમ્)

દલ્ - દલ + ઇત્તણ = દલિત્તણ (દાતુમ્)

^૫અચ્ચાસાદ્- અચ્ચાસાદ + તણ = અચ્ચામાદેત્તણ (અત્યાશાત-
યિતુમ્)

૧ વિશેષે કર્મને આ પ્રત્યયનો ઉપયોગ આર્પિત્યોમાં થયેલો છે.
વૈદિક સંસ્કૃતના અને પાલિના તુમર્થક ' તવે ' પ્રત્યયની સાથે આ
' ત્તણ ' પ્રત્યયની વિશેષ સમાનતા છે (જુઓ પાણિનિ-૩-૪-૯
વૈદિક પ્ર૦ તથા પૃ૦ ૩૦૭ ની ૧ ટિપ્પણી.

૨ “ અંતં કરેત્તણ ” “ સિઝિત્તણ ” “ દેવત્તાણ ઉવવઙ્ગિત્તણ ”
“ મુંજમાણે વિહરિત્તણ ”-ભગવતીસૂ૦ શ૦ ૭, ઉ૦ ૭ પૃ૦ ૩૧૧ સ૦

૩ રૂવાઈં પાસિત્તણ ” દેવલોગં ગમિત્તણ ”-ભગવતીસૂ૦ શ૦
૭, ઉ૦ ૭ પૃ૦ ૩૧૨ સ૦.

૪ “ પવ્વઙ્ગાણ પવ્વઙ્ગિત્તણ ” “ અપ્પણા આહારિત્તણ ” “-સુણ-
યાણં દલિત્તણ ”-ભગવતીસૂ૦ શ૦ ૩, ઉ૦ ૨ પૃ૦ ૧૭૧ સ૦.

૫ આર્પિતાને લીધે ' હર્ ' નો ' હાર ' થયો છે.

૬ આર્પિતાને લીધે અહીં ' ઇ ' આગમરૂપે થયો છે.

૭ “ સયમેવ અચ્ચાસાદેત્તણ ”-ભગવતીસૂ૦ શ૦ ૩, ઉ૦ ૨
પૃ૦ ૧૭૨ સ૦.

‘समभिलोक्-’ समभिलोक + तए = समभिलोएत्तए (समभिलो-
कितुम्)

अपभ्रंश

धातुना अंगने ‘ एवं ’ ‘ अण ’ ‘ अणहं ’ ‘अणहिं’ ‘एप्पि’
‘ एप्पिणु ’ ‘ एवि ’ अने ‘ एविणु ’ प्रत्यय लगाडवाथी अपभ्रंशानुं
हेत्वर्थकृदन्त बने छे.

एवं—

चय्	+	एवं	=	चएवं	(त्यक्तुम्)
दा	+	एवं	=	देवं	(दातुम्)

अण—

भुंज्	+	अण	=	भुंजण	(भोक्तुम्)
कर	+	अण	=	करण	(कर्तुम्)

अणहं—

सेव्	+	अणहं	=	सेवणहं	(सेवितुम्)
भंज्	+	अणहं	=	भंजणहं	(भोक्तुम्)

अणहिं—

मुंच्	+	अणहिं	=	मुंचणहिं	(मोक्तुम्)
भुंज्	+	अणहिं	=	भुंजणहिं	(भोक्तुम्)

एप्पि—

कर्	+	एप्पि	=	करेप्पि	(कर्तुम्)
जि	+	एप्पि	=	जेप्पि	(जेतुम्)

८ “ सपडिदिसिं समभिलोएत्तए ”—भगवतीसू० श० ३,

उ० २ पृ० १६८ स०,

एप्पिणु—

कर्	+	एप्पिणु	=	करेप्पिणु	(कर्तुम्)
चय्	+	एप्पिणु	=	चएप्पिणु	(त्यक्तुम्)

एवि—

कर्	+	एवि	=	करेवि	(कर्तुम्)
पाल्	+	एवि	=	पालेवि	(पालयितुम्)

एविणु—

कर्	+	एविणु	=	करेविणु	(कर्तुम्)
ला	+	एविणु	=	लेविणु	(लातुम्)

केटलेक स्थले संस्कृतनां सिद्ध रूपो उपरथी पण हेत्वर्थकृदं-
तनां रूपोने बनावेलां छे:

लब्धुम्	—	लद्धुं ।	
रोद्धुम्	—	रोद्धुं ।	
योद्धुम्	—	जोद्धुं ।	
कर्तुम्	—	'कट्टुं ।	वगेरे

संबंधकभूतकृदंत—

१ धातुना अंगने ' तुं ' ' अ ' ' तृण ' ' तुआण ' ' इत्ता ' '

१ जूओ पानुं ३५ तै-ट्ट नि० २९

२ 'इत्ता', 'इत्ताण', 'आय' अने 'आए' प्रत्ययनो उपयोग खास करीने आर्पप्राकृतमां थएल्यो छे. पालिमां आ अर्थमां 'त्वा' (क्यांय 'इत्वा' (आर्पप्रा०—'इत्ता') 'त्वान' (क्यांय 'इत्वान') (आर्पप्रा०—'इत्ताण') अने 'तून' (प्रा० 'तून' के 'ऊण') प्रत्ययनो उपयोग थाय छे:—

त्वा—कत्वा, करित्वा (आर्पप्रा० करित्ता) (कृत्वा)
गंत्वा (गत्वा)

‘ ઇત્તાણ ’ • આય ’ અને ‘ આણ ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું સંબંધક ભૂતકૃદંત બને છે.

શૌરસેની અને માગધીમાં સંબંધકભૂતકૃદંત કરવા માટે ધાતુને ‘ ઇય ’ અને ‘ દૂળ ’ પ્રત્યય લાગે છે તથા પ્રાકૃતના ‘ ત ’કારાદિ પ્રત્યયો પળ ‘ દ ’કારાદિ કરીને લગાડાય છે અને ‘ ઇત્તા ’

હંત્વા	(હત્વા)
જહિત્વા	(હિત્વા)
જહત્વા	(હાત્વા)
છિંદિત્વા (આર્પપ્રા० છિંદિત્તા)	(છિત્વા)
સુણિત્વા („ સુણિત્તા)	(શ્રુત્વા)
જિણિત્વા („ જિણિત્તા)	(જિત્વા)
પાપુણિત્વા (આર્પપ્રા० પાપુણિત્તા)	(પ્રાપ્ય)
ત્વાન— કત્વાન	
ગંત્વાન	
હંત્વાન	
જહિત્વાન (આર્પપ્રા० જહિત્તાણ)	
તૂન— કતૂન	
ગંતૂન	
હંતૂન	

સંસ્કૃતમાં જેમ ઉપસર્ગવાળા ધાતુને માટે ‘ ક્ત્વા ’ ને વદલે ‘ ય ’ વપરાય છે તેમ પાલિમાં (પાલિમાં ઉપસર્ગ હોવાનો કાંઈ નિયમ નથી) પણ બનેલું છે: ઉપનીય (ની + ત્વા)

અભિવંદિય (વન્દ્ + ઇત્વા)

અભિજ્ઞાય (જ્ઞા + ત્વા)

આર્પપ્રાકૃતમાં પણ ‘ આય ’ અને ‘ આણ ’ છેડાવાળાં સંબંધક ભૂતકૃદંતો મળે છે તે આ પાલિનાં ‘ ય ’ છેડાવાળાં રૂપો સાથે મળતાં આવે છે:—પાલિ પ્રા० પૃ० ૨૫૫-૨૫૬

‘ ઇત્તાળ ’ પ્રત્યયો પળ વપરાય છે.

પૈશાચીમાં એ અર્થમાં ‘ તૂન ’ પ્રત્યય વપરાય છે.

અપભ્રંશમાં એ અર્થમાં ‘ ઙ ’ ‘ ઙ્ઙ ’ ‘ ઙ્ઙિ ’ અને ‘ અવિ ’ તથા ‘ એપ્પિ, ’ ‘ એપ્પિણ, ’ ‘ એવિ ’ અને ‘ એવિણુ ’ પ્રત્યયનો વ્યવહાર થાય છે.

૨ અપભ્રંશ સિવાયના ઉપર જણાવેલા બીજા પ્રત્યયો પર રહેતાં પ્રયોગાનુસારે પૂર્વના ‘ અ ’ નો ‘ ઙ ’ અને ‘ એ ’ થાય છે.

૩ કેટલેક ઢેકાળે પ્રાકૃતના ‘ ત ’ કારાદિ પ્રત્યયોના ‘ ત ’ નો લોપ પળ થઈ જાય છે (જૂઓ અસંયુક્ત ‘ કાદિ ’ લોપ પૃ૦ ૧૦ નિ૦ ૨)

૪ ઉપર જણાવેલા પ્રત્યયોમાં જે પ્રત્યયો ‘ ણ ’ છેડાવાળા છે તેને અંતે વિકલ્પે અનુસ્વાર થાય છે.

અપવાદ—શૌરસેની

શૌરસેનીમાં ‘ કૃ ’ અને ‘ ગમ્ ’ ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંત ‘ કઙ્ઙુઅ ’ અને ‘ ગઙ્ઙુઅ ’ બને છે: (કૃ + અઙ્ઙુઅ = કઙ્ઙુઅ-કૃત્વા (ગમ્ + અઙ્ઙુઅ = ગઙ્ઙુઅ-ગત્વા)

અપવાદ—પૈશાચી

‘ ટ્ઙા ’ છેડાવાળાં સંસ્કૃત રૂપોનું સંબંધક ભૂતકૃદંત કરવા માટે પૈશાચીમાં એ ‘ ટ્ઙા ’ ને બદલે ‘ ઙ્ઙૂન ’ અને ‘ ત્થૂન ’ વાપરવામાં આવે છે:

નઙ્ઙૂન, નત્થૂન (સં૦ નંટ્ઙા)

તઙ્ઙૂન, તત્થૂન (સં૦ તંટ્ઙા) વગેરે

અપવાદ—અપભ્રંશ

‘ માત્ર એક ‘ ગમ્ ’ ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંત કરવા માટે અપ-
પ્રા૦ ૪૦

ભ્રંશના ઉપર્યુક્ત પ્રત્યયો લગાડવા ઉપરાંત ‘પિ’ અને ‘પિણ’ પ્રત્યયો પણ લગાડવાના છે:

ગમ્ + પિ = ગમ્પિ - ગત્વા ।

ગમ્ + પિણ = ગમ્પિણ - ગત્વા ।

ભાષાવાર ઉદાહરણો

પ્રાકૃત

હસ- હસ + તું = હસિં, હસેતું, (હસિત્વા)

હો- હોઅ + તું = હોઈતું, હોઈતું, (ભૂત્વા)

હસ્- હસ + અ = હસિઅ, હસેઅ, (હસિત્વા)

હો- હોઅ + અ = હોઈઅ, હોઈઅ, (ભૂત્વા)

હસ્- હસ + તૂણ = હસિઝળ, હસિઝળ, હસેઝળ, હસેઝળ
(હસિત્વા)

હો- હોઅ + તૂણ = હોઈઝળ, હોઈઝળ. હોઈઝળ, હોઈઝળ
(ભૂત્વા)

હસ્- હસ + તુઆળ = હસિઝઆળ, હસિઝઆળ, હસેઝઆળ, હસેઝઆળ
(હસિત્વા)

હો- હોઅ + તુઆળ = હોઈઝઆળ, હોઈઝઆળ, હોઈઝઆળ, હોઈઝઆળ
(ભૂત્વા)

મળ્-મળાવિ + તું = મળાવિં (માળયિત્વા)

„ + અ = મળાવિઅ

„ + તૂણ = મળાવિઝળ, મળાવિઝળ

„ + તુઆળ = મળાવિઝઆળ, મળાવિઝઆળ

૧ આ પ્રેરક સંબંધક ભૂતવૃદંત છે અને એની રચના પ્રેરક ભૂત-
વૃદંતની જેવી છે.

भण्-भाण + तुं = भाणितुं, भाणेउं
 „ + अ = भाणित, भाणेअ
 „ + तूण = भाणितूण, भाणितूणं; भाणितूण, भाणितूणं
 „ + तुआण, = भाणितुआण, भाणितुआणं, भाणेउआण,
 भाणेउआणं

कर-करावि + तुं = करावितुं (कारयित्वा)

„ + अ = करावित
 „ + तूण = करावितूण, करावितूणं
 „ + तुआण, = करावितुआण, करावितुआणं
 „ कार + तुं = कारितुं, कारेउं
 „ + अ = कारित, कारेअ
 „ + तूण = कारितूण, कारितूणं, कारेउण, कारेउणं
 „ तुआण, कारितुआण, कारितुआणं, कारेउआण, कारेउआणं

शुश्रूष्-सुस्सूस + तुं = सुस्सूसितुं, सुस्सूसेउं

„ + अ = सुस्सूसित, सुस्सूसेअ
 „ + तूण = सुस्सूसितूण, सुस्सूसितूणं, सुस्सूसेउण,
 सुस्सूसेउणं
 „ + तुआण = सुस्सूसितुआण, सुस्सूसितुआणं, सुस्सूसेउआण
 सुस्सूसेउआणं.

चङ्क्रम्य-चंकम + तुं = चंकमितुं, चंकमेउं

„ + अ = चंकमित, चंकमेअ
 „ + तूण = चंकमितूण, चंकमितूणं; चंकमेउण, चंकमेउणं
 „ + तुआण = चंकमितुआण, चंकमितुआणं, चंकमेउआण,
 चंकमेउआणं.

कर- इत्ता	= करित्ता	(कृत्वा)
कर- इत्ताण	= करित्ताण, करित्ताणं	
कह- इत्ता	= कहित्ता,	(कथयित्वा)
कह- इत्ताण	= कहित्ताण, कहित्ताणं	
गम- इत्ता	= गमित्ता,	(गत्वा)
गम- इत्ताण	= गमित्ताण, गमित्ताणं	
गह+ आय	= गहाय	(गृहीत्वा)
संपेह+आए	= संपेहाए	(संप्रेक्ष्य)
आया+आए	= आयाए	(आदाय)

शौरसेनी, मागधी—

हो	+ इय	= हविय,	होत्ता	(भूत्वा)
„	+ दूण	= होदूण	„	
पढ	+ इय	= पढिय,	पढित्ता	(पठित्वा)
पढ	+ दूण	= पढिदूण	„	
रम	+ इय	= रमिय,	रंता	(रन्त्वा)
रम	+ दूण	= रंदूण	„	

पैशाची—

गम्	+ तून	= गंतून	(गत्वा)
रम्	+ तून	= हसितून	(हसित्वा)
पढ	+ तून	= पढितून	(पढित्वा)
कध	+ तून	= कधितून	(कथयित्वा)

१ भगवतीसूत्र० रा० श० ३, उ० २—“ स्यणाणि गहाय ”
 “ पडिग्गहियं गहाय ”—पृ० १७०—१७१.

अपभ्रंश—

लह	+ इ	= लहि	(लब्ध्वा)
कर	+ इउ	= करिउ	(कृत्वा)
कर	+ इवि	= करिवि	(„)
कर	+ अवि	= करवि	(„)
कर	+ एप्पि	= करेप्पि	(„)
कर	+ एप्पिणु	= करेप्पिणु	(„)
कर	+ एविणु	= करेविणु	(„)
कर	+ एवि	= करेवि	(„)

अनियमित संबंधक भूतकृदंत (प्राकृत)

कृ	+ तुं	= काउं,
„	+ तूण	= काऊण, काऊणं,
„	+ तुआण	= काउआण, काउआणं.
ग्रह्	+ तुं	= घेत्तुं,
„	+ तूण	= घेत्तूण. घेत्तूणं,
„	+ तुआण	= घेत्तुआण, घेत्तुआणं.
त्वर्	+ तुं	= तुर + उं = तुरिउं, तुरेउं,
„	+ अ	= „ + अ = तुरिअ, तुरेअ,
„	+ ऊण	= „ + ऊण = तुरिऊण, तुरिऊणं: तुरेऊण, तुरेऊणं.
„	+ उआण	= „ + उआण = तुरिउआण, तुरिउआणं; तुरेउ- आण, तुरेउआणं.
दृश्	+ तुं	= दृद्ध + उं = दृद्धं
„	+ तूण	= दृद्ध + ऊण = दृद्धूण, दृद्धूणं

- „ + तुआण = दट्ट + उआण=दट्टुआण, दट्टुआणं.
 भुंज् + तुं = भोत् + तुं = भोत्तुं,
 „ + तूण = „ + तूण = भोत्तूण, भोत्तूणं,
 „ + तुआण = „ + तुआण= भोत्तुआण, भोत्तुआणं.
 मुच् + तुं = मोत् + तुं = मोत्तुं
 „ + तूण = „ + तूण = मोत्तूण, मोत्तूणं
 „ + तुआण= „ + तुआण= मोत्तुआण, मोत्तुआणं.
 रुद् + तुं = रोत् + तुं = रोत्तुं
 „ + तूण = रोत् + तूण = रोत्तूण, रोत्तूणं
 „ + तुआण = रोत् + तुआण = रोत्तुआण, रोत्तुआणं.
 वच् + तुं = वोत् + तुं = वोत्तुं,
 „ + तूण = वांत् + तूण = वोत्तूण, वोत्तूणं,
 „ + तुआण= वोत् + तुआण = वोत्तुआण, वोत्तुआणं.
 वन्द + तुं = वंदितुं, वंदित्तुं.

[संस्कृतनां सिद्ध संबंधक भूतकृदंतो ण थोडा फेरफार साथे प्राकृतमां वपरायां छे:

आदाय—आयाय

गत्वा—गत्ता, गच्चा.

ज्ञात्वा—नच्चा.

नत्वा—नच्चा.

बुद्धा—बुज्झा.

भुक्त्वा—भोच्चा.

मत्वा—मत्ता, मच्चा.

वन्दित्वा--वंदिता.

विप्रजहाय—विप्पजहाय.

श्रुत्वा—सोच्चा.

सुत्प्वा—सुत्ता.

संहृत्य—साहट्टु.

हत्वा—हंता

इत्यादि]

‘વિધ્યર્થ-કૃદંત—

વિધ્યર્થ કૃદંતની સાધના વિધ્યર્થ કૃદંતના સંસ્કૃત સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી કરવાની છે, તો પળ તેને લગતા કેટલાક પ્રાકૃત પ્રત્યયો આ રીતે છે:

૧ ધાતુને ‘તવ્,’ (શૌં ‘દવ્’) ‘અણિજ્ઞ’ અને ‘અણીઅ’ ‘પ્રત્યય’ લગાડવાથી તેનું વિધ્યર્થ-કૃદંત બને છે.

૨ ‘તવ્’ અને ‘દવ્’ પ્રત્યય પર રહેતાં પ્રાયઃ પૂર્વના ‘અ’ નો ‘ઇ’ તથા ‘એ’ થાય છે.

૧ વિધ્યર્થ કૃદંતો સહ્યભેદી હોય છે.

૨ વિધ્યર્થ કૃદંત માટે પાલિમાં ‘તવ્ય,’ ‘તય્ય,’ ‘ય,’ અને ‘અનીય’ પ્રત્યય વપરાય છે:—

તવ્ય—	ભવિતવ્વં	(ભવિતવ્યમ્)
	બુઙ્ગિતવ્વં	(બોદ્ધવ્યમ્)
	સયિતવ્વં	(શયિતવ્યમ્)
તય્ય—	જાતય્યં	(જાતવ્યમ્)
	પત્તય્યં	(પ્રાપ્તવ્યમ્)
	દદ્ધય્યં	(દ્રષ્ટવ્યમ્)
ય—	દેય્યં	(દેયમ્)
	મેય્યં	(મેયમ્)
	કચ્ચં	(કૃત્યમ્)
	મચ્ચો	(મૃત્યઃ)
શ્વૈદ્ધવાલો ય	{ કારિયં	(કાર્યમ્)
	{ હારિયં	(હાર્યમ્)
અનીય—	ભવનીયં	
	સયનીયં	
	પાપણીયં	(પ્રાપ્તણીયમ્)

३ विध्यर्थ-कृदन्ते लागेल संस्कृत 'य' प्रत्ययने स्थाने प्राकृतमां 'ज्ज' पण लागे छे.

सिद्ध रूपो उपरथी वनतां विध्यर्थ-कृदन्तो--

कार्यम् - कज्जं ।

वाच्यम् - वच्चं ।

कृत्यम् - किच्चं ।

वाक्यम् - वक्कं ।

ग्राह्यम् - गेज्जं ।

जन्यम् - जन्नं ।

गुह्यम् - गुज्जं ।

भृत्यः - भिच्चो ।

वर्ज्यम् - वज्जं ।

भार्या - भज्जा ।

वद्यम् - वज्जं ।

अर्यः - अज्जो ।

भव्यम् - भव्वं ।

आर्यम् - अज्जं ।

अवद्यम् - अवज्जं ।

पाच्यम् - पच्चं । इत्यादि ।

तव्य-हस-हसिअव्वं, हसेअव्वं, हसितव्वं, हसेतव्वं । हसाविअव्वं,
हसावितव्वं ।

शौ० हसिदव्वं, हसेदव्वं, हसाविदव्वं ।

सुस्सूसितव्वं, सुस्सूसेतव्वं, सुस्सूसिअव्वं, सुस्सूसेअव्वं ।

चंकमितव्वं, चंकमेतव्वं, चकमिअव्वं, चंकमेअव्वं ।

हो-होतव्वं, होअव्वं । चि-चिच्चिअव्वं, चिच्चेअव्वं,

ज्ञा-नातव्वं, नायव्वं । चिच्चितव्वं, चिच्चेतव्वं ।

अणिज्जं { हसणिज्जं, हसणीअं, हसावणिज्जं, हसावणीअं,

अणीअं { करणिज्जं, करणीअं,

सुस्सूसणिज्जं, सुस्सूसणीअं,

चंकमणिज्जं, चंकमणीअं,

वच-वयणिज्जं, वयणीअं । इत्यादि ।

य-पेयम्-पेज्जं, पेअं । पेया-पेज्जा, पेआ ।

गेयम्-गेज्जं, गेअं । इत्यादि ।

—अनियमित विध्यर्थ कृदन्त—

ग्रह-तव्व-घेतव्वं ।	रुद्-तव्व-रोत्तव्वं ।
भुज्-तव्व-भोत्तव्वं ।	कृ-तव्व-कातव्वं
वच्-तव्व-वोत्तव्वं ।	कायव्वं
मुच्-तव्व-मोत्तव्वं ।	त्वर-तव्व-तुरिअव्वं, तुरेअव्वं ।
दृश्-तव्व-दृढव्वं ।	तुरितव्वं, तुरेतव्वं ।

विध्यर्थ कृदन्त (अपभ्रंश)—

प्राकृतमां वपराता 'तव्व' प्रत्ययने बदले अपभ्रंशमां 'इएव्वउं,'
'एव्वउं' अने 'एवा' प्रत्यय वपराय छे:

कर	+	इएव्वउं	=	करिएव्वउं	-	कर्तव्यम् ।
कर	+	एव्वउं	=	करेव्वउं		
कर	+	एवा	=	करेवा		
मर	+	इएव्वउं	=	मरिएव्वउं	-	मर्तव्यम् ।
मर	+	एव्वउं	=	मरेव्वउं		
मर	+	एवा	=	मरेवा		
सह	+	इएव्वउं	=	सहिएव्वउं	-	सोढव्यम् ।
सह	+	एव्वउं	=	सहेव्वउं		
सह	+	एवा	=	सहेवा		
सो	+	एवा	=	सोएवा	-	स्वसव्यम् ।
जग	+	एवा	=	जगोवा	-	जागरितव्यम् ।

કર્તરિકૃદંત'

ધાતુને 'ઇર' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું કર્તૃસૂચક કૃદંત બને છે:
 હસ-ઇર-હમિરો (હસનાર), હસિરા, રી (હસનારી), હસિરં
 (હસનારું) ।
 હસાવ-ઇર-હસાવિરો (હસાવનાર)-રા, રી (હસાવનારી), રં
 (હસાવનારું) ।
 ત્વર-ઇર-તુરિરો (ત્વરા કરનાર) ઇત્યાદિ.

કર્તૃસૂચક કૃદંતની સાધના, કર્તૃસૂચક કૃદંતનાં સંસ્કૃત સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી પણ થાય છે:

પાચક:-પાયગો, પાયઓ । નાયક:-નાયગો, નાયઓ । નેતા-નેઆ ।
 કર્તા-કત્તા । વક્તા-વત્તા । ભર્તા-ભત્તા । કુમ્ભકાર:-કુંભારો ।
 કર્મકર:-કમ્મગરો । સ્તનંધય:-ધનંધયો । પરંતપ:-પરંતવો ।
 લેખક:-લેહઓ ઇત્યાદિ ।

કર્તરિકૃદંત (અપભ્રંશ)

પ્રાકૃતમાં વપરાયેલા 'ઇર' ને બદલે અપભ્રંશમાં ' અણઅ ' પ્રત્યય લગાડવાથી કર્તૃસૂચક કૃદંત બને છે :

માર + અણઅ = મારણઅ = મારણટ - મારક :

બોલ્લ + અણઅ = બોલ્લણઅ = બોલ્લણટ - વાચક :

૧ કર્તરિકૃદંતનું રૂપ બનાવવા માટે પાલિમાં પ્રાકૃતના ' ઇર ' ને બદલે કેટલાક ગ્વાસ ધાતુથી ' ઋ ' પ્રત્યય વપરાય છે અને એ જ અર્થનું મૂતકાઢનું રૂપ માનવા માટે સાધારણ રીતે ' તાવી ' પ્રત્યય વપરાય છે:-

ઋ - વિદૂ (વેત્તા) સ્ત્રી० વિદુની.

તાવી— મુત્તાવી (મુક્તવાન્) સ્ત્રી० મુત્તાવિની.

वज्ज	+	अणअ	=	वज्जणअ	=	वज्जणउ	-	वादक :
भस	+	अणअ	=	भसणअ	=	भसणउ	-	भषक :
जा	+	अणअ	=	जाणअ	=	जाणउ	-	ज्ञायक :

प्रकरण १४

तद्धित

१ 'तेनुं आ' ए अर्थमां नामने 'केर' प्रत्यय लागे छे
अने अपभ्रंशमां 'आर' प्रत्यय लागे छे.

अस्मद् + केर = अम्हकेरं (अस्माकमिदम् अस्मदीयम्)

अप० अम्हारु, महारु,

युष्मद् + केर = तुम्हकेरं (युष्माकमिदम् युष्मदीयम्)

अप० तुम्हारु, तुहारु,

पर + केर = परकेरं (परस्य इदम् परकीयम्)

राज + केर = रायकेरं (राज्ञः इदम् राजकीयम्)

२ 'तेमां थएल' ए अर्थमां नामने 'इल' अने 'उल्ल' प्रत्यय लागे छे:

इल—गाम + इल = गामिलं (ग्रामे भवम्) स्त्री० गामिल्ली ।

१ संस्कृतनी पेठे पालिमां आ अर्थमां 'इय' प्रत्यय वपराय छे:

मदनीयं (मदनस्य स्थानम्)—

पालिप्र० प० २६०

२ आ 'आर' प्रत्यय प्रायः 'युष्मद्', 'अस्मद्', 'त्वत्' अने 'मत्' शब्दोने लागे छे.

३ 'तन्निश्रित' अर्थमां पालिमां 'ल्ल' प्रत्यय वपराय छे:

दुष्ट निश्रितम् = दुट्ठल्लं

वेदनिश्रितम् = वेदल्लं

पालिप्र० पृ० २६०

પુર + ઇલ્લ = 'પુરિલ્લં (પુરે ભવમ્) સ્ત્રી૦ પુરિલી ।

અધસ્ + ઇલ્લ = હેટ્ઠિલ્લં (અધો ભવમ્) સ્ત્રી૦ હેટ્ઠિલી ।

ઉપરિ + ઇલ્લ = ઉવરિલ્લં (ઉપરિ ભવમ્)

ઉલ્લ—આત્મ + ઉલ્લ = અપ્પુલ્લં (આત્મનિ ભવમ્)

તરુ + ઉલ્લ = તરુલ્લં (તરૌ ભવમ્)

નગર + ઉલ્લ = નયરુલ્લં (નગરે ભવમ્)

इत्यादि ।

૩ ' તેની જેવું ' એ અર્થમાં નામને ' વ્વ ' પ્રત્યય લાગે છે:

મહુરવ્વ પાડલિપુત્તે પાસાયા (મથુરાવત્ પાટલિપુત્રે પ્રાસાદાઃ)

૪ ' પણું ' અર્થમાં નામને ' ઇમા ' ' ત્ત ' અને ' ત્તણ ' પ્રત્યય લાગે છે અને અપભ્રંશમાં ' પ્પણ ' પ્રત્યય પણ લાગે છે:

પીણ + ઇમા = પીણિમા (પીનત્વમ્)

પીણ + ત્તણ = પીણત્તણં, પીણ + ત્ત = પીણત્તં ।

પુપ્ફ + ઇમા = પુપ્ફિમા (પુપ્પત્વમ્)

પુપ્ફ + ત્તણ = પુપ્ફત્તણં, પુપ્ફ + ત્ત = પુપ્ફત્તં ।

અપ૦ વડ્ડુ + પ્પણ = વડ્ડુપ્પણુ, વડત્તણુ વગેરે (વૃદ્ધત્વમ્)

વિહુ + પ્પણ = વિહુપ્પણુ, વિહુત્તણુ વગેરે (વિભુત્વમ્)

૧ ' જાત ' અર્થમાં પાલિમાં ' ઇમ ' પ્રત્યય આવે છે:—

પશ્ચાત્ જાતઃ = પચ્છિમો । ઉપરિ જાતઃ = ઉપરિમો ।

પુરા જાતઃ = પુરિમો । અધો જાતઃ = હેટ્ઠિમો ।

ગ્રન્થે જાતઃ = ગંથિમો—

પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૫૯-૨૬૦.

૨ આ અર્થમાં પાલિમાં ' ત્તન ' (પ્રા૦ ત્તણ) પ્રત્યય આવે છે:

પુથુજ્જનસ્સ માવો પુથુજ્જનત્તનં (પૃથગ્જનત્વમ્)

પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૬૧

૧ ‘વાર’ અર્થમાં નામને ‘હુત’ (આર્ષ-શુત્ત) પ્રત્યય લાગે છે:

૬ક + હુત = ૬કહુત્તં (૬કકૃત્વ:-૬કવારમ્)

દ્વિ + હુત = દુહુત્તં (દ્વિવારમ્)

ત્રિ + હુત = તિહુત્તં (ત્રિવારમ્)

શત + હુત = સયહુત્તં (શતવારમ્)

સહસ્ર + હુત = સહસ્રહુત્તં (સહસ્રવારમ્)

૬ ‘વાલું’ અર્થમાં આવતા નામને લાગતા ‘મતુ’ પ્રત્યયને સ્થાને ‘આલ’ ‘આલુ’ ‘ઇત’ ‘ઇર’ ‘ઇલ્લ’ ‘ઉલ્લ’ ‘મળ’ ‘મંત’ અને ‘વંત’ પ્રત્યય વપરાય છે:

આલ- રસ + આલ = રસાલો (રમવાન્)

જટા + આલ = જટાલો (જટાવાન્)

જ્યોત્સ્ના + આલ = જોળહાલો (જ્યોત્સ્નાવાન્)

શબ્દ + આલ = સદ્દાલો (શબ્દવાન્)

ફટા + આલ = ફટાલો (ફટાવાન્)

૧ સં. કૃત્વસ-કુત્ત-શુત્ત-હુત્ત-ઞૌ ગ્વાદિનો ‘ઢ’ પૃ. ૧૯.

૨ ‘વાર’ અર્થમાં પાલિમાં ‘વશ્વત્તું’ (સં. કૃત્વસ) પ્રત્યય વપરાય છે:

૬કવશ્વત્તું (૬કવારમ્)

દ્વિવશ્વત્તું (દ્વિવારમ્)

ત્રિવશ્વત્તું (ત્રિવારમ્)

પાલિપ્ર. પૃ. ૨૬૧

આર્ષપ્રાકૃતમાં આ અર્થમાં ‘શુત્ત’ (પાલિ-વશ્વત્તું) પ્રત્યય પણ આવે છે: તિવશ્વત્તો-

“ તિવશ્વત્તો આયાહિણપયાહિણં કરેહ ”-

મગ. ગ. પૃ. ૨૩૫ પં. ૨

“ મહાવીરં તિવશ્વત્તો આયાહિણપયાહિણં કરેહ ”-

(સૂ. દ્વિ. શ્રુ. અ. ૭ પૃ. ૪૨૫ પં. ૨ સં.)

“ પત્તો અણંતવશ્વત્તો ” જીવચિંતાની છેલ્લી ગાથા.

આલુ-	इर्प्या	+	आलु	=	ईसालू	(ईर्प्यावान्)
	दया	+	आलु	=	दयालू	(दयावान्)
	नेह	+	आलु	=	नेहालू	(स्नेहवान्)
	लज्जा	+	आलु	=	लज्जालू	(लज्जावान्)
	स्त्री० लज्जालुआ (लज्जावती)					
इत्त-	काव्य	+	इत्त	=	कव्वइत्तो	(काव्यवान्)
	मान	+	इत्त	=	माणइत्तो	(मानवान्)
इर-	गर्व	+	इर	=	गव्विरो	(गर्ववान्)
	रेखा	+	इर	=	रेहिरो	(रेखावान्)
इल-	शोभा	+	इल	=	सोहिल्लो	(शोभावान्)
	छाया	+	इल	=	छाइल्लो	(छायावान्)
	याम	+	इल	=	जामइल्लो	(यामवान्)
उल-	विचार	+	उल	=	वियारुल्लो	(विचारवान्)
	विकार	+	उल	=	वियारुल्लो	(विकारवान्)
	इमश्रु	+	उल	=	મંસુલ્લો	(इमश्रुमान्)
	दर्प	+	उल	=	દર્પુલ્લો	(दर्पवान्)
મણ-	धन	+	मण	=	ધનમણો	(धनवान्)
	शोभा	+	मण	=	સોહામણો	(शोभावान्)
	भी	+	मण	=	બીહામણો	(भीमान्)
મંત-	हनु	+	मंत	=	હનુમંતો	(हनुमान्)
	श्री	+	मंत	=	સિરિમંતો	(श्रीमान्)
	पुण्य	+	मंत	=	પુણ્યમંતો	(पुण्यवान्)
વંત-	धन	+	वंत	=	ધનવંતો	(धनवान्)
	भक्ति	+	वंत	=	મત્તિવંતો	(भक्तिमान्)

૭ સંસ્કૃતમાં આવતા ' તસ્ ' પ્રત્યયને સ્થાને ' તો ' અને ' દો ' વિકલ્પે વપરાય છે:

સર્વ	+	તસ્	=	સર્વત્તો, સર્વદો, સર્વઓ	(સર્વતઃ)
એક	+	તસ્	=	એકત્તો, એકદો, એકઓ	(એકતઃ)
અન્ય	+	તસ્	=	અન્નત્તો, અન્નદો, અન્નઓ	(અન્યતઃ)
કિમ્	+	તસ્	=	કત્તો, કુદો, કુઓ	(કુતઃ)
યત્	+	તસ્	=	જત્તો, જદો, જઓ	(યતઃ)
તત્	+	તસ્	=	તત્તો, તદો, તઓ	(તતઃ)
ઇદમ્	+	તસ્	=	ઇત્તો, ઇદો, ઇઓ	(ઇતઃ)

૮ સંસ્કૃતમાં વપરાતા ‘ત્રપ્’ પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતમાં ‘હિ’, ‘હ’ અને ‘ત્થ’ પ્રત્યય વપરાય છે:

યત્	+	ત્ર	=	જહિ, જહ, જત્થ	(યત્ર)
તત્	+	ત્ર	=	તહિ, તહ, તત્થ	(તત્ર)
કિમ્	+	ત્ર	=	કહિ, કહ, કત્થ	(કુત્ર)
અન્ય	+	ત્ર	=	અન્નહિ, અન્નહ, અન્નત્થ	(અન્યત્ર)

૯ ‘અઙ્કોઠ’ શબ્દ સિવાય બીજા શબ્દને લાગતા ‘તૈલ’ પ્રત્યયને સ્થાને ‘ણ્’ પ્રત્યય વપરાય છે:

કટુ	+	તૈલ	=	કટુણ્	(કટુતૈલમ્)
[અઙ્કોઠ	+	તૈલ	=	અંકોલતેલ્	(અઙ્કોઠતૈલમ્)]

૧૦ નામને સ્વાર્થમાં ‘જ’ ‘ઇલ્’ અને ‘ઉલ્’ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે:

અ—	ચન્દ્ર	+	અ	=	ચંદઓ, ચંદો	(ચન્દ્રકઃ)
	હૃદય	+	અ	=	હિઅયં, હિઅયં	(હૃદયકમ્)
	બહુક	+	અ	=	બહુઅયં, બહુઅં	(બહુકમ્)
	પલ્લવ	+	ઇલ્	=	પલ્લવિલ્લો, પલ્લવો	(પલ્લવઃ)
	પુરા	+	ઇલ્	=	પુરિલ્લો, પુરા	(પુરા)

पितृ + उल्ल = पिउल्लो, पिआ (पिता)

हस्त + उल्ल = हत्थुल्लो, हत्थो (हस्तः)

विशेषता

पैशाचीमां स्वार्थिक 'अ' ने बदले संस्कृतनी पेटे 'क' वपराय छे:

सं० वदनकम्— प्रा० वयणयं— पै० वतनकं ।

“ वतनके वतनकं समप्पेत्तून ”

प्रा० व्या० पा० २ सू० १६४ पृ० ७०

अपभ्रंशमां स्वार्थमां 'अ', 'अड', 'उल्ल' 'अडअ', 'उल्लअ' अने 'उल्लडअ' प्रत्ययो^१ वपराय छे:

दिट्ठ + अ = दिट्ठउ (दृष्टकः)

दोस + अड = दोसडु (दोषकः)

कुटी + उल्ल = कुडुल्ली (कुटिका)

हिय + अडअ = हियडउं (हृदयकम्)

चूड + उल्लअ = चूडुल्लओ (चूडकः)

बाहुबल + उल्लडअ = बाहुबलुल्लडउ (बाहुबलकः)

११ संस्कृतमां वपराता 'पणुं' अर्थवाळा (त्व, तल्) प्रत्ययो नामने लाग्या पछी तैयार थएल ए ज नामने स्वार्थमां एना ए ज प्रत्ययो फरीवार पण लागे छे:—

मृदुक + त्व = मउअत्त + ता = $\left\{ \begin{array}{l} \text{मउअत्तता} \\ \text{मउअत्तया (मृदुकत्वता)} \end{array} \right.$

१ प्राकृतरूपावतारमां 'अडड', 'डडअ', 'अडुल्ल', 'डुल्लअ', 'डडडुल्ल', 'डुल्लडड', 'अडडडुल्ल', 'अडुल्लडड', 'डडअडुल्ल', 'डुल्लअडड', 'डडडुल्लअ', 'डुल्लडडअ' आ रीते बार प्रत्ययो पण जणावेला छे: पृ० ९५-९६-सू० ५.

अनियमित तद्धितांत रूपो

एक + सि = एकसि
 एक + सिअं = एकसिअं
 एक + इआ = एकइआ

} (एकदा)

भ्रू + मया = भुमया
 भमया

} (भ्रूः)

शनैः + इअ = सणिअं (शनैः)

उपरि + ह्य = अवरिल्लो (उपरि)

ज + एत्तिअ = जेत्तिअं
 ज + एत्तिल = जेत्तिलं
 ज + एद्दह = जेद्दहं

} (यावत्)

अप० जेवडु, जेतुलो

त + एत्तिअ = तेत्तिअं
 त + एत्तिल = तेत्तिलं
 त + एद्दह = तेद्दहं

} (तावत्)

अप० तेवडु, तेत्तुलो

एत + एत्तिअ = एत्तिअं
 एत + एत्तिल = एत्तिलं
 एत + एद्दह = एद्दहं

} (एतावत्)

} (इयत्)

अप० एवडु, एत्तुलो

क + एत्तिअ = केत्तिअं
 क + एत्तिल = केत्तिलं
 क + एद्दह = केद्दहं

} (कियत्)

अप० केवडु, केत्तुलो

पर	+ क	= परकं (परकीयम्)
राय	+ क	= राइकं (राजकीयम्)
अम्ह	+ एच्चय	= अम्हेच्चयं (अस्मदीयम्)
तुम्ह	+ एच्चय	= तुम्हेच्चयं (युष्मदीयम्)
सव्वंग	+ इअ	= सव्वंगिओ (सर्वाङ्गीणः)
पह	+ इअ	= पहिओ (पान्थः)
अप्प	+ णय	= अप्पणयं (आत्मीयम्)

वैकल्पिक रूपो

नव	+ ल	= नवल्लो, नवो (नवकः)
एक	+ ल	= एकल्लो, एक्को (एककः)
मनाक्	+ अय	= मणयं
मनाक्	+ इय	= मणियं, मणा
		} (मनाक्)
मिश्र	+ आलिअ	= मीसालिअं, मीसं (मिश्रम्)
दीव	+ र	= दीहरं, दीह (दीवम्)
विद्युत्	+ ल	= विज्जुल्ल, विज्जू (विद्युत्)
पत्र	+ ल	= पत्तलं, पत्तं (पत्रम्)
पीत	+ ल	= पीअलं
		पीवलं, पीअं } (पीतम्)
अन्ध	+ ल	= अंवल्लो, अंधो (अन्धः)

संस्कृतनां सिद्ध तद्धितांत रूपो उपर्युक्ते पण प्राकृत रूपो बने छे:—

धनिन् = धनी=वणी । तपस्विन् = तपस्वी = तवस्सी ।
 आर्थिकः = अत्थिओ । राजन्यः = रायणो ।

आस्तिकः = अत्थिओ । आर्पम् = आरिसं ।

कानीनः = काणीणो । भैक्षम् = भिक्खं ।

मदीयम् = मईयं । वाङ्मयम् = वम्मयं ।

पीनता = पीणया (शौ० पीणदा) कौशेयम् = कोसेयं ।

(पै० पीनता) पितामहः = पिआमहो ।

यदा = जया ।

तदा = तया ।

कदा = कया ।

अन्यदा = अण्णया ।

सर्वदा = सव्वया ।

सर्वथा = सव्वहा ।

इत्यादि.

धातुपाठ (परिशिष्ट)

आठमा अध्यायना चोथा पादमां आचार्य हेमचंद्र प्राकृत धातु-
ओने आ रीते आपे छे:

सूत्रांक अर्थनी दृष्टि हेमचंद्रे
मूकेलुं मूल रूप

मूल रूपना
आदेशो

२ कथ् प्रा० कह

{ वज्जर
पज्जर
उप्पाल
पिसुण
संघ
बोह
चव
जंप
णिव्वर (दुःसुत्तकथने)

४	जृगृप्स् प्रा० जृउच्छ	{ अण दृगुच्छ दृगुञ्छ
५	बभुक्ष् प्रा० बहुक्ख वीज	णीरव वोज्ज
६	व्या प्रा० आ गै	आ गा
७	आ	{ जाण मुण
८	उत् + आ	उद्धुमा
९	श्रत् + था	मद्दह
१०	पा प्रा० पि	{ पिज्ज डल्ल पट्ट घोट्ट
११	उत् + वा प्रा० उव्वा	{ ओरुम्मा वमुआ
१२	नि + द्रा प्रा० निद्दा	{ ओहीर उंय
१३	आ + द्रा प्रा० अग्वा	आडग्ग
१४	स्ना प्रा० ण्हा	अवमुत्त
१५	सम् + स्त्या	संखा
१६	आ	{ टा थक्क चिट्ट तिष्ठ (मा०चिष्ठ) निरप्प

१७	उत् + स्था	{ उट्ट उक्कुक्कुर
१८	म्ले प्रा० मिला	{ वा पव्वाय
१९	निर् + मा	{ निम्माण निम्मव
२०	क्षि प्रा० क्षि	णिज्जर
२१	छाद प्रा० छाद्य	{ णुम नूम, णूम सन्नुम दक्क ओम्वाल पव्वाल
२२	नि + वृ-निवार प्रा० निवार	णिहोड
	पात प्रा० पाड	॥
२३	दृ	दूम
२४	धवल्	दूम, दूम
२५	तुल	ओहाम
२६	विरेच प्रा० विरेअ	{ ओलुंड उलंड पलहत्य
२७	ताड	{ आहोड विहोड
२८	मिश्र प्रा० { मीस मिम्स	{ वीसाल मेलव

२९	उत् + धूल प्रा० उद्धूल	गुंठ
३०	भ्राम प्रा० भाम	{ तालिअंठ तमाड
३१	नाश प्रा० नास	{ विउड नासव हारव विप्पगाम पलाव
३२	दर्श प्रा० दरिस	{ दाव दंस दक्खव
३३	उत् + घाट प्रा० उग्घाड	उग्ग
३४	सृह	सिह
३५	सम् + भाव	आसंव
३६	उत् + नम् प्रा० उन्नाव	{ उत्थंव उल्लाल गुल्लुगुंल उप्पेल
३७	प्र + स्थाप प्रा० पट्टव	{ पट्टव पेण्डव
३८	वि+ज्ञप् प्रा० विण्णव	{ वोक्क अवुक्क

३९	अर्प प्रा० अप्प	{ अल्लिव नच्चुप्प पणाम
४०	याप प्रा० जाव	जव
४१	प्लाव प्रा० पाव	{ ओम्वाल पन्वाल
४२	विकोश प्रा० विकोम	पक्खोड
४३	रोमन्य	{ ओग्गाल वग्गोल
४४	कम प्रा० काम	णिहुव
४५	प्र+काश प्रा० पयास	णुव्व
४६	कम्प	विच्छोल
४७	आ+रोप प्रा० आरोव	वल
४८	दोन्	रंखोन्
४९	गव	गव
५०	वट प्रा० दट	पेरिवाड
५१	वेष्ट प्रा० वेड	परिआल
५२	की वि+की प्रा० विकी	किण { विके विकिण
५३	मी	{ भा बीह
५४	आ+ली	अली

५५ नि+ली

{
 णिलीअ
 णिलुक्क
 णिरिग्ग
 लुक्क
 लिक्क
 लिहक्क

५६ वि+ली

विरा

५७ रु प्रा० रव

{
 रुज
 रुट

५८ श्रु प्रा० सुण

हण

५९ धू प्रा० धुण

धुव

६० भू

{
 हो
 हुव (शौ० भू, भुव)
 हव (भव)

६२ "

णित्वड (पृथग्भवने,
 स्पष्टभवने च)

६३ "

हुप्प (प्रभवने)

६५ कृ प्रा० कर

कुण

६६ कृ

णिआर (काणेक्षित-
 करणे)

६७ कृ

णिहुह (निष्टम्भे)
 संदाण (अवष्टम्भे)

६८ कृ

वावम्क (श्रमकरणे)

६९ कृ

णिव्वोल (क्रोधपूर्व
 ओष्ठमालिन्ये)

७० कृ

पयल्ल (शैथिल्यकरणे,

		लम्बने च)
७१	कृ ”	णीलुंछ (निष्पाते
		आच्छोटने च)
७२	कृ ”	कम्म (क्षुरकरणे)
७३	कृ ”	गुलल (चाटुकरणे)
७४	स्मर प्रा० सर	{ झर
		{ झूर
		{ भर
		{ भल
		{ लह
		{ विम्हर
		{ सुमर
		{ पयर
		{ पम्हह
७५	वि+स्मृ	{ पम्हुस
		{ विम्हर
		{ वीसर
७६	व्या+ह प्रा० वाहर	{ कोक, कुक
		{ पोक्क
७७	प्र+सृ प्रा० पसर	{ पयल्ल
		{ उवेल्ल
७८	”	महमह (गन्धप्रसरणे)
७९	नि + सृ प्रा० नीसर	{ णीहर
		{ नील
		{ धाड
		{ वरहाड

८०	जागृ प्रा० जागर	जग
८१	व्या + पृ प्रा० वावर	आअड्ड
८२	सं + वृ प्रा० संवर	साहर साहट्ट
८३	आ + ह प्रा० आदर	मन्नाम
८४	प्र + ह प्रा० पहर	माग
८५	अव + तृ + ओअर	ओह ओरस
८६	शक	चय तर तीर पार
८७	फक्क	थक्क
८८	श्याव	मलह
८९	खच	वेअड
९०	पन	मोल पउठ
९१	पूच	उह अवहेड मेह उस्सिक रेअव णिहंठ वंसाड

९२	”	णिन्वत् (दुःखमौचने)
९३	वञ्च	{ वेहव वेळव जृग्य उमच्छ
९४	रञ्च	{ उगाह अवह विडविड्ड
९५	समा + रञ्च	{ उवहत्य माग्व ममार केलाय
९६	सिञ्च	{ सिञ्च भिप
९७	प्रच्छ	पृच्छ
९८	गर्ज	वृक्क
९९	”	विक्र (वृषगर्जने)
१००	राज	{ अग्व कज्ज सह रीर रेह
१०१	मम्ज	{ आउड्ड णिउड्ड बुड्ड गुप्प

१०२ पुञ्ज

{ आरोल
वमाल

१०३ लस्ज

जीह

१०४ तिज

ओसुक्क

१०५ मृज प्रा० मज्ज

{ उग्घुस
लुंछ
पुंछ
पुंस
फुस
पुस
लुह
हुल
रोसाण

१०६ भज्ज

{ वेमय
मुसुमूर
मूर
सूर
सूड
विर
पविरंज
करंज
नीरंज

१०७ अनु + व्रज

पडिअग

प्रा० अणुवच्च

१०८ अर्ज

विट्ठव

१०९ युज

{ जुंज
जुज्ज
जुप्प

११० भुज

{ भुज
जिम
जेम
कम्म
अण्ह
समाण
चमढ
चडु

१११ उप + भुज

कम्मव

११२ वट

गढ

११३ सम् + वट

संगल

११४ स्फुट

मुर (हासस्फुटिते)

११५ मण्ड

{ चिंच
चिंचअ
चिंचिल्ल
रीड
टिविडिक

११६ तुड

{ तोड
तुट्ट
खुट्ट
खुड
उत्तखुड
उल्लुक
णिलुक
लुक
उल्लूर

११७ घृणं

{
घुल
घाल
घुम्प
पहल

११८ वि + वृत् प्रा०
विवट्ट

लंस

११९ क्वथ प्रा० कट

अट्ट

१२० ग्रन्थ

गण्ठ

१२१ मन्थ

{
घुसल
विरोल

१२२ ह्लाद्

अवअच्छ

१२३ नि + सद

णुमज्ज

१२४ छिद् प्रा० छिद्

{
दुहाव
णिच्छल
णिज्जोड
णिव्वर
णिल्लूर
लूर

१२५ आ + छिद् "

{
ओअंद
उद्दाल

१२६ मृद्

{
मल
मट्ट
परिहट्ट
खड्ड
चड्ड
मड्ड
पन्नाद

१२७	स्पन्द प्रा० फंद	तुलुतुल
१२८	निर् + पद् प्रा० निष्पज्ज	निव्वल
१२९	विसं + वद्	{ विअट्ट विलोट्ट फंस
१३०	शद्	{ अट्ट पक्खोट
१३१	आ + कन्द	णीहर
१३२	गिद्	{ जर विसुर
१३३	रुध प्रा० रुंध	उत्थंय
१३४	नि + पेय	हक्क
१३५	क्रुध प्रा० कृज्ज	जर
१३६	जन	{ जा जम्म
१३७	तन	{ तड तडु तडुव विरु
१३८	तृप्	थिप्प
१३९	उप + मृप्	अल्लिअ
१४०	से + तप्	इंग्व
१४१	वि + आप	ओअग्ग
१४२	सम् + आप	समाण

१४३ क्षिप

गलत्थ
अडक्व
सोल्ल
पेल्ल
णोल्ल
लुह
हुल
परी
घत्त

१४४ उत् + क्षिप

गुलुगुञ्छ
उत्थंघ
अल्लत्थ
उब्भुत्त
उसिक्क
हक्खव

१४५ आ + क्षिप

णीरव

१४६ स्वप

कमवस
लिस
लोह

१४७ वेप

लोह
आयज्झ

१४८ वि + लप

झंख
बडवड

१४९ लिप

लिंप

१५० गुप

विर
णड

१९१	कृष	अवहाव
१९२	प्र + दीप प्रा० पलीव	{ नेअव संदुम संधुक्क अवभुत्त
१९३	लुभ	संभाव
१९४	भुभ	{ खत्तर पडुह
१९५	आ + रभ	{ आरभ आढव
१९६	उषा + लभ	{ अंख पच्चार पेलव
१९७	जृम्भ	जम्भा
	विजृम्भ (वअम्भ)	,
१९८	नम	णिसुद्ध (भारपूर्वकनमने)
१९९	वि + श्रम प्रा० , वीसाम	णिन्वा
१९०	आ + क्रम	{ ओहाव उत्थार छुंद

१६१ अम

टिरिटिह

हुंहुल्ल

हुंहुल्ल

चक्कम

भम्मड

भमड

भमाड

तलअंट

अंट

अंप

भुम

गुम

फुम

फुस

हुम

हुम

परी

पह

१६२ गम्

अई

अइच्छ

अणुवज्ज

अवज्जस

उक्कुस

अक्कुस

पच्चडु

पच्छंद

णिम्मह

णी

{ णीण
 णीलुक्क
 पदअ
 रंभ
 परिअल्ल
 वोल
 परिअल
 णिरिणास
 णिवह
 अवसेह
 अवहर

१६३	आ + गम्	अहिपच्चुअ
१६४	सम् + गम्	अट्ठिभट्ठ
१६५	अभ्या + गम्	उम्मत्थ
१६६	प्रत्या + गम्	पलोद्द
१६७	शम	{ पडिसा परिसाम
१६८	रम	{ मंग्खुड्ड खेड्ड उब्भाव किलिकिंघ कोट्टम मोट्टाय णीसर वेल्ल

१६९	पु	अग्घाड अग्घव उद्धमा अंगुम अहिरेम
१७०	त्वर	तुवर जअड
१७३	क्षर	खिर झर पज्झर पच्चड णिच्चल णिट्ठअ उत्थल्ल
१७४	उत् + डल	
१७५	वि + गल	थिप्प णिट्ठह
१७६	दल वल	विसट्ठ वंफ
१७७	भ्रंश	फिड फिट्ठ फुड फुट्ठ चुक्क भुल्ल
१७८	नश	णिग्गणास णिवह अवसेह पडिसा अवहर

१७९	अव + काश	ओवास
१८०	सं + दिश	अप्पाह
१८१	दश	{ निअच्छ पेच्छ अवयच्छ अवयज्ज वज्ज सव्वष देक्ख ओअक्ख अवक्ख अवअक्ख पुलोअ पुलअ निअ अवपास पास
१८२	मृश	{ फाम फंस फरिस छिव छिह आलुंख आलिह
१८३	प्र + विश	रिअ
१८४	प्र + मृश प्र + मुष	{ म्हुस

१८५ पिष

{ गिवह
 गिरिणास
 गिरिणज्ज
 गोज्ज
 चडु

१८६ भष

भुक्क

१८७ कृप्

{ कडु
 साअडु
 अंच
 अणच्छ
 अयश्च
 आइच्छ

१८८ ”

अक्खोड (असिक्खणे)

१८९ गवेष

{ दुंदुल्ल
 दुंदोल
 गमेस
 वत्त

१९० श्रिप प्रा० मिलेस

{ सामग्ग
 अवयास
 परिअंत

१९१ म्रक्ष

चोप्पड

१९२ काडु
क्ष

{ आह
 अहिलंघ
 अहिलंख
 वच्च
 वंफ
 मह
 सिह
 विलुंघ

१९३	प्रति + ईक्ष्	{ सामय विहीर विरमाल
१९४	तक्ष	{ तच्छ चच्छ रम्प रम्फ
१९५	वि + कस	{ कोआस वोसट्ट
१९६	हस	गुंज
१९७	मंम	{ लिहस डिभ
१९८	त्रस	{ डर वोज्ज वज्ज
१९९	नि + अस	{ णिम णुम
२००	परि + अस्	{ पलोट्ट पलोट्ट पल्हत्थ
२०१	निः + श्वस	झंस
२०२	उत् + लस	{ ऊमल ऊसुंभ णिलस पुलआअ गुजोल्ल आरोअ

२०३	भास	भिस
२०४	ग्रस	घिस
२०५	अव + गाह	ओवाह
२०६	आ + रुह	{ षड वलग
२०७	मुह	{ गुम्भ गुम्भड
२०८	दह	{ अहिऊल आलुंग
२०९	ग्रह	{ वल गेणह हर पंग निरुवार अहिपच्चुअ
२१६	छिद	छिन्द
	भिद	भिन्द
२१७	युध	जुज्झ
	बुध	बुज्झ
	गृध	गिज्झ
	कुध	कुज्झ
	सिध	सिज्झ
	मुह	मुज्झ
२१८	रुध	{ रुन्ध रुम्भ

२१९	सद	सड
	पत	पड
२२०	क्वथ	कड
	वर्ध	वड
२२१	वेष्ट	वेड
२२२	सं + वेष्ट	सं + वेड

मागधीना धातु

२९७	प्र + ईक्ष = प्रेक्ष प्रा० पेक्ष मा० पेस्क
	आ + चक्ष प्रा० आयक्ष मा० आचस्क

केट्लाक अपभ्रंश धातुभो

३९०	भू	हुच्च (पर्याप्त)
३९१	वृ	ब्रुव
३९२	व्रज	वुज
३९३	दृश	प्रस
३९४	ग्रह	गृह
३९५	तक्ष	छोल

देश्य धातुभो

खुडक	गू० खटकवुं
धुडक	„ धडकवुं
झलक	„ झळकवुं
चंप	„ चांपवुं

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત

પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલી

પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાના અભ્યાસ માટે

૧. પ્રાકૃત-ચાકરણ.	લે. પં. બેચરદાસ. જી. દોશી.	૪—૦—૦
૨. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ.	સં. મુનિ જિનવિજય	૦—૧૨—૦
૩. પાલીપાઠાવલી.	સં. „	૦—૧૪—૦
૪. અભિધાનપદીપિકા	સં. „	૫—૦—૦

(પાલીનો શબ્દકોષ)

૫. અભિધમ્મત્થસંગ્રહો.	સં. અ. ધર્માનંદ કોસંખી.	૨—૮—૦
૬. ધમ્મપદ (મૂળ, અનુવાદ, કોષ દ.)	અ. ધર્માનંદ કોસંખી અને અ. રા. વિ. પાઠક.	૧—૦—૦
૭ ઉપનિષત્ પાઠાવલી	સં. અ. દ. બા. કાલેલકર.	૦—૧૨—૦
૮. સમ્મનિતર્કપ્રકરણ. તત્ત્વભોધિની સાથે ભા. ૧:	સં. પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ. જી. દોશી.	૧૦—૦—૦

ગુજરાતી પુસ્તકો.

૯. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા.		૨—૦—૦
	ચામડાની પટ્ટી.	૨—૮—૦
૧૦. પ્રાચીન સાહિત્ય.	અનુવાદકો શ્રીમદ્ભદ્રેવ દેશાઠ તથા શ્રીનરહરિ દા. પરીખ.	૦—૧૨—૦
૧૧. આર્યોના લેવારોનો ઇતિહાસ. લે. ઋગ્વેદી.		૩—૦—૦
૧૨. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ. લે. અ. ધર્માનંદ કોસંખી.		૨—૮—૦
૧૩. બૌદ્ધસંઘનો પરિચય,	„	૨—૦—૦
૧૪. સમાધિમાર્ગ	„	૦—૮—૦
૧૫ા કાવ્યપ્રકાશ.	અનુવાદ. ઉ. ૧—૬. અનુવાદકો. અ. રા. વિ. પાઠક. અ. ર. છો. પરીખ.	} ૧—૮—૦

છપાય છે.

વૈદિક પાઠાવલી. (અનુવાદ સાથે) સં. અ, ૨. છો. પરીખ
પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ. સં. મુનિ જિનવિજય.
સમ્ભવિતકર્ત. બા. ૨. સં. પં. મુખવાલજી તથા
પં. બેચરજીસ

તૈયાર છે.

પુરાતત્ત્વ. પુસ્તક. ૧ લું.	૫-૧૨-૦
પુરાતત્ત્વ. પુસ્તક. ૨ જું.	૫-૧૨-૦
પુરાતત્ત્વ. પુસ્તક. ૩ જું.	૫-૧૨-૦
